

Філософська думка

4 1977

В СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. На цьому етапі, коли соціалізм розвивається вже на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя, трудящі все ширше користуються плодами великих революційних завоювань.

З проекту Конституції СРСР

Зміст

Назустріч 60-річчю Великого Жовтня

Обговорюємо проект Конституції СРСР

Основний закон нашого життя	3
Прилюк Ю. Д.—Торжество ленінського вчення про Радянську соціалістичну державу. (До 60-річчя праці В. І. Леніна «Держава і революція»)	8
Соловйов О. М.—Удосконалення соціалістичної демократії	21
Мельникова Г. О., Росенко М. М.—Братерська дружба народів як рушійна сила розвитку соціалістичного суспільства	31

Головаха І. П., Злотіна М. Л.—Взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму	40
Ільїн В. В.—Про діалектичне розуміння матерії	53
Воропаєва Г. М.—Гносеологічний аспект проблеми взаємозв'язку природного і штучного	64
Вяккерев Ф. Ф.—Методологічна інтерпретація закону єдності і боротьби протилежностей	74

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Сіренко М. М.—Вплив космонавтики на розвиток матеріального виробництва	81
Басінова Д. А.—Теоретичні проблеми науково-атеїстичної пропаганди	88

Методологічні проблеми спеціальних наук

Єльмеев В. Я.—Питання аналізу фактів у конкретному соціологічному дослідженні	96
---	----

Наукові повідомлення

Чубайс І. Б.—Досвід дослідження і класифікації спілкування	102
Голосенко І. А., Дворкін В. З.—Суперечливість соціального статусу інтелігенції в капіталістичному суспільстві	107

Критика буржуазної ідеології

Колесников А. С.—Критичний аналіз філософії моралі Б. Рассела	108
---	-----

Наукове життя

Марахов В. Г., Мозелов А. П.—Науково-дослідницька робота філософів Ленінграда	128
---	-----

Критика і бібліографія

Василенко В. Л.—Ідейна єдність суспільства розвинутого соціалізму	132
Лаврова Л. Ф., Божко П. І.—Єдність радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму	134

Наші автори	136
-----------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ 60-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. ОБСУЖДАЕМ ПРОЕКТ КОНСТИТУЦИИ СССР. Основной закон нашей жизни. *Прылюк Ю. Д.*— Торжество ленинского учения о советском социалистическом государстве (К 60-летию работы В. И. Ленина «Государство и революция»). *Соловьев О. Н.*— Совершенствование социалистической демократии. *Мельникова Г. А., Росенко М. Н.*— Братская дружба народов как движущая сила развития социалистического общества. ♦ *Головаха И. П., Злотика М. Л.*— Взаимосвязь диалектического и исторического материализма. *Ильин В. В.*— О диалектическом понимании материи. *Воропаева Г. М.*— Гносеологический аспект проблемы взаимосвязи естественного и искусственного. *Вяккерев Ф. Ф.*— Методологическая интерпретация закона единства и борьбы противоположностей. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Сиренко Н. Н.*— Влияние космонавтики на развитие материального производства. *Басинова Д. А.*— Теоретические проблемы научно-атеистической пропаганды. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Ельмеев В. Я.*— Вопросы анализа фактов в конкретном социологическом исследовании. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Чубайс И. Б.*— Опыт исследования и классификации общения. *Голосенко И. А., Дворкин В. З.*— Противоречивость социального статуса интеллигенции в капиталистическом обществе. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Колесников А. С.*— Критический анализ философии морали Б. Рассела. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Марахов В. Г., Мозелов А. П.*— Научно-исследовательская работа философов Ленинграда. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Василенко В. Л.*— Идеиное единство общества развитого социализма. *Лаврова Л. Ф., Божко П. И.*— Единство советского патриотизма и социалистического интернационализма. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 60th ANNIVERSARY OF THE GREAT OCTOBER. DISCUSSING THE DRAFT OF THE USSR CONSTITUTION. The Main Law of Our Life. *Pryljuk Ju. D.* A Triumph of Lenin's Teaching of the Soviet Socialist State (on the 60th Anniversary of the Work by V. I. Lenin "The State and Revolution"). *Solov'ev O. N.*— Improvement of Socialist Democracy. *Mel'nikova G. A., Rosenko M. N.*— Fraternal Friendship of Peoples as a Motive Force of the Socialist Society Development. ♦ *Golovakha I. P., Zlotina M. L.*— Interrelation of Dialectical and Historical Materialism. *Il'in V. V.*— On Dialectical Comprehension of the Matter. *Voropaeva G. N.*— Gnoseological Aspect of the Problem on Interrelation Between the Natural and Artificial. *Vjakkerev F. F.*— Methodological Interpretation of the Law of Unity and Struggle of Opposites. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Sirenko N. N.*— Effect of Astronautics on Development of the Material Production. *Basinova D. A.*— Theoretical Problems of Scientific and Atheistic Propaganda. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *El'meev V. Ja.*— Problems of Facts Analysis in a Sociological Research. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Chubajs I. B.*— Experience of Studies in Classification of Intercourse. *Golosenko I. A., Dvorkin V. Z.*— Discrepancy of the Intelligentsia Social Status in the Capitalist Society. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Kolesnikov A. S.* Critical Analysis of B. Russell's Moral Philosophy. SCIENTIFIC LIFE. *Marakhov V. G., Mozelov A. P.*— Scientific and Research Work of the Leningrad Philosophers. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Vasilenko V. L.*— Ideological Unity of the Society of Developed Socialism. *Lavrova L. F., Bozhko P. I.*— Unity of Soviet Patriotism and Socialist Internationalism. OUR AUTHORS.

Обговорюємо проект Конституції СРСР

Основний закон нашого життя

Опублікування проекту нової Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік — надзвичайно важливий рубіж в історії Радянської Батьківщини. Цей акт тим більш важливий і знаменний, що здійснений у рік її славного 60-річного ювілею.

Проект Основного Закону — результат величезної роботи, аналізу й узагальнення глибоких змін у радянському суспільстві за 40 років після прийняття нинішньої Конституції, конституційного досвіду Радянського Союзу та інших країн соціалізму. Його розробка здійснювалась під безпосереднім керівництвом і при активній участі Центрального Комітету КПРС, його Політбюро, Генерального секретаря ЦК товариша Л. І. Брежнєва.

Необхідність нової Конституції, її величезне значення, її основні риси, які виражають всесвітньо-історичні завоювання радянського народу, здійснені під керівництвом партії, знайшли глибоке і всебічне відображення в доповіді товариша Л. І. Брежнєва на травневому Пленумі ЦК КПРС. Ця доповідь є видатним політичним і ідейно-теоретичним документом.

Нашій соціалістичній Батьківщині лише 60 років, але за ці роки ми пройшли шлях, який дорівнює століттям. Збудовано розвинутий соціалізм, досягнуто найвищого на сьогодні ступеня соціального прогресу.

«Ми створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало, — відзначав товариш Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді КПРС. — Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це — суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд. Це — суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив. Перед ним відкриті безмежні простори дальшого всебічного прогресу».

Факт побудови розвинутого соціалістичного суспільства і зафіксований нині в проекті нашої нової Конституції. У ньому дано цілісну картину зрілого соціалізму, його політичної та економічної систем, його соціального розвитку і культури, його зовнішньої політики. Показано величезні завоювання всенародної соціалістичної демократії, широкі права і свободи громадян, а також їх обов'язки, національно-державний устрій Радянського Союзу, систему органів влади і управління, інші важливі принципи, які в своїй єдності і становлять Основний Закон нашої радянської держави.

«Союз Радянських Соціалістичних Республік,— говориться в першій статті проекту,— є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітничого класу, селянства та інтелігенції, всіх націй і народностей країни». Вся влада в нашій державі належить народові, який здійснює державну владу через Ради народних депутатів — виборні органи в центрі і на місцях.

Проект містить статтю про те, що керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Основу економічної системи Країни Рад становить соціалістична власність на засоби виробництва, яка включає: державну (всенародну) власність, власність колгоспів та інших кооперативних організацій (колгоспно-кооперативну); власність профспілкових та інших громадських організацій. Вільна праця є джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної радянської людини.

Економіка Радянського Союзу, відзначається в проекті, становить єдиний народногосподарський комплекс, причому державне керівництво ним здійснюється на основі державних планів, поєднання централізованого керівництва з господарською самостійністю і ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій.

Особливо важливо, що на відміну від капіталістичного виробництва, головною метою якого є прибуток капіталіста, «найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі,— говориться в проекті,— найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей». При цьому держава спирається на творчу активність трудящих, соціалістичне змагання, на досягнення науково-технічного прогресу, забезпечує підвищення ефективності виробництва і якості роботи, динамічний і пропорційний розвиток народного господарства. Активно використовуються господарський розрахунок, прибуток, собівартість.

Проект нової Конституції містить порівняно з нині діючою нові розділи. Серед них розділ «Соціальний розвиток і культура», де говориться, що держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства, створенню умов для гармонійного розвитку особи, розвитку народної освіти, охорони здоров'я, науки і культури, поліпшенню умов праці і побуту; вона здійснює курс на підвищення рівня оплати праці, реальних доходів трудящих відповідно до зростання продуктивності праці. Розділ «Зовнішня політика» проголошує, що Радянська держава послідовно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво. Розділ «Захист соціалістичної Вітчизни» вказує, що держава забезпечує охорону соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності СРСР; з цією метою створено Збройні Сили і встановлено загальний військовий обов'язок.

Головний напрям того нового, що містить проект,— це розширення і поглиблення соціалістичної демократії.

Насамперед набувають дальшого розвитку демократичні принципи формування і роботи Рад, передбачено посилення їх ролі в розв'язанні найважливіших питань життя суспільства. Верховна Рада СРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені до відання Союзу РСР.

Місцеві Ради вирішують не тільки всі питання місцевого значення, а й у межах своїх прав контролюють і координують роботу інших організацій на своїй території. Ради та їх депутати зобов'язані регулярно інформувати громадян про проведену роботу, звітувати перед виборцями.

Внесено зміни і до виборчої системи: якщо за нині діючою Конституцією до Верховної Ради СРСР обирались особи, які досягли 23 років, а до Верховних Рад союзних республік — 21 року, то проект нового Основного Закону передбачає надати це право всім радянським громадянам з 18 років. Таке нововведення — яскраве свідчення піклування суспільства про молоде покоління, довір'я до молоді.

Проект відображає зрослу роль профспілок, комсомолу та інших масових громадських організацій. Їм надається право законодавчої ініціативи, участі в розв'язанні політичних, господарських і соціально-культурних питань. Спеціально відзначено роль колективів трудящих, що означає новий крок у здійсненні лінії партії на розвиток демократичних начал в управлінні виробництвом. «Колективи трудящих, громадські організації, — говорить в статті 16-й, — беруть участь в управлінні підприємствами і об'єднаннями, в розв'язанні питань організації праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні потреби і матеріальне заохочення».

Значно розвинуті і вдосконалені положення про права радянських громадян. У спеціальному розділі «Громадянство СРСР. Рівноправність громадян» закріплений загальний принцип рівності радянських людей перед законом незалежно від будь-яких відмінностей між ними — за статтю, расовою та національною приналежністю і т. д.

Проект містить широкий спектр прав, які зачіпають самі основи життя кожного, — це права на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я, на соціальне забезпечення, на освіту, на користування досягненнями культури, на свободу наукової, технічної і художньої творчості та інші. Причому зміст прав громадян став глибшим, а матеріальні гарантії, які стоять за ними, — повнішими, вагомішими. Скажімо, право на працю, що його містить нинішня Конституція, доповнено правом «на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти і з урахуванням суспільних потреб».

У проекті не тільки збережено, а й значно повніше сформульовано політичні права і свободи радянських людей: свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Проголошено право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, вказано форми цієї участі. Проект Основного Закону визначає право громадян звертатися з пропозиціями в державні і громадські органи про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в їх роботі, оскаржувати в суд дії службових осіб, а також містить право на судовий захист від посягань на життя і здоров'я, майно і особисту свободу, на честь і гідність. Переслідування за критику забороняється.

«Зрозуміло, товариші, — відзначав товариш Л. І. Брежнев на травневому Пленумі ЦК КПРС, — проект Конституції виходить з того, що права і свободи громадян не можуть і не повинні використовуватись проти нашого суспільного ладу, на шкоду інтересам радянського народу».

Здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянином своїх обов'язків. Громадянин СРСР зобов'язаний сумлінно працювати, берегти і зміцнювати соціалістичну власність, захищати соціалі-

стичну Вітчизну, зміцнювати дружбу націй і народностей, піклуватись про виховання дітей, бути непримиренним до антигромадських вчинків. Він покликаний оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету. Його інтернаціональний обов'язок — сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

Розділ проекту «Правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд» всебічно розкриває глибоко демократичну природу радянського правосуддя, яке сприяє, з одного боку, дальшому зміцненню соціалістичної законності і правопорядку, а з другого — найповнішому здійсненню прав і свобод громадян СРСР, додержанню їх рівності перед законом і судом.

Велике місце в проекті займають питання державно-правового устрою СРСР. «Союз Радянських Соціалістичних Республік,— говорить в статті 69-й,— єдина союзна багатовіснана держава, утворена в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік». У цій, а також і в деяких інших статтях знайшло відображення дальше зміцнення загальносоюзних начал, яке з необхідністю впливає з прогресуючого зближення націй і народностей СРСР.

Проект, як і нині діюча Конституція, містить положення про те, що суверенні права союзних республік охороняються і гарантуються Союзом РСР. Республікам разом з тим надається право на участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР.

«У цілому,— зазначав товариш Л. І. Брежнєв на травневому Пленумі ЦК КПРС,— вирішення в проекті питань національно-державного устрою забезпечує справді демократичне поєднання загальних інтересів багатовіснана Союзу та інтересів кожної з республік, які його утворюють, забезпечує всебічний розквіт і неухильне зближення всіх націй і народностей нашої країни».

У проекті Конституції визначено компетенцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік, союзної Радянської Соціалістичної Республіки, автономної Радянської Соціалістичної Республіки, автономної області й автономного округу, Рад народних депутатів усіх рівнів і порядок їх обрання, права та обов'язки народного депутата, повноваження Ради Міністрів СРСР.

Проект нової Конституції, доповідь товариша Л. І. Брежнєва на травневому Пленумі ЦК КПРС викликали величезний інтерес і схвалення радянських людей; вони — в центрі уваги світової громадськості. Наш народ бачить у проекті новий переконливий прояв турботи лєнінської партії про процвітання Радянської Батьківщини, про зміцнення її могутності й авторитету, про створення найсприятливіших умов для розвитку і застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей та обдаровань, гармонійного розвитку особи. Наше суспільство впевнено розвивається відповідно до найвищої гуманності комуністичного ідеалу — «вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх».

Нині, коли проект нової Конституції СРСР опублікований, партійні, радянські і громадські організації мають здійснити велику організаторську і масово-політичну роботу по його широкому обговоренню.

Проект Конституції і завдання, які впливають з доповіді товариша Л. І. Брежнєва на травневому (1977 року) Пленумі ЦК КПРС, належить обговорити на пленумах або зборах партійного активу і відкритих зборах первинних партійних організацій, на зборах колективів трудящих за місцем роботи, навчання і військової служби, на зборах гро-

мадян за місцем проживання, в пресі, по радіо і телебаченню. Доцільно обговорити проект на сесіях Верховних Рад союзних і автономних республік і місцевих Рад депутатів трудящих.

Всенародне обговорення проекту Конституції повинно стати могутнім стимулом дальшої активізації громадського життя країни, підвищення творчої ініціативи мас. При цьому слід зосередити увагу на дальшому поліпшенні практичної діяльності трудових колективів, партійних, радянських і господарських організацій, на актуальних питаннях, які хвилюють людей, на подоланні наявних недоліків у роботі. Очолити обговорення покликані партійні організації.

У ході обговорення проекту необхідно всебічно показувати досягнення радянського народу, неухильне зростання матеріального добробуту і культурного рівня народу. Глибоко роз'яснювати гуманістичну суть Радянської держави, яка над усе ставить інтереси народу. Переконливо розкривати суть соціалістичної демократії, яка гарантує справжню свободу і рівноправність громадян. Послідовно пропагувати радянський соціалістичний спосіб життя, аргументовано і твердо відстоювати наші переконання і принципи в полеміці з ідеологами буржуазії і різного роду ревізіоністами.

Для розв'язання цих завдань мають багато зробити засоби масової інформації і пропаганди. Вони повинні широко висвітлювати обговорення проекту Основного Закону, відкрити «зелену вулицю» для листів, пропозицій, зауважень і відгуків своїх читачів, слухачів, глядачів.

Всенародне обговорення проекту Конституції стане вражаючим оглядом досягнень першої у світі країни соціалізму, великим святом радянської соціалістичної демократії, новим свідченням непорушної, все більш міцніючої згуртованості нашого народу навколо партії, її ленінського Центрального Комітету.

Під керівництвом рідної партії радянський народ впевнено йде у світле комуністичне завтра!

(«Правда», 6 червня 1977 р.)

Торжество ленінського вчення про Радянську соціалістичну державу

(До 60-річчя праці В. І. Леніна «Держава і революція»)

«З побудовою зрілого соціалізму, з переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств населення і держава наша, яка виникла як диктатура пролетаріату, переросла в загальнонародну державу».

З доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Конституційної комісії тов. Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року

Шістдесятиріччя Жовтня — знаменна віха в житті радянського народу, всього прогресивного людства. Здійснена робітниками і селянами Росії під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним Велика Жовтнева соціалістична революція повалила владу капіталістів і поміщиків і створила Радянську державу — державу нового типу, основне зняряддя захисту революційних завоювань, будівництва соціалізму і комунізму. «Радянська влада, — підкреслюється в проекті Конституції СРСР, — здійснила найглибші соціально-економічні перетворення, назавжди покінчила з експлуатацією людини людиною, з класовими антагонізмами і національно ворожнечею, утвердила суспільну власність на засоби виробництва, оправжню демократію для трудящих мас. Вперше в історії людства було створено соціалістичне суспільство»¹.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була законним наслідком суспільного розвитку. Вона ознаменувала початок нової епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму, дала могутній поштовх боротьбі народів за визволення від імперіалізму, проти загрози війни, за соціалізм і комунізм. Вона довела правильність революційного вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, підтвердила велику революційно-перетворюючу силу ідей марксизму-ленінізму.

Підготовці соціалістичної революції в нашій країні була підпорядкована вся діяльність ленінської Комуністичної партії. У цей період В. І. Ленін створив ряд теоретичних праць, підготував партійні документи, у яких були сформульовані завдання пролетаріату Росії у соціалістичній революції, висунуті програмні положення щодо будівництва соціалізму й комунізму.

Однією з таких праць є написана В. І. Леніним у серпні — вересні 1917 року праця «Держава і революція» — видатний твір марксистсько-ленінської науки, в якому розв'язуються питання, що мають вирішальне значення для успішного розвитку революційного процесу: про ставлення пролетаріату до держави, про необхідність зламу буржуазної державної машини і створення держави нового типу — диктатури пролетаріату, соціалістичної держави. Усі ці проблеми, підкреслював В. І. Ленін, набули не тільки практично-політичного, а й «найзлюб-

¹ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 3.

деннішого значення, як питання про роз'яснення масам того, що вони повинні будуть робити, для свого визволення з-під ярма капіталу, в найближчому майбутньому»².

«Держава і революція» — багатопланове дослідження, в якому розв'язуються питання, актуальні у передреволюційний період, і ті, що стосуються дальшого розвитку держави перемігшого пролетаріату. Ленінське дослідження охоплює величезний діапазон теоретичних і практично-політичних проблем, містить грандіозну програму державного будівництва, що її висуває перед революційними трудящими масами марксизм-ленінізм. Не тільки для народів Росії — для трудящих і експлуатованих в усьому світі ленінська праця «Держава і революція» є фундаментальним обґрунтуванням їх революційно-перетворюючої діяльності, широко розгорнутим науковим передбаченням, що розкриває шляхи і методи побудови соціалістичного й комуністичного суспільства, формулює закономірності і особливості розвитку його політичної організації.

До написання цього капітального, всеохоплюючого твору В. І. Ленін готувався протягом тривалого часу. Геніально передбачивши, що саме питання про державу опиняться напередодні соціалістичної революції в центрі боротьби класів, В. І. Ленін ще у 1916 році, перебуваючи в еміграції, робить численні конспекти, виписки з праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Він уважно стежить за розгортанням революційного процесу в Росії, в країнах Західної Європи, за тим, як у революційній діяльності багатомільйонних народних мас народжуються й розвиваються елементи нової, майбутньої пролетарської державності.

Глибоке вивчення цього досвіду, творче ставлення до марксистського вчення про державу дало можливість В. І. Леніну поглибити й розвинути це вчення стосовно нових історичних умов. Як до найневідкладніших поставився В. І. Ленін до проблем теорії держави у 1905—1907 роках, коли ним була відкрита закономірність встановлення революційно-демократичної диктатури у першій народній революції в умовах імперіалізму. Питанням про владу, про необхідність зламу буржуазної державної машини й утвердження політичного панування робітничого класу присвячені ленінські праці, написані у 1916—1917 роках. Узагальнення практики державного будівництва перших років Радянської влади, начерки нових завдань у галузі радянського будівництва, аналіз закономірностей розвитку соціалістичної держави, політичної організації соціалістичного суспільства міститься у ленінських творах повоєнного періоду.

Питання про державу, і зокрема про диктатуру пролетаріату й соціалістичну державу, не випадково посідає одне з центральних місць у ленінських працях. Воно, підкреслював В. І. Ленін, є «фокусом усіх політичних питань і всіх політичних спорів сучасності»³. Питання про державну владу й класову гегемонію — чільні у революції. Такими ж важливими є й питання про роль держави пролетарської диктатури в організації життєдіяльності соціалістичного суспільства, у придушенні опору експлуататорських класів, у згуртуванні революційних мас трудящих навколо робітничого класу і Комуністичної партії — ядра нової політичної організації суспільства. Величезне значення мають і проблеми вдосконалення й розвитку соціалістичної державності — адже досвід СРСР, країн соціалістичної співдружності показує, що основним знаряддям соціалістичного перетворення суспільства є соціалістична

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 4.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 74.

держава. Вона організовує і згуртовує маси, здійснює планомірне керівництво економічним і культурним будівництвом, забезпечує захист революційних завоювань народу. «Найвища мета Радянської держави,—вказується в проекті Конституції СРСР,—побудова безкласового комуністичного суспільства. Головні завдання держави: створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва»^{3а}.

Ця визначальна роль соціалістичної держави, закономірності її розвитку, її функції і природа глибоко і всебічно розкриті у ленінських працях. «...Не було жодної революції,—підкреслював В. І. Ленін,—у якій трудящі маси не починали б робити кроки на цьому шляху, щоб створити нову державну владу. На жаль, вони тільки починали, але не могли довести справу до кінця, не вдалося створити нового типу державної влади. Ми її створили,—у нас вже здійснена соціалістична республіка Рад»⁴. Цей історичний здобуток Жовтня є практичним втіленням основоположень марксистсько-ленінської теорії держави.

Марксистсько-ленінське вчення про державу — це безпосереднє продовження і розвиток вчення про класи і класову боротьбу; воно виходить з того основоположення, що вирішальною формою класової боротьби є боротьба за політичну владу. Глибоко проаналізувавши питання про ставлення революційного класу до держави, класики марксизму-ленізму показали, що на відміну від усіх інших класів, які ставили собі за мету захоплення й використання готового державного апарату, робітничий клас виступає з принципово інших, протилежних позицій. Пролетаріат завойовує політичну владу для знищення всіх і всяких форм експлуатації і гноблення, для ліквідації експлуаторських класів — отож, він не може використати готову державну машину експлуаторського суспільства. Пролетарська революція покликана зламати цю машину. «...Перехідним ступенем між державою, органом панування класу капіталістів, і державою, органом панування пролетаріату, є саме революція,—підкреслював В. І. Ленін,—яка полягає у поваленні буржуазії і в ламанні, в розбитті її державної машини...»⁵

Розвиваючи далі погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на державу, В. І. Ленін висуває у праці «Держава і революція» вихідне положення про історичну минуність держави і конкретизує його відповідно до соціальних умов початку ХХ століття. Він ставить принципово важливе питання: яка доля держави в історично неминучому процесі загибелі капіталізму й переходу людства до комунізму, які закономірні етапи має пройти при цьому її розвиток?

В. І. Ленін здійснює класовий аналіз, визначаючи історичні перспективи розвитку держави й основні етапи її генезису. Він виділяє специфічний тип держави («власне держава»), притаманний антагоністичному суспільству. Держава тут, підкреслює В. І. Ленін,—це вираження нездоланності класового антагонізму, «продукт і прояв непри-

^{3а} Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 4.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 260.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 321.

миримості класових суперечностей»⁶, зняряддя експлуатації пригнобленого класу. Аналізуючи діяльність буржуазної держави, цього класичного зразка держави експлуаторського типу, органу класового панування капіталістів, В. І. Ленін показує, що вона є політичним вираженням класового інтересу експлуаторів, історично розвивається в межах цього інтересу, і хоча «форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець кінцем обов'язково *диктатуру буржуазії*»⁷.

Це положення марксистсько-ленінського вчення про державу є визначальним методологічним принципом наукового аналізу буржуазної державності, який незаперечно доводить, що форма організації влади в антагоністичному суспільстві завжди вторинна щодо дійсного змісту влади — класового панування. Отже, незважаючи на позірні атрибути буржуазної демократії, і сучасна буржуазна держава — це те ж всевладдя буржуазії, капіталістичних монополій, які на ділі є справжніми правлячими інститутами. Вони діють нарівні з офіційними політичними організаціями, а подеколи за силою влади навіть переважають їх. Монополістична буржуазія і сьогодні прагне якнайповнішого зрощення монополій і державного апарату. Вона використовує для підтримання свого політичного панування найреакційніші сили, вдається до всіляких брудних і злочинних засобів.

«...Держава,— підкреслював В. І. Ленін,— ні в якому разі не є щось інертне, вона завжди діє і діє дуже енергійно, завжди активно і ніколи пасивно...»⁸. Це правило досить виразно ілюструє практика функціонування сучасної буржуазної держави, яка ніколи не була, не є і не буде «органом класового примирення», таким собі «надкласовим гарантом демократії». Сучасна державна влада за капіталізму — це галузь вміло організованої політичної гри, у якій під вивісками «демократизму», «гуманізму», «свободи» і «прав людини» ведуться, як писав В. І. Ленін, «ефектні й беззмістовні дуелі», покликані обдурити і віднадити трудящі маси «від справді демократичної теорії і справді демократичної практики»⁹. Для створення таких ілюзій буржуазія використовує і загальне виборче право, і маніпулювання виборчими цензами, видаючи усе це мало не за найвище втілення народного суверенітету й правоспроможності.

Капіталізм означає передусім залежність трудящих від класу власників засобів виробництва, від буржуазії. Концентрація величезних багатств у руках купки капіталістів визначає і характер буржуазної демократії, яка є фактично формальною і обмеженою, демократією для багатих і безправ'ям для бідних. «...Поки власність лишається за капіталістами», вчить В. І. Ленін, будь-яка демократія «є тільки наскрізь лицемірне прикриття диктатури буржуазії»¹⁰.

Класовий, буржуазний характер цієї «демократії» спричиняє її органічні вади, її облудність і несправедливість, те, що її дійсні цілі є цілком антинародними, глибоко суперечать інтересам трудящих мас. Класова природа визначає і найпоширеніші способи її здійснення — політичне маневрування, дрібні поступки, демагогію, ідеологічне лицемірство та ін. «Імперіалізм,— підкреслив у виступі на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві в 1969 році тов.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 7.

⁷ Там же, с. 34.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 344.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 22, с. 61.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 418.

Л. І. Брежнев,— не може розраховувати на успіх, відкрито проголошуючи свої справжні цілі. Він змушений створювати цілу систему ідеологічних міфів, які зуманюють справжній смисл його намірів, присипляють пильність народів»¹¹. До таких міфів належать і вигадки про буржуазну державність і «демократію», зокрема протиставлення політичній демократії — «демократії множинності», «демократії поділу», яка ґрунтується на удаваній «диференціації влади», «демократії», коли окремі поступки експлуататорського класу видаються мало не за революцію в суспільному й державному устрої. Цілком апологетичними є і розумування про «гуманність» капіталізму, який надає, нібито, кожній людині право на «вільне прийняття рішень», на «частку загальної відповідальності» тощо. Державою «загального благоденства», «народного капіталізму» називають буржуазну державу апологети капіталізму, закриваючи очі на те, що її занепад виявляється нині в усіх галузях політичного життя капіталістичного суспільства. Буржуазні держави не здатні забезпечити роботою понад 15 мільйонів своїх громадян, вони не в змозі подолати жорупцію, успішно протистояти небувалому зростанню злочинності, варварському знищенню природних ресурсів. Криза буржуазної демократії виявляється не тільки у все більшій дискредитації «хліву» буржуазного парламентаризму»¹², у повсюдній бюрократизації інститутів державної влади. Ще яскравіше виступає вона у послідовній підміні законності беззаконням, у цілковитому нехтуванні громадянських прав людини. Наступаючи на законні права трудящих, імперіалістична буржуазія відкидає всяку видимість демократії. Як підкреслив XXV з'їзд КППС, імперіалізм «готовий розтоптати і суверенітет держав і будь-яку законність, не кажучи вже про гуманність»¹³. Наклепи, одурманювання громадськості, економічна блокада і диверсії, саботаж, організація голоду і розрухи, підкуп і погрози, терор, вбивства політичних діячів, погроми у фашистському стилі — таким є набір «неконституційних» засобів, широко використовуваних буржуазією для досягнення її політичних цілей.

Дискредитація буржуазної держави, зневіра щодо її можливостей досягти нині небувалого рівня і охопили переважну більшість людей у країнах Заходу, вилившись зокрема у масовий абсентеїзм, що є, по суті, пасивною формою протесту проти буржуазної державності. Особливо яскраво це виявилось у США, де від голосування на виборах до конгресу в 1974 році ухилилося 55 процентів громадян, що мали право голосувати. Президентські вибори 1976 року підтвердили цю тенденцію: якщо у 1968 році у таких виборах узяло участь 60,9 процента виборців, то в 1976-му — всього 53,3 процента.

Нині, коли міцніє і шириться антимонopolістичний рух, коли під проводом комуністичних і робітничих партій, які у багатьох капіталістичних країнах успішно виступають єдиним фронтом з усіма демократичними й прогресивними силами, особливої актуальності набуває ленінська думка про те, що у збереженні і зміцненні буржуазної держави зацікавлені тільки експлуататори, тоді як «справжній інтерес «народу», більшості його, робітників і більшості селян», як підкреслював В. І. Ленін, полягає в тому, щоб «розбити цю машину, зламати її»¹⁴, замінити диктатурою пролетаріату.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2. К., 1971, с. 382.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 43.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КППС. К., 1976, с. 34.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 38.

Історична закономірність встановлення диктатури пролетаріату розкрита В. І. Леніним в «Державі і революції» надзвичайно глибоко — як необхідний перехідний етап в розвитку держави, спричинений революційною перебудовою суспільства, будівництвом соціалізму. Подолання тієї межі, що відділяє класово-антагоністичне суспільство від суспільства соціалістичного, з необхідністю породжує новий тип держави і влади, класова сутність яких, хоч би яких різноманітних форм вони набували, є однією й тією ж — диктатура пролетаріату. Це, підкреслює В. І. Ленін, цитуючи визначення, дане К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії», *«державою, тобто організований в пануючий клас пролетаріат»*¹⁵. Сама природа цього класу, його історична місія, що полягає у створенні нового, безкласового суспільства, вільного від експлуатації і гноблення, визначає принципову новизну державнісного втілення диктатури пролетаріату, особливе співвідношення її функцій.

Диктатура пролетаріату, говорить В. І. Ленін, є особливим апаратом, машиною для придушення, тобто *«державою»*, яка *«ще необхідна»* пролетаріатові, трудящим масам для *«придушення меншості експлуататорів більшістю вчорашніх найманих рабів...»*¹⁶. Однак, підкреслює В. І. Ленін, функція придушення є для диктатури все ж не основною, це швидше історично необхідна й історично тимчасова її функція, яка поступово стає непотрібною з ліквідацією експлуаторських класів.

Замінюючи буржуазну державу *«більш демократичною, але все ще державною машиною у вигляді озброєних робітничих мас...»*¹⁷, соціалістична революція наділяє нову державу функціями, яких не знала експлуаторська держава — функціями будівничими, робить її основним знаряддям соціалістичної перебудови суспільства. *«...Не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, — відзначає В. І. Ленін, — і не головним чином в насильстві. Головна суть її в організованості й дисциплінованості передового загону трудящих, їх авангарду, їх єдиного керівника, пролетаріату. Його мета — створити соціалізм, знищити поділ суспільства на класи, зробити всіх членів суспільства трудящими, відняти ґрунт у будь-якої експлуатації людини людиною»*¹⁸.

Розкриваючи величезну життєву силу пролетарської влади, В. І. Ленін вказує, що диктатура пролетаріату — закономірний етап у розвитку держави, така її форма, яка необхідна *«для цілого історичного періоду, який відділяє капіталізм від «суспільства без класів», від комунізму»*¹⁹. Істинність цього ленінського положення доведена й підтверджена досвідом соціалістичного будівництва у країнах соціалістичної співдружності — так само, як і положення про різноманітність форм пролетарської диктатури, про те, що *«всі нації придуть до соціалізму, це неминуче, але всі придуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в той чи інший різновид диктатури пролетаріату...»*²⁰.

Диктатура пролетаріату за своєю сутністю є системою політичної організації нового суспільства, яка вже містить у собі всі ті основні елементи, які на подальших етапах її розвитку, мірою побудови соціалізму

¹⁵ Там же, с. 23.

¹⁶ Там же, с. 86.

¹⁷ Там же, с. 95.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 373.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 34.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 117.

лізму й комунізму, розвинуться і виявляться як її характерні й визначальні риси. Вона включає в себе не тільки державні інститути, а й чимало громадських організацій, через які здійснюються функції соціалістичного управління. Викриваючи спотворене тлумачення природи держави з боку анархістів, опортуністичні й ревізіоністські її фальсифікації, розвінчуючи лозунг Каутського про те, що робітничий клас може «тільки панувати, але не управляти», В. І. Ленін показує, що в основі диктатури пролетаріату лежать інститути влади, створені й розвинуті пролетаріатом «з його класових організацій» і розгорнуті у цілісну загальносуспільну систему управління суспільством. Із стрункого організаційного механізму пролетарської диктатури, встановленої з перемогою Жовтня в Росії, і розвинулась політична організація радянського соціалістичного суспільства. В основі цієї організації лежать державні інститути, зокрема Ради, влада яких «є не що інше, як організаційна форма диктатури пролетаріату»²¹; їх доповнює ціла низка різних організацій, які об'єднані в єдину політичну систему і покликані на практиці перетворювати пролетаріат у «пануючий клас», забезпечувати здійснення його диктатури.

Вирішальна роль у здійсненні пролетарської диктатури, в розвитку й поглибленні народовладдя належить Комуністичній партії, яка керує діяльністю Рад — носіїв Радянської влади, наймасовіших організацій, що здійснюють державне управління. Тісний зв'язок партії з робітничим класом, широким трудящим мас з органами влади забезпечують профспілки. Кооперація, спілки молоді, інші масові організації беруть участь, як зазначається в проекті Конституції СРСР, «в управлінні державними і громадськими справами, в розв'язанні політичних, господарських і соціально-культурних питань»²², об'єднують мільйони громадян по різних галузях їх виробничої, культурної, наукової діяльності, сприяють всемірному піднесенню їхньої соціальної активності. Уся ця гармонійно побудована система державних і недержавних організацій повністю охоплює всі сторони життя соціалістичного суспільства. Це, зазначає В. І. Ленін, створений соціалістичною революцією «гнучкий і порівняно широкий, дуже могутній, пролетарський апарат, через який партія зв'язана тісно з класом і з масою і через який, при керівництві партії, здійснюється *диктатура класу*»²³. Кожна з його ланок має, отже, цілком певне призначення; вони не підміняють і не дублюють одна одну, а виконують свої специфічні функції таким чином, що їхній сукупний вплив на суспільство в цілому й на кожного його члена зокрема виявляється всебічним і всеохоплюючим. Разом з тим їхні функції мають і спільні, типові риси, бо всі ці ланки є тими осередками, у яких і через які трудящі так чи інакше прилучаються до діяльності — державної і в той же час громадської — по управлінню суспільством, навчаються вести планування, облік і контроль, удосконалюють організацію виробництва і споживання продуктів, поліпшують побут тощо. Ні диктатура пролетаріату, ні політична організація суспільства перемігшого соціалізму не зводяться, вчить В. І. Ленін, до котроїсь з означених ланок; тільки у своїй сукупності вони складають той надійний політичний механізм зміцнення й розвитку соціалістичного суспільства, який безпосередньо забезпечує

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 184.

²² Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для внесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977. с. 7.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 29.

«швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься,— за геніальним передбаченням В. І. Леніна,— при участі *більшості* населення, а далі всього населення»²⁴.

Удосконалення соціально-класової структури соціалістичного суспільства, всемірний розвиток його політичної організації спричиняє поступовий перерозподіл функцій між окремими її ланками, що виявляється, зокрема, в історично закономірному русі держави у напрямі до її відмирання. Останнє полягає, підкреслює В. І. Ленін, не у «скасуванні» держави, а у поступовому звуженні сфери її «власне державних» функцій, у послідовній передачі їх іншим, недержавним ланкам політичної організації, у всемірному їх розвитку, у формуванні з них суб'єкта комуністичного суспільного самоуправління, в якому об'єднуються Ради, професійні, кооперативні та інші масові організації трудящих. Цей процес, як і передбачав В. І. Ленін, почався відразу ж після встановлення пролетарської диктатури в Росії. Так, уже в 1920 році IX з'їзд РКП(б) передав до рук профспілок організацію соціалістичного змагання; на них покладений контроль за мірою праці і мірою споживання, за поліпшенням умов праці і побуту трудящих тощо. Створення народних судів, що виникли завдяки ініціативі трудящих мас відразу ж після Жовтневого повстання, організація робітничо-селянської інспекції тощо,— усе це є яскравим виявом тенденції до масовізації соціального управління за соціалізму, до поголовного, як підкреслював В. І. Ленін, залучення всіх без винятку громадян до виконання державних функцій. «Рада робітничих депутатів не професійна організація, чого хоче буржуазія,— підкреслював В. І. Ленін ще у 1917 році.— Народ дивиться інакше і правильніше: він бачить у ній владу... Оце й є тип держави, при якій можна йти до соціалізму»²⁵. Така держава, підкреслює В. І. Ленін, може успішно функціонувати, вдосконалюватись і зміцнюватись лише за умови широкої участі трудящих в її діяльності. У цьому полягає одна з найістотніших рис соціалізму, який безпосередньо виростає з творчості мас, свідомо будується робітниками й селянами, всім народом. Тому, якщо вірно, що держава — це взагалі вираження політичної сутності того чи того суспільного ладу, то за соціалізму найповнішим таким вираженням є загальнонародна держава, держава народу і для народу.

Загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави — це найбільш загальна, підсумкова характеристика її сутності, історії і устрою. Радянська влада, як підкреслював В. І. Ленін, «утворилася ні за чім-небудь декретом, ні за постановою якої-небудь партії... вона складена з революційного досвіду, з досвіду мільйонів людей»²⁶. Революційна творчість народних мас породила у революції 1905—1907 рр. Ради — органи влади нового типу, які у 1917 р. утворили міцний кістяк пролетарської диктатури — держави, джерелом влади у якій є, як зазначав В. І. Ленін, прямиий почин народних мас знизу і на місцях, коли органи влади прямо й безпосередньо обираються самим народом й виражають його волю.

Ленінський аналіз діалектики розвитку соціалістичної держави переконливо показує, що вона стає на всіх етапах державою небувало широкого представництва всіх верств населення, державою всього народу, загальнонародною державою. Така особливість розвитку соціалі-

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 95.

²⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 235—236.

²⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 293.

стичної держави спричинена передусім її класовою природою, тим, що від самого свого народження вона виступає демократією для велетенської більшості населення, для трудящих мас, спирається на непримиримий союз робітничого класу й трудового селянства. Диктатура пролетаріату, відзначав В. І. Ленін, є величезним розширенням реального демократизму, «який *вперше* стає демократизмом для бідних, демократизмом для народу...»²⁷. Саме цей факт є основоположним для правильного розуміння генезису, закономірностей розвитку найхарактерніших ознак соціалістичної державності, принципів державного устрою Радянської країни, докорінної відмінності соціалістичної демократії й соціалістичного федералізму від структури, функцій, організації буржуазної держави. Принципово важливим є визначення, дане в статті 1 проекту Конституції СРСР: «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітничого класу, селянства та інтелігенції, всіх націй і народностей країни»²⁸, а також положення про те, що в нашій країні народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР і яким підконтрольні і підзвітні всі інші державні органи. У цих положеннях, у кожній статті проекту Конституції СРСР відображена головна думка, головний напрям проекту — розширення і поглиблення соціалістичної демократії.

Демократичність Радянської влади була і є її провідною ознакою: так само як диктатура пролетаріату створила державу трудящих і для трудящих, так і перемігший соціалізм створив загальнонародну державу, яка є державнісим самовиявом усього радянського народу — нової історичної спільності людей. Саме радянська організація здійснює історичний перехід від формальної і обмеженої буржуазної демократії до дійсної, широкої участі трудящих мас в управлінні суспільством, створює нову, соціалістичну демократію, підносячи й розвиваючи її як єдиний спосіб існування, вдосконалення і зміцнення політичної організації соціалізму, його загальнонародної держави. Послідовне розширення сфери радянської соціалістичної демократії виступає, як зазначив у доповіді на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербичський, «передумовою і реальною основою розвитку форм комуністичного самоврядування. Бо активна, овідома робота в Радах, партійних, профспілкових, комсомольських, в інших промислових організаціях, на виробництві і поза ним є найбільш ефективною і найбільш масовою школою громадянської зрілості людини, показником її господарської і політичної компетентності, її безпосередньої причетності до всіх справ суспільства»²⁹. У діяльності Рад, їхніх виконавчих органів беруть нині участь понад 2 мільйони народних обранців і 30 мільйонів активістів — величезна сила, вплив якої виявляється практично на всіх ділянках комуністичного будівництва.

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 84.

²⁸ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 6.

²⁹ XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербичського на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» 18 травня 1977 р.— «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

Ради є справжньою масовою школою управління державою. Так, близько половини обраних цього року депутатів не були у складі Рад попереднього скликання. Це — близько мільйона народних обранців, які користуються повагою і авторитетом народу і яким він довірив управління Радянською державою.

Ради виступають носіями справжнього народовладдя. Народившись як органи революційної творчості мас, вони виростили в єдину систему органів державної влади, політичну основу загальнонародної держави. Як підкреслив у виступі на засіданні Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «Ради — це жива, рухлива організація народу, яка постійно оновлюється. Так само, як у свій час вони зуміли об'єднати у загальне русло революційний рух мас, їх зусилля в будівництві соціалізму, так і тепер, в умовах зрілого соціалізму, робота Рад ще повніше повинна увібрати в себе боротьбу за підвищення ефективності виробництва, за виконання наміченої партією широкої соціальної програми, за розвиток всіх сторін нашої соціалістичної демократії, тобто за розв'язання завдань будівництва комунізму»³⁰. Велику роль надає Радам проект нової Конституції СРСР, де підкреслюється, що «Ради народних депутатів» є повноважними органами влади, які, у центрі і на місцях, керують «державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затверджують плани господарського і соціально-культурного розвитку і місцевий бюджет; здійснюють керівництво діяльністю підпорядкованих їм державних органів, підприємств, установ і організацій; забезпечують додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян; сприяють зміцненню обороноздатності країни»³¹, контролюють додержання законодавства підприємствами, установами і організаціями, їх виробничу та соціально-культурну діяльність, приймають рішення в межах своїх прав.

У демократизмі радянської загальнонародної держави — джерело її сили, здатності забезпечувати успішне розв'язання таких велетенських соціальних завдань, таких перетворень і досягнень, які здійснені в нашій країні, де всі найважливіші питання політичного, економічного і культурного життя обговорюються й розв'язуються з найширшою і безпосередньою участю робітників, селян, інтелігенції.

У своєму функціонуванні й розвитку загальнонародна держава розвинутого соціалізму спирається на такі політичні основи, як союз робітничого класу і колгоспного селянства, дружба народів нашої багатонаціональної країни, ідейно-політична єдність радянських людей, тісна згуртованість трудящих навколо їх авангарду — Комуністичної партії. Соціальні підвалини радянської державності не тільки забезпечують процес її дальшого вдосконалення, а й становлять основні взаємодоповнюючі сторони цього процесу, у яких дістає вияв повсюдна демократизація суспільного життя в нашій країні. Союз дружніх класів, стирання класових праней, становлення соціальної однорідності створюють передумови для все ширшої участі в діяльності Рад представників усіх верств населення, для дальшого поглиблення народовладдя. Запорукою зміцнення Радянської держави є цілковита рівноправність радянських соціалістичних націй і народностей, їх розквіт

³⁰ Засідання Президії Верховної Ради СРСР. Виступ Л. І. Брежнева. — «Радянська Україна», 1977, 18 червня.

³¹ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 39.

і зближення —¹ принципи, урочисто проголошені як основа державної політики ще в «Декларації прав народів Росії» і послідовно здійснювані Радянською владою вже протягом шести десятиріч. Загальнонародний характер Радянської держави втілений і в структурі самого Союзу Радянських Соціалістичних Республік — федерації нового типу.

Як підкреслюється у проекті Конституції СРСР, Радянський Союз — це «єдина союзна багатонаціональна держава, утворена в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік»³².

Могутнім чинником дальшого розвитку радянської загальнонародної держави є дедалі зростаюча морально-політична єдність радянських людей, що відбивається в самому способі здійснення влади в нашій країні, способі, який є державнісним вираженням високих і гуманних принципів співжиття людей за соціалізму, одним з виявів радянського соціалістичного способу життя. «Ми, — підкреслював В. І. Ленін, — владарюємо, не поділяючи, за жорстоким законом стародавнього Риму, а з'єднуючи всіх трудящих нерозривними ланцюгами живих інтересів, класової свідомості. І наш союз, наша нова держава міцніша, ніж насильницька влада, яка об'єднує брехнею і залізом в потрібні для імперіалістів штучні державні утворення»³³.

Зміцнення і розвиток загальнонародної держави зрілого соціалізму відбувається під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, яка є, як записано в проекті Конституції СРСР, «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій... Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»³⁴.

Новим виявом дальшого зростання ролі КПРС — спрямовуючої, організуючої і мобілізуючої сили нашого суспільства є постанова Верховної Ради СРСР про обрання Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва Головою Президії Верховної Ради СРСР, яка зустріла одностайне схвалення радянських людей.

Партія безустанно веде роботу по дальшому вдосконаленню демократичних основ нашої загальнонародної держави, яка продовжує в нових історичних умовах велику творчу місію держави диктатури пролетаріату по забезпеченню дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства. Керуючи діяльністю і розвитком радянської загальнонародної держави, партія визначає її завдання, розглядаючи її як основу для становлення комуністичного суспільного самоуправління, підкреслює, що держава, як загальнонародна організація, збережеться до повної перемоги комунізму. Виражаючи волю народу, вона покликана організувати створення матеріально-технічної бази комунізму, перетворення соціалістичних відносин в комуністичні,

³² Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 20.

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 276.

³⁴ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 6—7.

здійснювати піднесення добробуту народу, охороняти права й свободи радянських громадян, соціалістичний правопорядок і соціалістичну власність, виховувати народні маси в дусі овідомої дисципліни і комуністичного ставлення до праці, надійно забезпечувати оборону й безпеку країни, розвивати братерське співробітництво з соціалістичними країнами, відстоювати справу загального миру і підтримувати нормальні відносини з усіма країнами.

Керівна і спрямовуюча роль ленінської Комуністичної партії яскраво виявилася при створенні проекту Конституції СРСР, який розроблявся під безпосереднім керівництвом і при активній участі ЦК КПРС, його Політбюро, Генерального секретаря ЦК товариша Л. І. Брежнєва, був представлений Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. В проекті узагальнені всі ті зміни, які відбулися у радянському суспільстві і в усьому світі з часу прийняття нині діючої Конституції СРСР, показані справді епохальні завоювання побудованого радянським народом під керівництвом Комуністичної партії розвинутого соціалізму, дано цілісну картину зрілого соціалізму, його політичної та економічної систем, його соціального розвитку і культури, відображено миролюбний характер зовнішньої політики Радянської держави, народженої Великим Жовтнем.

Розроблений відповідно до настанов XXV з'їзду КПРС проект Конституції СРСР є документом всевітньо-історичного значення, історичною віхою на шляху розвитку радянської соціалістичної держави, що знаменує собою новий етап у процесі поглиблення всенародної соціалістичної демократії.

Новим виявом радянського демократизму є широке й ділове обговорення проекту Конституції, яке розгорнулося по всій країні. Вносячи поправки і пропозиції, аналізуючи кожне положення і кожну статтю проекту, радянські люди одностайно схвалюють його, підтримують політичну лінію партії, викладену в ньому. Обговорення проекту Конституції стало переконливим свідченням непорушності уз, що еднають партію і народ. Як підкреслив у доповіді на сесії Верховної Ради Української РСР товариш В. В. Щербинський, «завжди, коли наша партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави, вона звертається до народу, вона радиться з народом, бо в служінні народові партія вбачає найвищий смисл усієї своєї діяльності»³⁵.

Єдність партії і народу є запорукою дальшого успішного розвитку загальнонародної радянської соціалістичної держави, її просування до великої мети, точно визначеної і закріпленої в проекті Конституції СРСР, — до побудови комунізму.

Радянська соціалістична держава є одним з великих завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона пройшла всебічну історичну перевірку, показала свою нездоланну силу, свою життєвість. Шість пожатневих десятиріч, пройдених нею, підтвердили глибоку наукову обгрунтованість, далекоглядність марксистсько-ленінського вчення про державу, стали роками його тріумфу, повним торжеством ленінських ідей про радянську соціалістичну державність.

³⁵ Про проект Конституції СРСР та завдання Рад депутатів трудящих республіки, що випливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України, депутата В. В. Щербинського на сесії Верховної Ради Української РСР 23 червня 1977 року. — «Радянська Україна», 1977, 24 червня.

* * *

Рожденное Великой Октябрьской социалистической революцией Советское социалистическое государство убедительно доказало за прошедшие шесть десятилетий свою силу и действенность, свой глубокий демократизм и жизнеспособность, с честью выдержало многие выпавшие на его долю испытания. Деятельность органов Советской власти полностью подтвердила правильность марксистско-ленинского учения о государстве, явилась ярким проявлением торжества ленинских идей о путях и способах создания, укрепления и развития государства нового типа — Советского социалистического государства.

Идеи, развернутые в целостное учение о государстве, изложены, в частности, в работе В. И. Ленина «Государство и революция», в которой он, развивая взгляды К. Маркса и Ф. Энгельса на природу государства, показывает необходимость слома буржуазной государственной машины, разворачивает широкую программу государственного строительства, которую призван осуществить рабочий класс, трудящиеся под руководством Коммунистической партии. Анализируя богатый революционный опыт, накопленный пролетариатом России, других стран, В. И. Ленин рассматривает Советскую власть как организационную форму диктатуры пролетариата, указывает, что в политическом механизме последней уже заложены все те основные составляющие, которые в дальнейшем развиваются в главные элементы политической организации социалистического общества.

Важным условием развития социалистического государства на его пути к становлению коммунистического общественного самоуправления является всемерное совершенствование общенародного государства развитого социализма, в котором наиболее полно выявляются исторические преимущества советской организации, принципиальное отличие социалистической демократии от демократии буржуазной. Социалистическая демократия представляет собою способ существования, развития и совершенствования социалистического государства; она проявляется в структуре и функциях Советской власти, в способе ее осуществления, в соотношении роли государственных и общественных организаций в деле управления развитым социалистическим обществом, в широком привлечении трудящихся — представителей всех классов, слоев, наций и народностей нашей страны к активному участию в управлении обществом, в дальнейшем укреплении социалистической государственности.

Новым проявлением демократизма, органически присущего Советскому государству, явилось всенародное обсуждение проекта Конституции СССР, развернувшееся ныне по всей нашей стране. Советские люди единодушно одобряют проект Конституции СССР, рассматривают его как важнейшую историческую веху в развитии советского общенародного государства. Общенародное государство развитого социализма выступает в качестве основного орудия социальных преобразований в нашей стране, в качестве важнейшего средства организации и мобилизации трудящихся масс на выполнение величественных задач строительства коммунизма.

Удосконалення соціалістичної демократії

«Демократія в умовах соціалізму була і лишається важливою підмогою розвитку економіки, всіх галузей господарського і культурного життя суспільства».

Із доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Конституційної комісії товариша Л. І. Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року

У проєкті Конституції СРСР приділено виключно велику увагу питанням дальшого удосконалення соціалістичної демократії. «У цілому можна сказати,— відзначив у доповіді на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року товариш Л. І. Брежнєв,— що головний напрям того нового, що містить проєкт,— це розширення і поглиблення соціалістичної демократії»¹.

Завоювання політичної влади робітничим класом в Жовтні 1917 року, встановлення нового типу держави — диктатури пролетаріату — було умовою і вихідним моментом докорінної ломки принципів суспільного устрою, які зжили себе, прилучення до політики найширших верств трудового народу, утвердження вищого типу демократії — демократії для трудящих, цієї невід'ємної риси соціалістичного способу життя. «Встановлення і зміцнення Радянської влади як однієї з форм диктатури пролетаріату,— відзначається у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— на ділі забезпечило небачену, неможливу в жодній капіталістичній країні свободу й демократію для гігантської трудящої більшості»².

Зусиллями робітничого класу, трудового селянства, народної інтелігенції під керівництвом Комуністичної партії в нашій країні здійснені докорінні перетворення в усіх сферах суспільного життя, які зумовили побудову соціалістичного суспільства — суспільства справжньої демократії, повного народовладдя.

Соціалістична демократія, в свою чергу, є умовою піднесення радянської економіки, зближення класів, соціальних груп, націй і народностей, зміцнення морально-політичної єдності народу, розквіту духовної культури, зростання трудової і політичної активності кожного члена суспільства. Як відзначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії тов. Л. І. Брежнєв, «тепер ми вже не тільки в теорії, але й з багаторічної практики знаємо: як справжня демократія неможлива без соціалізму, так і соціалізм неможливий без постійного розвитку демократії»³.

Соціалістична демократія як форма політичного устрою радянського суспільства є вираженням гуманної сутності народовладдя, яка полягає в справжній рівності всіх громадян Країни Рад. «Громадяни

¹ Брежнєв Л. І. Про проєкт Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету ЦК КПРС 24 травня 1977 року. К., 1977, с. 8.

² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 5.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 96.

СРСР,— записано у проекті Конституції СРСР,— рівні перед законом незалежно від походження, соціального і майнового становища, національної і расової приналежності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин»⁴. Причому, підкреслюється у проекті Конституції, «рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя»⁵. В нашій країні законодавчо закріплені права на працю, на відпочинок, освіту, охорону здоров'я, житло, користування досягненнями культури, матеріальне забезпечення в старості, свободу слова, друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканість особи, житла та ін.⁶ Реалізація цих прав забезпечується матеріально неухильним піднесенням народного господарства і зростанням економічної могутності країни, гарантується політично соціалістичною державою, всією системою радянського законодавства, яка стоїть на сторожі демократичних основ радянського ладу.

Людина, людська особистість — головна соціальна цінність, основне багатство соціалізму. Гуманістична спрямованість соціалістичної демократії дістає своє підтвердження в піклуванні про людину, її гармонійний розвиток. В умовах соціалізму демократія характеризує собою не тільки сферу політики. «Вона, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — поширюється на все суспільне життя — економічне, політичне і духовне, створює умови для всебічного розквіту особи»⁷.

Основними рисами, що притаманні соціалістичній демократії і утверджують її переваги над буржуазною, є, по-перше, свобода людей від влади капіталу і експлуатації, соціального і національного гноблення, расової дискримінації, по-друге, гарантовані на ділі права людини, що забезпечують справжню свободу особи і повагу людської гідності; по-третє, висока соціально-політична активність і громадянська зрілість трудящих, їх безпосередня участь в управлінні справами держави і суспільства; по-четверте, безперервний розвиток і вдосконалення політичної системи суспільства, ядром якої виступає Комуністична партія, що виражає інтереси всього радянського народу. У проекті Конституції СРСР записано: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові»⁸.

Економічною основою радянської демократії є соціалістичні виробничі відносини, що існують і розвиваються на основі суспільної власності. Реальною є та демократія, яка забезпечує фактичну рівноправність всіх і кожного насамперед в економічній сфері життєдіяльності суспільства. Соціалістична суспільна власність є за самою своєю суттю демократична власність, оскільки співвласниками засобів виробництва і продуктів праці є всі трудящі (державна форма власності) або

⁴ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для внесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 13.

⁵ Там же.

⁶ Див. там же, с. 14—18.

⁷ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 13.

⁸ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для внесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 6—7.

окремі колективи трудівників (колгоспно-кооперативна форма власності і власність профспілкових та інших громадських організацій).

Ліквідація приватної власності, усупільнення засобів виробництва поклато край поділові суспільства на імущих і неімущих, експлуатації людини людиною і створило однакові умови для реалізації всіма людьми своїх фізичних і інтелектуальних здібностей на користь суспільства і водночас у своїх інтересах.

Поеднання засобів виробництва з безпосередніми виробниками — шлях подолання соціальних антагонізмів, умова демократизації суспільного життя і згуртування трудящих на основі збігу економічних інтересів класів, соціальних груп, націй і народностей у побудові безкласового комуністичного суспільства.

В економічній сфері людина досягає свободи внаслідок визволення від усіх форм експлуатації і соціальної залежності, внаслідок утвердження принципу «від кожного — за здібностями, кожному — за працею», реалізація якого гарантує повну рівноправність людей у виробництві і розподілі.

Справжня рівність членів соціалістичного суспільства виявляється і в однаковому їх відношенні до суспільних фондів споживання. Особливістю останніх є те, що блага, розподілені через них, не пов'язані з конкретним трудовим внеском кожного. Це важливо ось чому. По-перше, за рахунок суспільних фондів подається матеріальна допомога, здійснюється право на освіту, утримуються непрацездатні та задовольняються інші життєво необхідні потреби людей незалежно від їх безпосередньої участі в тій чи іншій сфері матеріального або духовного виробництва. По-друге, розподіл через суспільні фонди споживання є одним із напрямів, за яким відбувається вирівнювання добробуту різних категорій трудящих, певною мірою він забезпечує зближення рівнів життя різнооплачуваних категорій населення. Зростання економічного потенціалу країни супроводжується неухильним збільшенням розподілу через суспільні фонди споживання. В цьому полягає одна з головних переваг соціалізму, перевага радянської демократії над буржуазною.

Соціалістична власність зумовлює суспільну форму організації праці і визначає спільну для всіх трудящих мету, виражену в основному економічному законі, суть якого полягає в постійному поліпшенні добробуту трудящих на основі піднесення і вдосконалення суспільного виробництва і зростання продуктивності праці. «Найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі, — записано у проекті Конституції СРСР, — найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людини»⁹.

Соціалістична власність визначає демократичний характер управління економікою, яке полягає в тому, що трудящим як асоційованим співвласникам засобів виробництва надаються всі права в розв'язанні питань господарського життя країни. Радянська держава — повновладний представник народу — за його дорученням і в його інтересах централізовано управляє розвитком виробництва, даючи можливість самому колективі безпосередньо розв'язувати життєво важливі питання, підтримує і заохочує ініціативу трудівників, їхню трудову і соціальну активність. «Колективи трудящих, громадські організації беруть участь в управлінні підприємствами і об'єднаннями, у вирішенні питань організації праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні потреби і матеріальне заохочення»¹⁰. На демократичних засадах здійснюється

⁹ Там же, с. 9.

¹⁰ Там же.

управління і в колгоспно-кооперативних господарствах, міжколгоспних і державно-колгоспних об'єднаннях. Демократизм в управлінні економічною сферою життєдіяльності суспільства як іманентна соціалістичній закономірності є породженням нових виробничих відносин, які є відносинами товариськості і взаємодопомоги.

Оснoву політичного життя радянського суспільства становить справжнє народовладдя, основним елементом якого є загальнонародна держава, що характеризує історичний тип зрілості соціалістичного суспільства — розвинутий соціалізм. Спільність економічних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції зумовлює і політичну єдність суспільства. Соціалістична загальнонародна держава «виражає волю й інтереси робітничого класу, селянства та інтелігенції, всіх націй і народностей країни»¹¹.

Соціалістичний демократизм удосконалюється і розширюється відповідно до поступу нашого суспільства. Розвиток соціалістичної держави супроводжувався розвитком демократичних основ політичного життя. Так, виконавши завдання диктатури пролетаріату, Радянська держава стала загальнонародною, а пролетарська демократія — демократією всього народу.

Робітничий клас лишається провідною силою суспільства і на етапі розвинутого соціалізму. Зв'язаний з найбільш прогресивною формою соціалістичної власності — державною власністю, він посідає провідне становище в системі суспільного виробництва, в економічному житті країни. Політична зрілість і дисциплінованість, висока трудова і політична активність, озброєність марксистсько-ленінською ідеологією — всі ці риси зумовлюють провідну роль робітничого класу в соціально-політичному й ідеологічному житті.

Класова спрямованість радянської демократії характеризується також тим, що Комуністична партія, яка в умовах розвинутого соціалізму, як відзначив на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, стала партією всього народу, «аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу»¹².

Зростання ролі партії в розширенні демократії об'єктивно пов'язане з тим, що вона є головним носієм принципів соціалістичного демократизму. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»¹³.

Нарешті, класовий характер радянської демократії полягає в тому, що вона, будучи виявленням повного народовладдя, протистоїть на міжнародній арені демократії буржуазній, яка становить диктатуру капіталу. Соціалістична демократія є переконливою демонстрацією переваг соціалізму і в політичній сфері життєдіяльності людини.

От чому нині, в умовах загострення ідеологічної боротьби двох соціальних систем, соціалістична демократія є об'єктом особливих нападок з боку буржуазних ідеологів. Спекулюючи на декларованих буржуазними конституціями принципах свободи і рівності, вони намага-

¹¹ Там же, с. 6.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 70.

¹³ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

ються звести демократію лише до формально-юридичного аспекту. Але навіть ці формально проголошені принципи перебувають у суперечності з реальною дійсністю капіталістичного суспільства. Свобода виявляється насправді «свободою» трудящих від засобів виробництва, від реальної участі у суспільному житті і розв'язанні державних справ. Експлуатація ігноблення, фактичне безправ'я трудящих — з одного боку, узурпація політичної влади і економічне панування монополістичної буржуазії — з другого, — такі дві сторони буржуазної демократії, капіталістичного способу життя. «Надкласова», «чиста» демократія, про яку постійно твердять апологети імперіалізму, є не більше як пуста й брехлива фраза, вигадана для задурманювання мас. «Якщо не знушатись із здорового розуму і з історії,— писав В. І. Ленін,— то ясно, що не можна говорити про «чисту демократію», поки існують різні класи, а можна говорити тільки про *класову* демократію»¹⁴.

Соціалістичній демократії нема чого прикривати свій класовий характер, адже вона є демократією трудящих, є засобом розв'язання важливих соціальних завдань в інтересах народу, при безпосередній участі трудящих у розв'язанні державних справ. Щоб якимось затушувати цю головну перевагу соціалістичної демократії, буржуазні ідеологи не гребують жодними засобами. Найновішим «витвором» буржуазної ідеологічної машини є розгорнута на Заході кампанія наклепів про так зване обмеження прав людини в соціалістичних країнах. Намагаючись послабити революційний вплив країн соціалізму і насамперед СРСР, применшити всесвітньо-історичне значення для долі людства Великої Жовтневої соціалістичної революції, правлячі кола деяких капіталістичних країн виступають у ролі пособників і навіть диригентів цієї наклепницької акції. Убираючись в тогу «захисників» прав людини, нібито порушених в соціалістичних країнах, вони стають у позу менторів — намагаються нас повчати, безцеремонно втручаються у внутрішні справи нашої країни. Даючи відсіч наклепникам, усім тим, хто хотів би нав'язати ворожі соціалістичні погляди у питаннях внутрішнього життя, тов. Л. І. Брежнев сказав на XVI з'їзді профспілок: «Щодо Радянського Союзу, то ми не втручаємось у внутрішні справи інших країн, хоч, звичайно, маємо свою цілком певну думку про порядок, які панують у світі імперіалізму. ...Претензії Вашингтона учити жити інших не можуть, я гадаю, бути прийняті жодною суверенною державою, не кажучи вже про те, що для таких претензій не дають підстав ні стан справ у самих США, ні їх дії і політика в зовнішньому світі»¹⁵.

США — одна з небагатьох держав-членів ООН, яка вперто відмовляється взяти на себе договірні зобов'язання щодо забезпечення основних прав людини. З 19 таких угод США ратифікували тільки три. До шістнадцяти нератифікованих належать такі конвенції: про попередження злочину геноциду і покарання за нього; про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; про незастосовність терміну давності до військових злочинців і злочинів проти людства; міжнародний пакт про громадянські і політичні права та ін. Блюзнірська позиція США виявляється і в тому, що значною мірою завдяки їхнім зусиллям продовжують існувати антидемократичні режими, які грубо нехтують правами людини; в ПАР, Ізраїлі, Чілі, Південній Кореї, Гаїті, Парагваї, Нікарагуа, Гватемалі...¹⁶

Предметом постійної тривоги демократичної громадськості в самих

¹⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 240.

¹⁵ Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К., 1977, с. 23, 24.

¹⁶ Див.: «Правда», 1977, 13 апреля, с. 5.

США стало паплюження законних прав людини такими організаціями, як ЦРУ і ФБР. Свавілья, корупція, наступ на життєві права трудящих — такі справжні риси «демократії по-американському». «Американська демократія, — пише Г. Герасимов, — останніми роками так часто потрапляла в конфуз, що світ хоч-не-хоч змушений був замислюватись: а чи не голий король і чи не є сама ця «демократія» всього лише фасадом поліцейської, за суттю своєю, за практикою своєю, держави в США»¹⁷.

Відхід навіть від принципів буржуазної демократії, порушення і без того обмежених конституційних свобод — характерне явище суспільного життя в країнах капіталу. Так, у ФРН встановлено «закон про радикальні елементи», який забороняє особам прогресивних поглядів займати державні посади. Заборона на професію, заборона на думку є кричущим фактом порушення елементарних демократичних свобод, і це визнають навіть ті, хто не симпатизує комуністам.

Нехтування людськими правами, неповага до гідності людини, підозрілість і недовіра, засновані на антикомуністичній істерії, практикуються і в діяльності міжнародних капіталістичних організацій. Поборники буржуазної демократії зробили спробу поширити на всю Західну Європу заборони на професії, що існують у ФРН. В анкеті для службовців штаб-квартири Європейського Економічного Співтовариства поряд з іншими було таке питання: чи проживали Ваші родичі в будь-якій країні з комуністичним урядом? Були Ви коли-небудь членом комуністичної організації або симпатизували їй? Чи мали ви тісні стосунки з людиною, яка, як вам відомо, була або є комуністом? — та ін.¹⁸ Цей факт став відомий аж ніяк не через буржуазну пресу. Це й зрозуміло — адже йдеться про порушення громадянських прав у капіталістичному суспільстві. «...Капіталізм, — підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — це суспільство, позбавлене майбутнього. Він означає експлуатацію трудящих, соціально-політичний і духовний гніт, безробіття, расову і національну дискримінацію, колоніалізм і неоколоніалізм. Він породжує глибоку моральну кризу суспільства, духовну деградацію, споживацьке ставлення до життя, культ насильства, які деформують особистість»¹⁹. Справді гуманним, демократичним може бути лише той суспільний лад, який, проголошуючи права і свободи людини, забезпечує їх фактично. Таким ладом є соціалізм. Він здійснює історичний наступ. Йому належить майбутнє.

У доповіді на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року, присвяченій проекту Конституції СРСР, тов. Л. І. Брежнев сказав: «Перекрученому і опошленому буржуазною і ревізіоністською пропагандою тлумаченню понять демократії і прав людини ми протиставимо найбільш повний і реальний комплекс прав і обов'язків громадянина соціалістичного суспільства. На ваги історії ми кладемо справді епохальні завоювання трудящих, досягнуті завдяки владі робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії»²⁰.

На нинішньому етапі зрілості соціалізму радянська політична система — широко демократична, класова за своєю природою, всенарод-

¹⁷ Герасимов Г. О свободах подлинных и мнимых. М., 1977, с. 87.

¹⁸ Див.: «Литературная газета», 1976, 10 ноября.

¹⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 17.

²⁰ Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, с. 16.

на політична організація, що включає в себе керовані Комуністичною партією державні інститути і масові організації трудящих, через діяльність яких безпосередньо чи опосередковано здійснюється політична влада. «Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства,— зазначається в проекті Конституції СРСР,— є дальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами суспільства і держави, удосконалення державного апарату, підвищення активності промислових організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і громадського життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки»²¹.

Підкреслюючи глибоко демократичний зміст політичного життя в радянському суспільстві, слід відзначити, що його внутрішній розвиток, дедалі більша демократизація є результатом одночасного розв'язання комплексу завдань, в ряді яких важливе місце посідають зміцнення єдності радянського суспільства — рух його до соціальної однорідності і підвищення політичної активності усіх класів і соціальних груп, радянського народу загалом.

Дальше удосконалення демократії безпосередньо пов'язане з участю найширших мас трудящих в житті країни, з трудовою і політичною активністю людини, творчим характером суспільної діяльності радянських людей, зміцненням соціалістичної дисципліни праці, розширенням прав і підвищенням відповідальності особи. «Треба,— зазначив тов. Л. І. Брежнев у доповіді на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року,— щоб кожна радянська людина ясно усвідомлювала, що головна гарантія її прав у кінцевому підсумку — це могутність і процвітання Батьківщини. А для цього кожен громадянин повинен відчувати свою відповідальність перед суспільством, сумлінно виконувати свій обов'язок перед державою, перед народом»²².

Вільна і свідомо творчість усіх і кожного, як передумова формування нової людини, реалізується в активній життєвій позиції людей, у їх практичних ділах і вчинках. Вищою метою комуністичного суспільства є всебічний розвиток людини. Згідно з цим вся діяльність Комуністичної партії і радянської держави орієнтована на людину, спрямована на створення необхідних передумов для формування особи, яка органічно поєднує науковий, матеріалістичний світогляд та ідейну переконаність, високу громадянськість і комуністичну мораль, творче ставлення до праці і політичну активність.

Становлення нової людини залежить, в кінцевому підсумку, від тих економічних і соціально-політичних умов, в яких вона живе, від суспільного способу життя. Тому КПРС, здійснюючи завдання комуністичного виховання трудящих, постійно піклується про створення передумов, що є об'єктивною основою розвитку здібностей людини, формування рис, притаманних комуністичному типу особистості.

Гуманістичний зміст історичних завоювань соціалістичної суспільної системи дістає своє вираження і в способі життя людей, який характеризується товариськими відносинами дружби і взаємодопомоги, діловою, творчою атмосферою праці, сприятливим психологічним кліматом у колективі, упевненістю у завтрашньому дні, ціннісними орієн-

²¹ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

²² Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, с. 10.

таціями на дотримання інтересів суспільства, повагою до людської особистості, заохоченням кожної корисної ініціативи і підтримкою патріотичних починань.

Політичною основою формування всебічно розвиненої особи виступає справді загальнонародний зміст політичної влади, рівноправність громадян щодо держави і одного до одного, рівні права і обов'язки членів соціалістичного суспільства.

В міру поступального просування суспільства вперед дедалі більше удосконалюється система народного представництва, розширюється безпосередня участь громадян в управлінні справами держави. Найбільш яскравим втіленням демократичного характеру Радянської держави є Ради депутатів трудящих, в яких працюють понад 2,2 мільйона представників народу. Крім того, 31 мільйон активістів добровільно беруть участь в роботі Рад, допомагаючи депутатам у їх складній і відповідальній діяльності. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнев у виступі на засіданні Верховної Ради СРСР відзначив, що «будь-яка наша Рада є частинка верховної влади, що вона не тільки наділена повноваженнями вирішувати всі питання, віднесені до її компетенції, а й виступає як провідник загальнодержавних рішень»²³. Поряд з представницькою демократією в розвитку соціалістичного суспільства дедалі зростаючого значення набувають і недержавні суспільні інститути — професійні спілки, комсомол, кооперативні організації, різні творчі спілки і товариства, через які трудящі реалізують свої інтереси.

Соціалістична демократія виступає справжньою основою для всебічного розвитку людських здібностей, відкриваючи трудящим можливості для безпосередньої участі в управлінні як громадськими справами, так і державними.

Підвищення ролі громадських організацій в управлінні відбувається за двома напрямками: по-перше, в міру розвитку суспільства розширюється їх компетенція у тих сферах життя, управління якими раніше здійснювалося державою; по-друге, підвищується їх авторитет і значущість у розв'язанні справ, що є прерогативою державних органів. Перехід до громадських організацій деяких державних функцій є закономірним процесом, що відображає поступальний характер розвитку суспільства — розширення соціалістичної демократії, залучення широких мас трудящих до управління. В системі масових організацій трудящих особливе місце посідають профспілки, що об'єднують понад 113 мільйонів робітників, службовців і трудівників села. Місце і роль профспілок у політичній організації соціалістичного суспільства В. І. Ленін визначає так: «Партія, це — безпосередньо правлячий авангард пролетаріату, це — керівник... Профспілки — резервуар державної влади, школа комунізму, школа господарювання»²⁴.

Характеризуючи діяльність професійних спілок, тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС підкреслив, що їх робота «найбільш прямо сприяє здійсненню демократії в основній сфері прикладення творчих сил людини — у сфері виробництва»²⁵.

Роль профспілок в організації і розгортанні соціалістичного змагання — цієї найбільш масової форми участі трудящих в управлінні — особливо велика. Змагання — важіль піднесення соціалістичного виробництва, підвищення продуктивності праці, розвитку науки і культури. Соціалістичне змагання — та форма ініціативи трудівників, їх по-

²³ «Радянська Україна», 1977, 18 червня.

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 284.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 93.

літичної і трудової активності, яка свідчить про усвідомлення кожним своєї причетності до справ колективу, до справ суспільства. Соціалістичне змагання як форма високої трудової і політичної активності відіграє важливу роль не тільки в економічній сфері, хоча це і є головним. Слід підкреслити особливе значення й інших функцій, притаманних змаганню — соціальної і виховної. Розвиток колективу і його членів істотно залежить від того, як розв'язуються соціальні і виховні завдання у ході змагання. Змагання створює умови, за яких, як відзначав Л. І. Брежнев, «найповніше розкриваються жива творчість мас, їх здібності і таланти»²⁶.

Всебічний розвиток особи, здійснюючись у рамках конкретного трудового колективу, залежить від його свідомості, організованості, дисциплінованості, спаяності. Тому самостійне, творче розв'язання колективом плінних і перспективних завдань — неодмінна передумова розвитку здібностей його членів. Глибоко закономірно, що змагання між колективами нині далеко виходить за виробничу сферу і, як звичайно, включає в себе не тільки трудове суперництво, але і чинники розвитку колективів за багатьма іншими напрямками. Це дістає своє втілення в соціальних планах розвитку колективів, які передбачають і піднесення виробництва, і підвищення культурного рівня трудівників, їх спеціальної підготовки, і в інших сторонах життя і діяльності колективів.

У соціалістичному суспільстві трудовий колектив є не тільки об'єктом управління, а і його суб'єктом. Помітно підвищилася роль трудових колективів в сучасних умовах. Розвиток самостійності підприємств у розв'язанні багатьох питань як виробничої, так і соціально-культурної діяльності колективів підвищує їх роль і відповідальність в суспільному житті. «У розвитку соціалістичної демократії,— підкреслює тов. Л. І. Брежнев,— велике місце займає підвищення ролі наших трудових колективів — основних осередків соціалістичного суспільства. Тут важливе поле боротьби за підвищення трудової і громадської активності радянських людей. Тут формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги. Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника — ось невід'ємна риса нашого способу життя»²⁷.

Загальні збори робітників і службовців, постійно діючі виробничі наради, громадські відділи кадрів, ради з наукової організації праці, пости народного контролю і «комсомольського прожектора», штаби науково-технічної творчості молоді і ради молодих спеціалістів виступають конкретним виявом різноманітних форм трудової і політичної активності колективу, сферою застосування здібностей кожного його члена.

КПРС, надаючи великого значення розширенню соціалістичної демократії, піклується про гармонійне співвідношення державних і суспільних організацій в управлінні суспільством. «Партія беззастанно веде роботу по дальшому вдосконаленню демократичних основ нашої загальнонародної держави, — підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — яка продовжує в нових історичних умовах велику творчу місію держави диктатури пролетаріату по забезпеченню дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства»²⁸.

Ініціатива і творчий почин мільйонів — ті рушійні сили, дедалі повніше використання яких забезпечує розв'язання грандіозних завдань,

²⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, с. 93.

²⁷ Там же, с. 272.

²⁸ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 13—14.

поставлених Програмою КПРС, останніми з'їздами партії у справі створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини, удосконалення соціалістичного способу життя.

* * *

Социалистический демократизм пронизывает все сферы жизнедеятельности советского общества — экономическую, социально-политическую, духовную. Завоеванная в Октябре 1917 года социалистическая демократия последовательно расширялась и совершенствовалась. Общенародное содержание демократии зрелого социализма заключается в подлинном, фактическом равноправии всех советских людей, в обеспечении необходимых предпосылок для всестороннего развития личности. Формирование личности нового типа с необходимостью предусматривает активную жизненную позицию человека, привлечение всех трудящихся нашего общества к управлению делами государства.

Высшей целью коммунистического общества является всестороннее, гармоничное развитие личности. В соответствии с этим вся деятельность Коммунистической партии и социалистического государства ориентирована на человека, на последовательное повышение материального и культурного уровня его жизни.

Коммунистическая партия разработала долговременную программу социально-экономического развития советского общества, осуществление которой обеспечивает дальнейшее совершенствование социалистической демократии, формирование нового человека, развитие социалистического образа жизни. Событием исторической важности явилось опубликование и всенародное обсуждение проекта Конституции СССР, в котором нашло воплощение расширение и углубление социалистической демократии в условиях развитого социализма.

Братерська дружба народів як рушійна сила розвитку соціалістичного суспільства

«...Вирішення в проєкті питань національно-державного устрою забезпечує справді демократичне поєднання загальних інтересів багатонаціонального союзу та інтересів кожної з республік, які його утворюють, забезпечує всебічний розквіт і неухильне зближення всіх націй і народностей нашої країни».

З доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Конституційної комісії товариша Л. І. Брежнева на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року

У проєкті Конституції СРСР підкреслено, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдина союзна багатонаціональна держава, утворена в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік».

СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму¹.

Дружба народів — нове соціально-політичне явище, яке сформувалося в нашій країні у процесі утвердження і зміцнення соціалістичного ладу. Інтернаціональне єднання і все тісніше згуртування радянських людей зумовлені економічними, соціально-політичними і духовними здобутками розвинутого соціалізму.

Дружба народів як суспільне явище, притаманне соціалістичному суспільству, стала невід'ємною характеристикою соціалістичного способу життя. Її економічною основою є соціалістичний спосіб виробництва, суспільна форма власності, яка визначає рівність усіх народів у відношенні до засобів виробництва, їх співробітництво і взаємодопомогу у різних сферах суспільного життя, згуртованість у розв'язанні спільних завдань будівництва соціалізму і комунізму. Дружба народів становить сутність національних відносин за соціалізму подібно до того, як співробітництво і взаємодопомога становлять сутність виробничих відносин у соціалістичному суспільстві. Вона відзначається такими рисами, як добровільність, гуманність, безмежне довір'я, безкорисливість, готовність до самопожертви в ім'я загальних інтересів, відповідальність за спільну справу тощо. У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» особливо виділяються такі характерні риси дружби народів, як «вірність соціалістичній Батьківщині, самовідданість, працьовитість, взаємна допомога»², і далі підкреслюється, що «всесвітня історія ще ніколи не бачила у взаємовідносинах десятків націй і народностей такої непорушної єдності інтересів і цілей, волі і дій, такої духовної спорідненості, довір'я і взаємного піклування, які постійно виявляються в нашому братньому союзі»³.

¹ Проєкт Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 20.

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 13.

³ Там же.

Постійно розвиваючись, усі риси дружби народів збагачуються новим змістом. Мірою дальшого удосконалення соціалістичних суспільних відносин вони виявляються чимдалі повніше і ширше. Це можна простежити на прикладі однієї із зазначених рис — безмежного довір'я. У взаємовідносинах буржуазних націй така риса неможлива через прагнення буржуазії кожної нації до експлуатації і наживи. У міжнаціональних відносинах соціалістичного типу, які будуються на принципах пролетарського інтернаціоналізму, безмежна довіра між народами є природною і необхідною. Вона формується на об'єктивній основі внаслідок величезної господарської, організаторської і виховної роботи Комуністичної партії.

Безмежна довіра передбачає впевненість кожного суб'єкта міжнаціональних відносин у відданості іншого загальній справі, у безкорисливості всіх народів, готовності кожного до самопожертви в ім'я спільних інтересів. Така впевненість може з'явитися лише у народів, спаяних єдністю інтересів, цілей і ідей.

В. І. Ленін писав, що «царизм і великоруська буржуазія своїм гнобленням залишила в сусідніх націях силу-силенну озлоблення і недовір'я до великоросів»⁴. Цю недовіру, зазначив В. І. Ленін, можна розвіяти тільки у процесі соціалістичного будівництва, через подання безкорисливої допомоги відсталим народам, що забезпечує досягнення фактичної рівності народів і створює сприятливі умови для їхнього співробітництва. В. І. Ленін виділив і такі складові розв'язання цього завдання, як «величезна уважність до інтересів різних націй»⁵, «особлива обережність у відношенні до національного почуття»⁶.

Здійснення цієї величезної і складної роботи сприяло поступовому формуванню нових рис у взаємовідносинах народів нашої країни, в тому числі й безмежної довіри. Поряд з іншими рисами дружби народів СРСР довір'я стало нормою на всіх рівнях міжнаціональних відносин і спілкування.

Основоположними принципами у дружбі народів є рівність, безкорислива допомога і взаємодопомога, добровільне співробітництво тощо. Рівність усіх націй і народностей становить найпершу і обов'язкову умову формування відносин дружби. Добровільне співробітництво нерозривно пов'язане із рівністю, адже, як зазначив Ф. Енгельс, «інтернаціональне співробітництво можливе тільки між *рівними*»⁷.

Що ж до безкорисливої допомоги, то вона не завжди пов'язана із рівністю. Така допомога може бути наявна, більше того — необхідна і тоді, коли фактичної рівності ще не досягнуто. Так було, наприклад, в СРСР у перехідний період від капіталізму до соціалізму, коли переважала одностороння безкорислива допомога відсталим народам з боку більш розвинутих. Із побудовою соціалізму, коли була досягнута фактична рівність націй і народностей, найбільш характерною стала саме взаємодопомога.

Ця взаємодопомога формується на основі рівності всіх народів СРСР, у добровільному співробітництві між ними. У безкорисливій взаємодопомозі найбільш наочно виражається інтернаціоналізм радянських людей, представників різних націй і народностей, здатних, за словами В. І. Леніна, «думати *не* про свою тільки націю, а *вище неї* ставити інтереси всіх, їх загальну свободу і рівноправність»⁸.

Загальний характер принципів дружби народів свідчить про те,

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 359.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 229.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 92.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 213.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 42.

що її формування і розвиток об'єктивно притаманні соціалізму. Дружба народів утверджується внаслідок діяння об'єктивних законів соціалістичного суспільства в галузі національних відносин і сама втілюється в усіх сферах суспільного життя.

У сфері економічній дружба народів виявляється у різноманітних формах економічного співробітництва, у спільному творенні матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму — у складанні таких народно-господарських планів на місцях, які передбачають, насамперед, успішне розв'язання загальних завдань і враховують місцеві потреби, у загальнонародних будовах, у спільному використанні природних ресурсів, освоєнні земельних масивів, взаємодопомозі у підготовці кадрів, погодженні планів науково-дослідних робіт й обміні інформацією тощо. «Міцною матеріальною основою дружби і співробітництва наших народів, — відзначено у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — став єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни»⁹. Дружба народів сприяє прискореному розвитку і процвітання економіки усього соціалістичного суспільства загалом і кожного з народів зокрема.

У сфері соціальної дружба народів виявляється в єдності багатонаціональних загонів робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, в їх співробітництві, спрямованому на ліквідацію протилежностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом. Виростаючи із братерства робітників, усіх трудящих, дружба народів характеризує братерство народів, створює сприятливі умови для успішного просування нашого суспільства до соціальної однородності.

У сфері політичній дружба народів СРСР дістає вияв у спільному здійсненні народами нашої країни єдиної зовнішньої і внутрішньої політики партії, спрямованої на зміцнення обороноздатності нашої держави, забезпечення миру і зміцнення дружби з усіма народами земної кулі, на економічне і культурне будівництво у нашій країні, дальше удосконалення радянської демократії, на розквіт радянської багатонаціональної держави через успішний розвиток кожної республіки.

У сфері культури дружба народів СРСР втілюється у їх взаємоповазі до досягнень одне одного в науці, літературі, мистецтві, взаємному обміні і збагаченні вищими культурними надбаннями, у спільній турботі про вдосконалення інтернаціонального виховання, у боротьбі з усякими виявами націоналізму і шовінізму, за поширення нових прогресивних звичаїв і традицій тощо.

Виражаючи сутність соціалістичних міжнаціональних відносин, дружба народів СРСР виступає принципом відносин між спільностями (радянськими націями і народностями), між класами, у відносинах між багатонаціональними колективами і всередині них тощо. Е. О. Баграмов справедливо стверджує, що «дружба і братерство народів — не застигли категорії, а живі, що розвивається, форми найсправедливіших і найгуманніших суспільних і особистих відносин між людьми»¹⁰.

Різноманітність форм виявлення дружби народів СРСР, які охоплюють практично усі сфери соціалістичних суспільних відносин, свідчить про всезагальний характер цього явища. Форми, яких воно набуває, зумовлюються ступенем розвитку суспільних відносин і величезною мірою залежать від здатності мас сприймати і втілювати у своїй практичній діяльності цей якісно новий тип відносин. Отже, для утвердження

⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 12.

¹⁰ Баграмов Э. А. Интернациональное и национальное в жизни народов. — В кн.: Партия и социалистическая культура. М., 1972, с. 142.

і дальшого розвитку дружби народів СРСР необхідні не лише відповідні об'єктивні умови, а й вплив суб'єктивного фактора — свідомої, цілеспрямованої виховної роботи Комуністичної партії.

Велике методологічне значення для виховної роботи мають положення класиків марксизму-ленінізму, особливо про те, що суспільні відносини поділяються на матеріальні й ідеологічні¹¹. Дружба народів зумовлена усією сукупністю суопільних відносин, але йонує певна специфіка у характері її взаємозв'язку з матеріальною й ідеологічною сторонами суспільних відносин. Формуючись на основі матеріальних відносин, втілюючись і виявляючись насамперед у них, дружба народів становить також ідеологічний і психологічний фактор¹².

Почуття дружби є психологічною основою формування соціалістичних національних відносин. Однак нації і народності можуть піднятися до наукового розуміння значення дружби народів у будівництві соціалізму і комунізму лише через знання марксизму-ленінізму, засвоєння принципів соціалістичного інтернаціоналізму, тобто внаслідок взаємодії психологічної й ідеологічної сторін національних відносин за визначальної ролі останньої. Тому для становлення і розвитку дружби між народами потрібне було не тільки здійснення соціалістичних перетворень у галузі соціально-економічного життя, а й послідовне проведення національної політики КПРС, рішуча боротьба з усякими виявами націоналізму, виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Як відомо, В. І. Ленін приділяв велику увагу розробці програми і політики партії з національного питання. Утворення Радянського Союзу і його успішний розвиток, зазначено у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «є триумфом ленінської національної політики КПРС, яскравим свідченням її справді інтернаціоналістського характеру, великим завоюванням соціалізму»¹³. Досвід нашої країни, інших країн соціалістичного табору показав усьому світові, що національний егоїзм, недовіра і ворожнеча між народами, які імперіалізм всіляко насаджує і загострює, повністю долаються в процесі соціалістичних перетворень. Дружба народів як антипод національної ворожнечі є органічною складовою політичної форми суспільної свідомості і політичної форми практичної діяльності робітничого класу і всіх трудящих.

Відбиваючи у своєму змісті сутність соціалістичного суспільного ладу, ґрунтуючись на соціалістичному способі виробництва, дружба народів підпорядковується загальним закономірностям розвитку соціалістичного суспільства і водночас має свої внутрішні закони розвитку як одне з відносно самостійних явищ. Ця специфіка стосується насамперед процесу спадкоємності у розвитку дружби народів, її суспільної функції як одного з рушіїв соціалістичного суспільства, її зв'язку з іншими суспільними явищами.

Дружба народів функціонує у діалектичному взаємозв'язку з такими рушійними силами, як морально-політична й ідейна єдність суспільства, соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм. Усі зазначені явища мають спільні основи становлення і розвитку — соціалістичний спосіб виробництва, ідеологію марксизму-ленінізму, керівну роль Комуністичної партії. Усі вони справляють прогресивний вплив на розвиток нашого суспільства, на прискорене просування його по шля-

¹¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 343; Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 128—129, 139—140.

¹² Див.: Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М., 1972, с. 386.

¹³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, с. 12.

ху соціалістичного і комуністичного будівництва. Але кожна з них виконує свої функції у цьому процесі, має свою специфіку.

Морально-політична єдність радянського суспільства виражає спільність економічних і політичних інтересів усіх соціальних груп, свідчить про єдине моральне й духовне обличчя робітників, селян й інтелігенції, передбачає такий розвиток відносин між класами і соціальними групами, який зумовлює дружбу між ними. Тому морально-політична єдність є основою і неодмінною умовою формування і вдосконалення дружби народів СРСР. Дружба народів нашої країни, виражаючи «ідейно-політичну єдність радянського народу у відносинах між соціалістичними націями»¹⁴, і собі сприяє поглибленню і зміцненню морально-політичної єдності суспільства.

Соціалістичний інтернаціоналізм і дружбу народів, крім спільних економічних, соціально-політичних й ідеологічних основ, спільної функції у будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства, ріднить їх інтернаціональний зміст, в якому «синтезоване те суспільно цінне, історично-прогресивне, що формується в лоні окремих націй»¹⁵ і водночас відбивається ломка національних перегородок — об'єктивна тенденція суспільного розвитку до комуністичного майбутнього людства.

Однак поняття «соціалістичний інтернаціоналізм» і «дружба народів» не збігаються повністю ні за обсягом, ні за змістом. Соціалістичний інтернаціоналізм, виражаючи сутність соціалістичних національних відносин, втілюється у цих відносинах, але не зводиться до них. Він обіймає не тільки національні відносини, але й сферу класових відносин, тоді як дружба народів СРСР — тільки міжнаціональні відносини соціалістичного суспільства. Принципи соціалістичного інтернаціоналізму співвідносяться з принципами дружби народів як загальне і особливе. У цьому взаємозв'язку принципи дружби народів СРСР виступають як особливе, що виражає загальне у специфічних умовах побудови і вдосконалення соціалізму в нашій країні у своєрідних формах міжнаціонального спілкування. Втілюючись у цих відносинах усе ширше і повніше, соціалістичний інтернаціоналізм сприяє зміцненню і розвитку дружби народів. Разом з тим виявлення дружби народів у міжнаціональних відносинах дозволяє якнайкраще перевірити, співвіднести з умовами суспільного життя, що зазнали змін, обґрунтувати і втілити у практичній діяльності ідеї соціалістичного інтернаціоналізму.

Визначальною рисою радянського патріотизму є відданість соціалістичній Вітчизні, її суспільному і державному ладові, готовність захищати його. У радянському патріотизмі доля нації і Батьківщини ототожнюються з долею соціалізму. Радянський патріотизм і дружбу народів єднає те, що вони інтернаціоналістичні за своєю сутністю, інтернаціоналістичні їх політичні, економічні, соціальні й ідеологічні основи. Носіями ідей радянського патріотизму і дружби народів СРСР є представники усіх класів і соціальних верств, націй і народностей нашої країни. Зміст радянського патріотизму і дружби народів СРСР визначається соціалістичним інтернаціоналізмом. Розвиваючи радянський патріотизм і зміцнюючи дружбу між народами нашої країни, трудящі СРСР виконують свій інтернаціональний обов'язок.

Морально-політична єдність, соціалістичний інтернаціоналізм, радянський патріотизм і дружба народів СРСР взаємозумовлюються і доповнюють одно одне. У їх взаємовідношенні сполучною ланкою є соці-

¹⁴ Сюсюкалов Б. И. Социалистическое общество: проблемы диалектики развития. М., 1973, с. 101.

¹⁵ Доронченков А. И. Интернациональное и национальное в мировой социалистической системе. К., 1975, с. 19.

лістичний інтернаціоналізм. Морально-політична єдність свідчить про ступінь сприйняття всіма трудящими ідеології робітничого класу — марксизму-ленінізму в цілому і соціалістичного інтернаціоналізму зокрема. Дружба народів СРСР і радянський патріотизм формуються на основі морально-політичної єдності нашого суспільства. Вони пройняті ідеями соціалістичного інтернаціоналізму, є конкретним втіленням і розвитком останнього. Водночас вони сприяють дальшому зміцненню морально-політичної єдності, створюючи тим самим сприятливі умови для власного вдосконалення.

Специфіка дружби народів СРСР як особливого суспільного явища може бути простежена також і під час аналізу її взаємозв'язку з соціалістичними національними відносинами, сутність яких вона виражає. Спільним для соціалістичних національних відносин і дружби народів СРСР є те, що вони мають єдину, спільну об'єктивну основу формування і розвитку — соціалістичний спосіб виробництва, соціалістичну державу, марксистсько-ленінську ідеологію; охоплюють всі форми суспільних відносин; виявляються в усіх сферах суспільного життя; розвиваються внаслідок діяння основного закону національних відносин, характерних для соціалістичного суспільства, — розквіту і зближення соціалістичних націй і народностей; виконують функції, спрямовані на успішний розвиток нашої країни.

Більше того, обидві розглядувані категорії — соціалістичні національні відносини і дружба народів — вживаються для характеристики одних і тих самих відносин. Але кожна з них має свою специфіку, що виявляється в їх незбігу за обсягом. Соціалістичні національні відносини вбирають дружбу народів у свій зміст як одну з істотних своїх характеристик, як особливість, притаманну національним відносинам тільки соціалістичного суспільства, як закономірність розвитку цих відносин.

Дружба народів СРСР свідчить про високий рівень розвитку багатонаціональних відносин, виражає їх сутність, що виявляється конкретно у фактичній рівності, безкорисливій допомозі, добровільному співробітництві народів нашої країни в усіх сферах суспільного життя. Крім того, дружба народів за своїми функціями виходить за межі національних відносин, становлячи рушійну силу розвитку соціалістичного суспільства загалом, виступаючи як закономірність формування і життєдіяльності радянського народу, як його невід'ємна риса, характеризуючи особливості відносин між інтернаціональними спільнотами соціалістичного типу.

Отже, соціалістичні національні відносини є основою формування і розвитку дружби народів і водночас сферою її виявлення. Дружба народів, виражаючи сутність соціалістичних міжнаціональних відносин, виступає як необхідна умова їх розвитку і вдосконалення. Вона характеризує досягнення високого рівня в розвитку соціалістичних національних відносин, їх особливий, якісний стан, що визначається економічним, соціальним, політичним і духовним розвитком соціалістичного суспільства.

Зміцнення дружби народів нашої країни зумовлене не тільки розвитком національних відносин, а й розширенням її соціальної основи, що неминуче викликає поглиблення змісту дружби народів і збагачення її функцій, а також визначає гармонійне поєднання класового, національного й інтернаціонального.

Класовий аспект дружби народів СРСР детермінований тим, що вона формується на основі відносин між дружніми класами різних націй соціалістичного суспільства, становить конкретний вияв принципів со-

ціалістичного інтернаціоналізму в практиці відносин між радянськими національностями, тим, що в її становленні і розвитку вирішальну роль відіграє робітничий клас і його марксистсько-ленінська партія.

Національний аспект дружби народів СРСР зумовлений особливостями соціалістичних націй і народностей, пов'язаними з особливостями їх життя, рівнем економічного, політичного і культурного розвитку, своєрідністю традицій, побуту, звичаїв, що склалися історично, та ін. Національне, як слушно зазначає М. С. Джунусов, становить «конкретно-історичну форму виявлення загальнонародського і соціально-класового»¹⁶. У дружбі народів СРСР національне визначає специфіку її виявлення в кожному конкретному випадку.

Визначальна роль класового щодо національного у дружбі народів нашої країни пояснюється тим, що за однотипної класової структури радянських націй і народностей принципи, на основі яких будуються відносини між ними, сутність цих відносин не залежать від національної належності. Від неї залежить тільки форма, в якій виявляється дружба народів СРСР.

Інтернаціональне виражає явища і процеси, що стали спільними і єдиними за своєю природою для всіх національних загонів робітничого класу, соціалістичних націй і держав. Інтернаціональний аспект дружби народів СРСР зумовлюється її сутністю і характером розвитку, взаємовідносинами соціалістичних націй.

Як свідчить історичний досвід утворення і розвитку СРСР, дружба народів органічно пов'язана з процесами становлення і формування радянського народу як вищої, порівняно з націями, історичної спільності людей і становить ту нову якість, що є результатом інтеграції сил націй і народностей в системі міжнаціональної соціалістичної єдності. Виникнувши після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, дружба народів СРСР остаточно сформувалася і виявила всі свої основні функції з побудовою матеріально-технічної бази соціалізму, із завершенням процесу становлення соціалістичних націй, оформленням інтернаціональної спільності — радянського народу.

Дружба народів набуває нової якісної характеристики у своєму розвитку в умовах зрілого соціалізму внаслідок становлення соціально-однорідного суспільства. Головними рисами розвинутого соціалізму, що визначають далі вдосконалення національних відносин, є:

1) виникнення в масштабі країни єдиного народногосподарського комплексу, який становить загальну економічну основу прискореного розвитку всіх народів. Як підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, «єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни, — це міцна матеріальна основа дружби і співробітництва народів»¹⁷;

2) досягнення в основному однакового рівня економічного і культурного розвитку всіх республік, дедалі повніше і глибше зближення націй у зв'язку з формуванням єдиної для народів соціально-класової структури;

3) утвердження єдиного для всіх народів соціалістичного способу життя, посилення єдиних, спільних рис в духовному обличчі народів.

Усі ці процеси характеризують тенденцію інтернаціоналізації суспільного життя в зрілому соціалістичному суспільстві, відображають поступове переростання націй соціалістичних у нації комуністичні, дедалі більше зміцнення єдності радянського народу як нової інтерна-

¹⁶ Джунусов М. С. Национальные отношения в развитом социалистическом обществе. В кн.: Актуальные проблемы развития национальных отношений в СССР. Махачкала, 1973, с. 30.

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 52.

ціональної соціалістичної спільності, дальший розвиток непорушної дружби і єдності радянських людей.

Соціально-класовою об'єктивною основою дальшого зміцнення дружби народів СРСР у процесі розвитку радянського народу як нової історичної спільності є те, що його визначає «не просто союз робітничого класу і селянства, а союз соціалістичних класів, не просто мирне співіснування національностей, а їхня братня дружба, тісне єднання»¹⁸.

Як одна з рис, характерних для радянського народу, дружба народів СРСР перебуває в діалектичному взаємозв'язку з іншими його рисами. Так, важливим конкретним виявом відданості справі соціалізму є турбота про зміцнення дружби між народами нашої країни, бо вона виражає сутність нових відносин, заснованих на принципах соціалістичного інтернаціоналізму і властивих радянському народові. Колективізм, виражаючи сутність соціалістичних відносин, дістає овій дальший розвиток у дружбі народів нашої країни, які спільно створюють матеріально-технічну базу комунізму і комуністичні суспільні відносини. Дружба народів сприяє упійшному розвитку особи, колективу і суспільства загалом, а отже — і становленню вищої форми колективізму, притаманної комунізму.

Міцно пов'язана дружба народів СРСР і з такою рисою радянського народу, як його загальнонаціональна гордість. «Це величезне, містке, багатюще за своїм змістом почуття, — відзначає тов. Л. І. Брежнев. — Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим ленієм мільйонів і мільйонів радянських людей»¹⁹.

Отже, дружба народів нерозривно пов'язана з усіма рисами, що характеризують радянський народ. Вона посідає поміж них особливе місце, яке визначається тим, що дружба народів є не тільки відмітною рисою радянського народу, яка свідчить про зростання інтернаціональних зв'язків в усіх сферах матеріального і культурного життя, а й закономірністю формування і розвитку радянського народу. Це виявляється у тому, що дружба у відносинах між народами, як рушійна сила розвитку нашого суспільства, сприяє створенню усіх економічних, політичних й ідеологічних умов його дальшого вдосконалення.

Будучи закономірністю формування і розвитку радянського народу, виражаючи необхідні зв'язки в рамках цієї нової історичної спільності людей, що склалася об'єктивно, дружба народів СРСР виявляється і успішно функціонує завдяки послідовній і цілеспрямованій діяльності Комуністичної партії, яка особливу увагу приділяє поглибленню і розвитку дружби між націями і народностями нашої країни як важливішій умові зміцнення їх єдності в рамках радянського народу.

Дружба народів СРСР, виражаючи сутність соціалістичних міжнародних відносин, цілком відповідає інтересам кожної радянської нації і народності, всієї співдружності радянських народів, оприяє їхньому дальшому розквітові і зближенню. Представники багатонаціональних радянських республік у своїх виступах на XXV з'їзді КПРС на численних прикладах розкрили величезну роль дружби народів як невичерпного джерела сили радянського народу і необхідної умови його майбутніх перемог. Вони показали, які надзвичайно широкі можливості створили соціалістичний лад, відносини дружби і братерства між народами

¹⁸ Джунусов М. С. Рабочий класс — ведущая социальная сила в образовании и развитии советского народа как новой исторической общности людей. — «Научный коммунизм», 1975, № 1, с. 6.

¹⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 4. К., 1974, с. 95.

ми для прискороного розвитку усіх республік і районів, як невідомо з'явилися вони за роки Радянської влади, які величнї перспективи відкриваються перед ними у творенні комуністичного майбутнього.

Робітники, усі трудящі різних націй і народностей колишньої дореволюційної Росії після перемоги соціалістичної революції утворили братерство народів, яке виражає об'єктивну закономірність розвитку соціалістичного суспільства, соціалістичного способу життя. Разом з тим потрібно враховувати, що дружба народів становить загальну закономірність розвитку соціалістичного суспільства, комуністичної суспільно-економічної формації. В сучасних умовах вона відображає сутність національних відносин не тільки у радянській, а й в інших соціалістичних країнах. Дружба народів визначає зміст відносин між національностями як у рамках окремих соціалістичних держав, так і на вищому рівні — у масштабах системи соціалістичної співдружності. У дружбі між народами соціалістичних країн дістають свій конкретний вияв переваги світового соціалізму як суспільної системи. На XXV з'їзді КПРС підкреслювалося, що монолітна єдність і згуртованість народів країн соціалістичної співдружності на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму є невід'ємною рисою взаємовідносин в рамках спільностей соціалістичного типу. Взаємовідносини народів соціалістичних країн будуються в «дусі зміцнення дружби, єдності і співробітництва»²⁰.

КПРС і весь радянський народ убачають свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним робітничим рухом і трудящими всіх країн у тому, щоб успішно будувати комуністичне суспільство, зміцнювати могутність нашої Батьківщини, всього соціалістичного табору, невтомно боротися за мир між народами, кріпити узи дружби і пролетарської солідарності з трудящими і демократичними силами в усьому світі. Це зафіксовано законодавчо у статті 68 проекту Конституції СРСР: «Інтернаціональний обов'язок громадянина СРСР — сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру»²¹.

* * *

Дружба народів СССР — специфическое для социализма социально-политическое явление, сформировавшееся в нашей стране в процессе утверждения и укрепления социалистического строя. Ее материальной основой является общественная собственность, которая определяет равенство всех наций в отношении к средствам производства, единство интересов в главной, экономической сфере жизни общества.

Дружба народів СССР характеризується такими чертами, як рівенство, довіра, братське співробітництво і взаємодопомога. Важнішим фактором в формуванні і укріпленні дружби народів СССР наряду з дією об'єктивних закономірностей розвинутого соціалістичного общества является идейно-воспитательная работа Коммунистической партии.

Дружба націй і народностей Советского Союза, их прогрессирующее сближение нашли свое отражение в проекте Конституции СССР, в котором обеспечено действительно демократическое сочетание общесоюзных интересов и интересов каждой республики, направленное на всесторонний расцвет всех наций и народностей нашей страны.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 8.

²¹ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 19.

Взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму

Серед актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, на дальшу творчу розробку яких орієнтує XXV з'їзд КПРС¹, особливо важливе місце належить загальносвітоглядним і методологічним проблемам. Однією з таких проблем є обґрунтування — з допомогою даних сучасної науки та суспільно-історичної практики — органічної єдності філософії діалектичного та історичного матеріалізму в генетичному, структурному і функціональному аспектах. Ця єдність виявляється насамперед в наявності глибокого взаємозв'язку найважливіших «складових» філософії марксизму-ленінізму, тобто діалектичного та історичного матеріалізму.

Питання про взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму, будучи одним із аспектів загальної проблеми предмета та структури марксистсько-ленінської філософії, виходить за межі розв'язання внутрішньофілософських завдань («організації» філософського знання), щоразу виявляючи свою практичну значущість. Адже це питання органічно поєднане з завданням визначення способів дальшого розвитку нашої філософської науки, оптимізації її зв'язку з потребами практики комуністичного будівництва. Розробка проблеми єдності діалектичного та історичного матеріалізму визначає також істотні аспекти викладання філософії та її ефективної пропаганди в системі партійної освіти — вирішальних сфер, що пов'язують теорію з практикою, з процесом формування комуністичного світогляду в масштабі всього суспільства.

Санкціонований і закріплений у навчальних програмах поділ марксистсько-ленінської філософії на діалектичний та історичний матеріалізм відображає реальний результат процесу її історичного розвитку. З цього боку виявляються, проте, і певні хиби в теоретичній розробці проблеми такого викладання діалектичного та історичного матеріалізму, яке б передбачало всебічне розкриття органічної єдності предмета марксистсько-ленінської філософії. Інакше кажучи, треба не випускати з уваги те, що внаслідок поділу викладання єдиної марксистської філософії на окремі галузі наукового знання («дисципліни») зв'язок діалектичного та історичного матеріалізму не репрезентується у всьому своєму багатстві та глибині їх діалектичного взаємопроникнення, не знаходить свого всебічного відображення в учбовому процесі, а це в свою чергу утруднює розкриття глибинних діалектичних зв'язків змісту і функцій нашої філософської науки на рівні як строго теоретичної аргументації, так і в процесі розв'язання практичних завдань, пропаганди та викладання основ марксистсько-ленінського світогляду².

Теоретична і практична значущість питання про зв'язок діалектичного та історичного матеріалізму загалом уже усвідомлена в нашій фі-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

² Уявляється, що узагальнення досвіду викладання марксистсько-ленінської філософії та філософської освіти в системі політичного навчання, суворе врахування їх нарізних потреб є одним із важливих аспектів зв'язку теорії з практикою в розвитку радянського суспільства.

лософській науці, про що свідчить його обговорення в опублікованій монографічній літературі та на сторінках періодичної преси. Безперечні й позитивні наслідки цього обговорення. Але, як вважається, досі ще не вироблений єдиний підхід до розв'язання проблеми єдності філософського знання, що нерідко приводить до абсолютизації того чи іншого аспекту її розгляду. Це знаходить своє вираження в тому, що статус граничної загальності надається якомусь одному критерію, синтезуючому філософське знання в певному аспекті його функціонування — логічному, гносеологічному, практично-діяльнісному та ін. Тому доцільно зосередити увагу на загальнометодологічному підході до правильного розв'язання питань взаємозв'язку діалектичного та історичного матеріалізму.

Усі домарксівські, взагалі немарксистські філософські вчення, були й лишаються внутрішньосуперечливими і непослідовними. Це стосується не тільки плюралістичних або дуалістичних, але й моністичних систем, включаючи матеріалістичні. В ідеалістичних школах суперечливість і непослідовність виявлялися як у сфері суто теоретичного глумачення проблеми відношення буття і мислення, оскільки — за загальним правилом — у них химерно поєднувалися елементи наукового і релігійного пояснення світу (платонізм), об'єктивного і суб'єктивного, матеріалістичного і ідеалістичного у визначенні першооснови буття (аристотелізм, кантіанство, деякі варіації сучасного ідеалізму), так і щодо сфери відношень між теорією і методом, оскільки окремі ідеалістичні системи (наприклад, гегелівська), будучи у своїй «завершеності» метафізичними, будувалися за допомогою діалектичного методу.

У матеріалістичних філософських системах суперечливість і непослідовність давали себе знаки насамперед у нехтуванні діалектичною природою світобудови і ідеалістичній інтерпретації суспільного життя.

На відміну від усіх попередніх форм філософської рефлексії марксистська філософія є вищою формою наукового світорозуміння, якісно новою фазою розвитку світової філософської думки. В її основі лежить діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії. Як і будь-яка матеріалістична філософія, діалектичний матеріалізм обстоює матеріальну єдність світу, але як матеріалізм діалектичний, він розглядає його в русі, зміні і розвитку. Єдність діалектики і матеріалізму в марксистській філософії розкриває науковість як її матеріалістичної системи, так і діалектичного методу.

Органічна єдність матеріалізму і діалектики в марксистській філософії — теоретична основа справжньої науковості всіх її принципів, законів і категорій. Наукове розв'язання основного питання філософії містить в собі його послідовне застосування до всіх галузей матеріального світу, однаково як і до їх відображення.

Характерною рисою домарксівської філософії було те, що вся вона, незалежно від її конкретної форми, як звичайно, ставила перед собою завдання вичерпного пізнання всіх сторін дійсності, прагнула підмінити всі науки. Це знайшло своє вираження і в структурі найрозвинутіших філософських систем з їх поділом на онтологію — науку про буття, гносеологію — вчення про пізнання і логіку як науку про закони і форми мислення.

У домарксівському матеріалізмі тенденція до абсолютизації філософії як «науки наук» була вираженням нерозуміння ним значення суспільно-історичної практики в процесі пізнання, неспроможності пов'язати розв'язання філософських проблем з життям, з практикою. Це приводило до того, що матеріалісти намагалися створити абсолютні

системи, покликані підмінити живий історичний процес пізнання набором «вічних істин», і містило в собі небезпеку розриву між догматичною системою знання і живою дійсністю — розриву, який кінець кінцем призводив до ідеалізму.

Метафізична обмеженість домарксівського матеріалізму, нехтування ним людської діяльності як основи будь-якого теоретичного, в тому числі і філософського, відношення до дійсності призводило до того, що цей матеріалізм був вразливим з боку ідеалізму у розв'язанні основного питання філософії і безпосередньо змикався з ним у питанні про взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості.

На відміну від усієї попередньої філософії, діалектичний та історичний матеріалізм не претендує на те, щоб посісти виняткове становище серед інших наук. Він не є якоюсь незмінною, раз і назавжди даною системою незаперечних, всеохоплюючих і самодостатніх абсолютних істин і не може бути вкладений у яку завгодно спекулятивну схему, яка б охоплювала всі явища дійсності. Весь дух творів основоположників марксизму-ленінізму неспростовно свідчить про те, що орієнтація на універсальну, самодостатню систему принципово суперечила б вихідним положенням діалектичного матеріалізму, який вивчає найбільш загальні закони реальної дійсності. Найважливішою вимогою справді наукової філософської системи, якою і є діалектичний і історичний матеріалізм, є її постійний розвиток відповідно до потреб практики та «динамічної рівноваги» з об'єктивним «саморухом» дійсності як предмету вивчення.

Домарксистські філософи, з одного боку, вкрай розширювали предмет філософії, оскільки підміняли філософією конкретні науки, а, з другого — звужували її основне питання, бо розглядали його лише з погляду відношення мислення до природи і, до того ж, часто-густо індивідуального мислення, тобто не включали в гносеологію історичний процес розвитку людства, проблему взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості. Якщо ж ця проблема і ставилася, то, незалежно від філософської системи, вона розв'язувалася ідеалістично, а, отже, по суті знімалася, оскільки будь-який ідеалізм в кінцевому підсумку апелює до суб'єкта, абсолютного Я — світової або індивідуальної свідомості.

Щодо цього якісна відмінність марксистської філософії від попередньої полягала в тому, що марксизм в певному розумінні «розширив» предмет філософії, зв'язавши її з революційною діяльністю у справі перетворення дійсності, ввів у філософію принцип суспільно-історичної практики. Відкинувши ідеалізм, він водночас зберіг спадкоємний зв'язок з попереднім матеріалізмом, але здійснив це на основі його докорінної переробки, що дістало своє вираження у завершенні марксизмом побудови філософії як системи діалектичного та історичного матеріалізму.

Водночас марксизм «звужив» предмет філософії, оскільки новий світогляд відмовився від претензії на роль «науки наук». Це конкретно позначилося і на зміні самої структури філософського знання. Марксизм відкинув старий поділ на онтологію, гносеологію і логіку. З онтології були виключені натурфілософія, філософія історії, мистецтва, моралі та ін., із гносеології — система «абсолютного знання», тобто метафізика (як система і метод). Те саме слід сказати і про стару формальну логіку з її абсолютизацією (з онтологічного і гносеологічного боку) основних законів мислення, протиставлення індукції та дедукції.

Філософія марксизму поставила своїм завданням дослідження того, як людина взаємодіє з навколишнім світом, як знаряддя пізнання

здійснюють пізнавальний зв'язок між людиною і навколишньою дійсністю. А те, що намагалися зробити об'єктом свого аналізу натурфілософія, філософія історії, мистецтва та ін., стало предметом окремих наук.

Через те, що питання, розв'язати які мали на меті натурфілософія та інші складові частини онтології, стали предметом дослідження окремих наук про природу та суспільство, з усієї попередньої філософії самостійне значення зберегли лише логіка і діалектика. Але й ці філософські дисципліни марксизм не залишив у тій їхній формі, в якій вони існували в попередній філософії.

Як відомо, ідеалізм Гегеля наклав свій відбиток на його діалектику, що конкретно позначилось на тому, що ця діалектика не спромоглася подолати банальної метафізики його системи. Що ж до логіки, то вона до К. Маркса загалом мала формалістичний, тобто в кінцевому підсумку ідеалістичний характер, як це особливо яскраво виявилось в кантівській логічній системі. Ось чому марксизм, спираючись на матеріалізм, конкретні науки, історичну практику, докорінно переробив діалектику, усунув розрив між методом і теорією, принципово змінив характер логіки, пов'язав її з історією пізнання та суспільно-історичною практикою, зберігши при цьому те раціональне, що в них містилося. Цим раціональним в діалектиці Гегеля був принцип саморозвитку, а в логіці — природно-історичний опис форм мислення, який бере свій початок ще від Арістотеля.

Діалектика в марксистській філософії почала розглядатися з погляду саморозвитку матерії, що породжує мислення як відображення цього розвитку. В такому значенні марксизм не виключив питання про онтологічний бік філософії, а лише вперше чітко визначив галузь філософії у системі наук — вивчення найбільш загальних законів розвитку об'єктивного світу, пізнання і мислення крізь призму основного питання філософії.

Отже, на противагу попередній філософії, діалектичний та історичний матеріалізм виступає наукою серед інших наук, яка має строго визначений предмет, відмінний від предметів інших наук, але органічно з ними пов'язаний.

Виникнення діалектико-матеріалістичного світогляду щільно (логічно та історично) пов'язане з відкриттям матеріалістичного розуміння історії, яке завершило будову матеріалізму і, разом з практикою та матеріалістичною діалектикою, стало його вирішальною відмінною ознакою порівняно з усіма попередніми філософськими системами.

Виникнення історичного матеріалізму знаменувало докорінний переворот у всіх попередніх поглядах на історію суспільства, означало виникнення справжньої науки про історичний процес, що принципово відрізняється від попередньої соціології як за своїм змістом, так і за завданням та роллю в суспільному житті.

Відкриттям матеріалістичного розуміння історії К. Маркс і Ф. Енгельс завдали нищівного удару по ідеалізму в галузі соціології і вперше довели, що ключ до розуміння явищ суспільного життя треба шукати не у сфері свідомості, не в ідейних мотивах людської діяльності, а в суспільному бутті, матеріальному виробництві. Суспільне буття становить реальний процес матеріально-виробничої діяльності людей в усій сукупності її проявів, матеріальну сторону суспільних явищ, а суспільна свідомість — відображення цього буття у різноманітних формах, духовну сторону історичного процесу. Уся історія, власне, є не що інше, як закономірний процес становлення й розвитку суспільства, який відбувається завдяки виробництву в найзагальнішому розумінні цього слова, насамперед виробництву матеріальної основи життя суспільства, а

також виробництву самої «форми спілкування». За допомогою виробництва матеріальних засобів до життя люди підпорядковують процеси і явища природи своїм власним потребам, створюючи «олюднену природу», специфічне середовище свого існування. Пристосовані до людських потреб матеріальні предмети становлять у своїх олюднених формах ту об'єктивну реальну основу, яка в своїй безперервності, постійній відтворюваності забезпечує зв'язок між різними соціальними явищами.

Отже, фундаментальна категорія діалектичного матеріалізму — матерія — в історичному матеріалізмі репрезентується насамперед матеріальним виробництвом, матеріальні форми якого становлять єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Якщо в діалектичному матеріалізмі «суб'єктом всіх змін» (К. Маркс) виступає матерія, то в історичному матеріалізмі таким суб'єктом всіх істотних соціальних змін є народ, трудящі маси, а в сучасних умовах — насамперед революційний робітничий клас. Саме народові, передусім прогресивним суспільним класам, як головній продуктивній силі, належить вирішальна роль у розвитку суспільства, роль рушія історії, суб'єкта соціального прогресу. Народні маси є вирішальною силою докорінних перетворень у суспільстві, бо саме вони своєю участю в революційних битвах і визвольних війнах вирішують долю віджиглих суспільних порядків, зумовлюють перехід до вищої стадії суспільної організації.

Незаперечно довівши, що в основі суспільного розвитку лежить матеріальне виробництво і що суб'єктом історичного процесу є народні маси, соціально-філософська теорія марксизму тим самим усунула дві головні хиби, притаманні немарксистським соціологічним вченням, які, за словами В. І. Леніна, в кращому разі розглядали ідейні мотиви людської діяльності і не досліджували глибші причини, що ними зумовлювалися ці мотиви. Соціологи вивчали лише те, що лежало на поверхні явищ, і випускали з уваги сутність, ті глибинні процеси, якими визначаються всі прояви суспільного життя. З цього випливала й інша хиба — ігнорування ролі народних мас, їх вирішального впливу на хід історичного розвитку. Історія пояснювалась не об'єктивними законами, що виявляються у матеріальній діяльності людей, а властивостями духу — світового чи індивідуального.

Отже, завдяки відкриттю матеріалістичного розуміння історії була створена завершена філософська картина світу, завдано нищівного удару по ідеалізму і релігії. «Поглиблюючи і розвиваючи філософський матеріалізм, — писав В. І. Ленін, — Маркс довів його до кінця, поширив його пізнання природи на пізнання *людського суспільства*. Величезним завоюванням наукової думки став *історичний матеріалізм* Маркса. Хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм... Філософія Маркса є викінчений філософський матеріалізм, який дав людству великі знаряддя пізнання, а робітничому класові особливо»^{2а}.

Послідовне розв'язання основного питання філософії в застосуванні до явищ суспільного життя дало змогу зрозуміти як спільність законів суспільства та природи, так і їх принципову відмінність. А це дозволило виявити, з одного боку, об'єктивний характер законів людської історії, первинність суспільного буття як реального матеріально-виробничого процесу, а, з другого — показати специфіку дії об'єктивних за-

^{2а} Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 43.

конів історії як законів діяльності людей, обдарованих свідомістю. Тим самим була доведена неспроможність як ідеалістичного перетворення свідомості в деміурга історичного життя, так і вульгарно-матеріалістичного, фаталістичного нехтування роллю свідомістю в розвитку суспільства, розкрита єдність об'єктивної необхідності і свідомої діяльності людей в процесі історичного розвитку та визначені її умови.

Ідея саморозвитку матерії виведена марксизмом із узагальнення законів розвитку людської діяльності та даних наук про природу, а поняття суспільно-історичної практики — із даних наук про суспільство і науково усвідомленого досвіду суспільного розвитку, що лягло в основу історичного матеріалізму, виникнення якого створило можливість послідовного матеріалістичного розв'язання основного питання філософії. А все це в сукупності знайшло своє теоретичне вираження в марксистському принципі єдності, збігу діалектики, логіки і теорії пізнання як узагальнення всієї історії людської думки.

Оскільки предмет марксистської філософії визначається з погляду єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, то відносним виявляється поділ її на діалектичний та історичний матеріалізм, бо діалектичний матеріалізм є також і історичним завдяки тому, що він будується на основі суспільно-історичної практики і розглядає свій предмет в процесі його розвитку. Історичний матеріалізм і собі є водночас діалектичним, маючи на увазі ту обставину, що він розв'язує основне питання філософії в застосуванні до суспільства, характеризує свій предмет у діалектичному розвитку й виконує методологічну функцію щодо конкретних суспільних наук. Ось чому марксистська філософія, яка визначається з погляду збігу, діалектичної тотожності гносеології, логіки і діалектики, називається діалектичним та історичним матеріалізмом, предметом якого є найбільш загальні закони саморозвитку матерії, а також форми і способи їх відображення у свідомості людини. Але розберемо це питання з іншого боку.

Розв'язуючи будь-який аспект марксистсько-ленінської філософії, конче потрібно виходити з її власних принципів. Під час розгляду проблеми співвідношення її складових частин, основних структурних підрозділів слід також керуватися цими принципами. Отже, очевидним стає той факт, що глибоко осмислити структуру філософії марксизму-ленізму, специфіку та відношення її складових частин виявляється можливим лише з історичного погляду, тобто за допомогою відтворення реального процесу її становлення і розвитку. З цієї методологічної позиції цілісність і розчленованість марксистсько-ленінської філософії, відносна самостійність її складових частин, їх взаємопроникнення й певна співвідносність стають продуктами історичного розвитку, який підпорядковується загальним законам формоутворення, діалектики частини і цілого, загального і особливого. Відповідно, питання про співвідношення діалектичного та історичного матеріалізму виявляє різні аспекти, пов'язані з історичним становленням марксистської філософії та її функціонування як розвинутої системи філософського знання.

Якщо марксистську філософію подавати в аспекті історичної наступності філософського знання, то вона розглядається як вища форма матеріалізму. В послідовному розвитку матеріалістичного напрямку в філософії В. І. Ленін, відкидаючи всілякі ревізіоністські спроби перегляду вихідної позиції марксистської філософії у розв'язанні головної гносеологічної проблеми³, вбачав, як відомо, величезну заслугу осново-

³ А такі спроби (наприклад, поєднати політичне вчення марксизму з філософією неокантіанства, махізму та ін.) неодноразово робилися Бернштейном, Каутським і багатьма іншими ревізіоністами в минулому і робляться тепер.

положників діалектико-матеріалістичної філософії. Загальновідомі також лєнінські положення про нерозривний внутрішній зв'язок усіх сторін марксистської філософії, про органічну єдність марксистської теорії суспільного розвитку з матеріалістичною теорією пізнання, його безкомпромісність у захисті матеріалізму, послідовне обґрунтування світоглядно-методологічної функції філософської основи революційної марксистської теорії.

Під час аналізу марксистської філософії як вищої форми матеріалізму, як системи світоглядного знання, що історично виникло, терміни «діалектичний» та «історичний» матеріалізм є визначенням єдиної філософії, яка є втіленням всеохоплюючого синтезу принципу матеріальної єдності світу і принципу розвитку на основі матеріалістичного розуміння історії. Це знаходить своє відображення у характері розв'язання основного питання філософії. Як матеріалізм, марксистсько-лєнінська філософія розв'язує проблему відношення матерії і свідомості діалектично, тобто висвітлює їх протилежність не як одвічно дану, а як таку, що історично виникла, інакше кажучи, розглядає цю проблему як діалектичну суперечність, що постійно розвивається. Як матеріалізм історичний вона вважає розвиток конкретно-історичним процесом, розв'язує головну філософську проблему на основі дослідження діалектики матеріальної і духовної сторін єдиної людської діяльності, тобто з позицій матеріалістичної діалектики і матеріалістичного розуміння історії.

Стосовно цього виникнення філософії діалектичного та історичного матеріалізму означало появу послідовно обґрунтованої системи науково-світоглядного знання, здатного бути духовним регулятором «наукової» соціальної практики. Стати ж знаряддям докорінної зміни світу теорія може лише тоді, коли вона дає справжнє світорозуміння.

Матеріалістична діалектика і матеріалістичне розуміння історії — це дві неподільні сторони єдиного процесу формування якісно нової філософії, логічно пов'язані і взаємозумовлені сторони становлення нової форми матеріалізму, який став теоретичною основою світогляду революційно-практичного перетворення соціальної дійсності, основою глибоко наукової теорії людської діяльності, адекватної способу людського існування у світі. Сутнісна основа нового типу світорозуміння, його спрямованість на практичну зміну дійсності визначена К. Марксом у його «Тезах про Фейєрбаха», які Ф. Енгельс визначив як «геніальний зародок нового світогляду».

З єдиного «зародку», підстави нового світогляду, як безпосередньої єдності марксистської діалектики і матеріалістичного розуміння історії, послідовно розвинулась цілісна система світоглядного знання, внутрішньо розчленована на певні пов'язані частини й інтегрована в єдине ціле принципом діалектико-матеріалістичного та історико-матеріалістичного монізму. Відоме марксистське положення про те, що система стає цілісністю у процесі свого історичного розвитку, має важливе методологічне значення для аналізу систем знання, які розвиваються. За загальними законами формоутворення, компоненти, що виникають за допомогою диференціації єдиної підстави, в процесі розвитку перетворюються в частини цілого, які характеризуються відносною самостійністю і водночас зберігають в собі природу цілого. Розвинуте ціле складається з частин, а формує ці частини з своєї підстави як нерозвинутого цілого. Диференціація на частини і їх інтеграція в ціле — єдиний процес становлення і розвитку системи, утворення її структури.

Стосовно розвитку системи діалектичного та історичного матеріалізму це означає становлення відносно самостійних теорій і насамперед

— загальної теорії розвитку і теорії розвитку людського суспільства, єдиних у своїй світоглядно-методологічній основі, таких, що взаємопроникають і взаємозумовлюють одна одну, утворюючи в своїй єдності систему науково-світоглядного знання.

Дальший процес диференціації приводить до утворення інших відносно самостійних теорій (гносеології, діалектичної логіки, методології наукового пізнання та ін.), які інтегруються єдиним принципом на рівні марксистсько-ленінської філософії загалом. Проблеми, породжені цим процесом, все ще не знайшли свого остаточного розв'язання та й, мабуть, не всі вони поки що виявлені. У всякому разі вони не можуть бути зведені до однієї проблеми — співвідношення діалектики, логіки і теорії пізнання.

Не зачіпаючи тут питання про внутрішній взаємозв'язок, єдність і специфіку різних структурних підрозділів діалектичного та історичного матеріалізму, спинимося на аналізі їх взаємовідношень як загальної теорії розвитку і теорії розвитку людського суспільства.

Матеріалістична діалектика і діалектичний матеріалізм як система світоглядного знання — це поняття однопорядкові. Матеріалізм діалектичний і є не що інше, як заснована на матеріалістичному підході до розв'язання основного питання філософії загальна теорія розвитку матерії, включаючи й відношення матерії до свідомості як вищої форми її історичного розвитку. Інша річ, коли йдеться про співвідношення діалектичного матеріалізму з діалектикою як теорією пізнання і логікою.

І відповідно до цього виникає проблема взаємозв'язку діалектичного та історичного матеріалізму як «частин» єдиного цілого — марксистської філософії з її сучасною структурою, що історично склалася в процесі свого становлення й розвитку. Діалектика взаємозв'язку цих частин виступає і як діалектика загального і особливого.

У нашій літературі вже зверталася увага на неадекватність дійсному станові речей, генезису історичного матеріалізму такого формулювання, як «поширення діалектичного матеріалізму на пізнання суспільства». Звернемо увагу ще на один аспект цього питання. Якщо вже послугоуватися згаданим терміном, то можна з повним правом говорити про «поширення» історичного матеріалізму на пізнання загальних законів розвитку природи, суспільства й людського мислення при характеристиці діалектичного матеріалізму. Проте і в першому і другому варіантах розуміння «поширення» однієї складової частини марксистсько-ленінської філософії на іншу йдеться не про формальне дедукування історичного матеріалізму з матеріалізму діалектичного, тобто теорії суспільного розвитку із загальної теорії розвитку чи, навпаки, не про редукцію вже відкритих законів суспільного розвитку на «світ в цілому». Діалектична дедукція полягає в опосередкуванні загального особливим, а осмислення загального з позицій особливого, на протилежність метафізичному редукціонізму, передбачає теоретичне відтворення історії становлення цієї особливої форми.

Отже, під час аналізу становлення марксистської філософії можна стверджувати лише «взаємопоширення» діалектичного і історичного матеріалізму, а раціональне розуміння цього процесу визначається встановленням взаємозумовленості матеріалістичної діалектики і матеріалістичного розуміння історії.

Інакше кажучи, слід враховувати, з одного боку, велику роль діалектики, діалектичної логіки у становленні матеріалістичного розуміння історії, а з другого — таку ж велику роль історичного матеріалізму в створенні матеріалістичної діалектики, як науки про загальні закони

розвитку всього природного, історичного й інтелектуального світу. Історична взаємозумовленість діалектичного та історичного матеріалізму у розвинутій системі марксистсько-ленінської філософії виступає як їх взаємопроникнення.

Взаємопроникнення загальної теорії розвитку і соціально-філософської теорії марксизму-ленінізму характеризує також теорію пізнання марксизму і діалектичну логіку.

Процес «добудови» матеріалізму до верху, розробка матеріалістичного розуміння історії органічно пов'язані з матеріалістичним переосмисленням основоположниками марксизму гегелівської діалектики, з вичленуванням її раціонального змісту із ідеалістично-містифікованої форми. Завдяки зусиллям основоположників марксизму була відкрита реальна сфера дії сформульованих Гегелем законів розвитку «абсолютної ідеї», «світового розуму» — сфера матеріально-предметної, суспільно-історичної діяльності, яка є дійсним носієм «розуму історії». Закони діалектики, отже, були усвідомлені як закони людської діяльності в загально-історичному процесі її розвитку, а сама ця діяльність — як особлива форма відтворення загального процесу розвитку природи в суспільному бутті людини. На цій підставі була виявлена адекватність законів людської діяльності загальним законам розвитку предметів, вищій діяльності в цілому.

Інакше кажучи, лише з позицій матеріалістичного розуміння історії стало можливим розвинути ширшу загальносвітоглядну концепцію, перетворити діалектику в науку про загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Ця закономірність пізнання і відображена у відомому положенні К. Маркса про те, що ключ до анатомії мавпи слід шукати в анатомії людини. В цьому разі пізнання вищої форми руху матерії — матеріально-предметної діяльності суспільної людини дало ключ до пізнання сутності руху матерії взагалі, законів її розвитку.

Такою уявляється логіка взаємозв'язку діалектичного та історичного матеріалізму.

Цікаво щодо цього звернутися до розвинутого в одному з монографічних досліджень⁴ погляду на структуру марксистсько-ленінської філософії з позиції принципу діяльності. Ця праця заслуговує на увагу ще й тому, що певною мірою вона орієнтована і на практику викладання. При всій стрункості концепції, що подається автором (у ній безперечно знайшла своє відображення вельми істотна сторона змісту, структури та функцій марксистсько-ленінської філософії), важко погодитися з розумінням — у межах застосованого автором принципу діяльності — питання про співвідношення діалектичного та історичного матеріалізму як відповідних теорій теоретичної (діалектичний матеріалізм) і практичної (історичний матеріалізм) діяльності⁵.

І історичний, і діалектичний матеріалізм виконують функцію теорії людської діяльності, адекватної її сутності як суспільно-історичного процесу перетворення соціального і природного світу, як діяльності творчої, перетворюючої, такої, що спирається на об'єктивні закони.

Діалектичний матеріалізм виконує функцію теорії людської діяльності, відкриваючи — як загальна теорія розвитку — граничні підвалини і відповідно граничні критерії оцінки цієї діяльності, розроблюючи теорію пізнання, яка з'ясовує діалектику пізнавальної і практичної діяльності. Історичний матеріалізм виконує функцію теорії людської ді-

⁴ Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. К., 1976.

⁵ Див.: Там же, с. 38, 50 та ін.

яльності як система знань про об'єктивні закони розвитку суспільства, розкриваючи діалектику реального історичного процесу практичної діяльності та її ідеальних продуктів. Але і в тому і в іншому випадку йдеться про те, що людська діяльність спирається на об'єктивні закони, які знаходять своє відображення у відповідних теоріях. Не можна взагалі абсолютизувати принцип діяльності, хоч він і посідає важливе місце в системі марксистсько-ленінської філософії і в своєму конкретно-історичному (а не абстрактно-загальному) змісті відображає її сутнісну специфіку.

Можливість трансформації діалектичного та історичного матеріалізму в загальну і специфічну теорію діяльності (та відповідну методологію) і метод її здійснення в адекватній об'єктивним законам формі визначається сутністю цих теорій як теорій розвитку. На цей бік питання хотілось би звернути спеціальну увагу.

Тут йдеться про загальносвітоглядний зміст поняття розвитку, яке й зумовлює загальнометодологічний статус матеріалістичної діалектики — її функцію теорії і методу людської діяльності (пізнання і перетворення дійсності). У діалектико-матеріалістичній інтерпретації поняття розвитку відображає той особливий процес, завдяки якому реалізується загальна сутність руху матерії як способу її існування. В цьому понятті (розвитку) матерія відображається як діяльна субстанціальна реальність, яка самопороджується за об'єктивними законами якісної багатоманітності своїх предметних форм, виявляючи сутнісну природу змін, що відбуваються в матеріальному світі. Людська діяльність — з позицій матеріалістичного розуміння історії — розглядається як вища форма універсального процесу розвитку (як сутності саморуху матерії), що реалізує всі його потенції — як власне творчо-перетворююча діяльність, процес суспільно-історичного створення світу людської культури, «другої природи». Саме тут виявляється єдність загального процесу формування (як перетворення руху) і особливої його форми з притаманною їй сутнісною специфікою. Людська діяльність є тією особливою формою, за посередництвом якої абстрактно загальне виступає (в його конкретності), за висловом К. Маркса, як «практична істина».

У цьому зв'язку виявляється непереконливою аргументація деяких авторів, які намагаються обґрунтувати необхідність діалектики природи як особливої «частини» марксистсько-ленінської філософії. Насправді така дисципліна не може бути окремою частиною системи світоглядного знання, бо діалектика природи у філософському аспекті досягається в контексті аналізу людської діяльності і виступає проблемою відношення суспільства і природи в процесі соціально-історичного розвитку, проблемою співвідношення природного і соціального в суспільно-історичній діяльності людей.

Для правильного розуміння практично-діяльнісної сутності марксистсько-ленінської філософії виявляється важливим ситуаційний аналіз співвідношення понять, що відображають загальний спосіб існування матерії і спосіб існування її суспільної форми — спосіб буття людини в цьому «найкращому із можливих світів», як запевняв Лейбніц, або навіть «унікальному», як прагнуть запевнити навіть деякі з сучасних радянських природознавців⁶.

До першої групи таких понять належать «рух — зміна — розвиток», до другої — «матеріально-предметна діяльність (практика) — перетворення — творчість». Субординація цих понять, що застосовуються до категоріального відтворення відповідних сфер об'єктів дослідження, ви-

⁶ Див.: Шкловский И. О возможной уникальности жизни на Земле.— «Вопросы философии», 1976, № 6.

ражає процес піднесення від абстрактного до конкретного в пізнанні сутності матерії, способу існування її суспільної форми руху зокрема.

Чимало труднощів, на які натрапляють дослідники проблеми розвитку в аспекті застосування загального принципу до конкретних галузей пізнання, зумовлюються певною мірою абстрактним підходом до проблеми, що призводить або до простої онтологізації логічного принципу (і відповідно до перетворення його в щось апріорне стосовно конкретного об'єкта дослідження), або, по суті, до відмови від визнання його загальності як методологічного принципу конкретного дослідження.

Поняття розвитку виражає найглибшу сутність руху як способу існування матерії. Закони розвитку визначають загальний процес формування, його об'єктивну логіку і співвідносяться з поняттям творчої діяльності як такої, що відображає сутність вищої форми їх реалізації. Загальна теорія розвитку перетворюється, отже, в загальну теорію творчо-перетворюючої діяльності, практичної і теоретичної.

Але загальна теорія набуває свого конкретно-методологічного змісту лише в своєму особливому вияві, тобто будучи опосередкована специфічною теорією людської діяльності — теорією розвитку суспільства. І лише на основі цієї останньої розробляється теорія пізнання і перетворення дійсності. В цьому розумінні, говорячи про гносеологію як відносно самостійну проблематику марксистської філософії, слід, очевидно, співвідносити її з діалектичним та історичним матеріалізмом загалом, а не характеризувати теорію пізнання як складову частину лише діалектичного матеріалізму. Без історичного матеріалізму немає діалектико-матеріалістичної теорії пізнання.

Суворе врахування «специфічної логіки специфічного предмета» К. Маркс розглядав як обов'язкову умову методологічної ефективності застосування загальних принципів. Загальна теорія розвитку не «накладається» на історичний процес розвитку людської діяльності, а сама історично формується на основі спеціального дослідження цього процесу і функціонує в пізнанні суспільства завдяки опосередкуванню категоріальним апаратом, який відображає його специфіку.

Марксистську гносеологію неправильно розглядати як результат дослідження лише самого по собі пізнання — пізнання як такого, у чистому вигляді. Адже теорія пізнання становить результат дослідження пізнавального процесу в контексті суспільно-історичної практики. Зводити діалектичний матеріалізм до теорії «чистої» пізнавальної діяльності — отже в новій формі відтворювати тезу про «поширення», в даному випадку теорії пізнання на практику суспільного життя.

Важливе методологічне значення у розв'язанні проблеми співвідношення між діалектичним та історичним матеріалізмом має розрізнення матеріалістичного розуміння історії як невід'ємного принципу єдиної системи марксистсько-ленінської філософії, який пронизує всі її складові частини (загальну теорію розвитку, теорію пізнання, теорію суспільного розвитку), і історичного матеріалізму як філософської теорії розвитку і функціонування суспільства, що вже сформувалась, характеризується відносною самостійністю й відтворює «специфічну логіку» суспільно-історичного процесу. В останньому аспекті історичний матеріалізм і виступає в статусі загальної соціально-філософської теорії, марксистської соціологічної науки, яка вивчає закони, генезис, структуру і функціонування суспільного життя. З цього погляду історичний матеріалізм відтворює закони соціального формування і детермінації людської діяльності — практичної і теоретичної.

Розглядувана сторона проблеми набуває особливої актуальності в умовах сучасної ідеологічної боротьби, зокрема боротьби проти ревізю-

ністських спроб викривлення сутності марксистсько-ленінської філософії через спекуляції на принципі діяльності (практики), витлумаченому в його абстрактній формі, та на понятті людини, інтерпретованій в її позаісторичній «тотальності». Особливо важливо в цьому разі звертати увагу на докорінну відмінність принципів історичного матеріалізму як теорії конкретно-історичної людської діяльності від різних форм її ревізійоністської інтерпретації в душі об'єктивно-ідеалістичного «активізму», що відривають людську діяльність від об'єктивних законів розвитку природи і суспільства. Чітке й послідовне проведення принципу партійності, який впливає з сутності матеріалістичного розуміння історії, строге дотримання ленінських принципів критики ідеалістичної ревізії історичного матеріалізму, зокрема принципів викриття суб'єктивно-ідеалістичного отожднення суспільного буття і суспільної свідомості, мають з цього погляду виняткове значення.

В основі історичного матеріалізму, марксистсько-ленінської філософії взагалі лежить не абстрактний, а конкретно-історичний принцип діяльності, що спирається на об'єктивні закони діяльності конкретно-історичного суб'єкта, і відповідно — принцип предметного аналізу діяльності певних соціальних сил. Марксизм-ленінізм стоїть на точці зору конкретно-соціального розкриття принципу революційної практики (незалежно від того, чи йдеться про теорію суспільного розвитку чи теорію пізнання), практики комуністичного перетворення суспільства. Не випадково творці діалектичного та історичного матеріалізму визначали комунізм як «практичний матеріалізм».

Ось чому аналіз об'єктивних умов суспільно-історичної діяльності, її об'єктивної основи, об'єктивної детермінації історичних явищ, об'єктивної зумовленості мети і мотивів діяльності конкретних соціальних спільностей людей, рушійних сил цієї діяльності характеризує глибинну сутність теорії історичного матеріалізму, що пронизує всю марксистську філософію. Це знаходить своє відображення в основоположній тезі матеріалістичного розуміння історії — про первинність суспільного буття щодо суспільної свідомості, про визначальну роль способу виробництва, економічних відносин у функціонуванні і розвитку суспільства.

Відкидаючи історичний фаталізм і плоский «економічний детермінізм», соціальна філософія марксизму-ленінізму водночас несумісна ні з якими формами суб'єктивно-ідеалістичних концепцій суспільного розвитку. Вона виходить із об'єктивної матеріальної детермінації суспільного життя, враховуючи всі форми людської життєдіяльності, матеріального і духовного виробництва. Це й визначає її як строго наукову теорію. Визнання об'єктивної матеріальної детермінації суспільно-історичної діяльності і є водорозділом між послідовно науковим підходом до пізнання суспільства і суб'єктивістським конструюванням довільних концепцій на основі постулювання принципів, які не впливають із самого досліджуваного процесу, а однобічно фіксують лише ту чи іншу видимість історичних явищ.

Теза про визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості (на це спеціально звертав увагу В. І. Ленін в боротьбі проти концепції «емпіріомоніста» Богданова) є логічним завершенням діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії. Водночас вона характеризує матеріалізм марксистської філософії в розумінні людської історії. Але це не просто поширення абстрактно-матеріалістичного розв'язання загальної проблеми відношення матерії і свідомості на пояснення суспільного процесу. Саме загальнофілософське розв'язання цієї проблеми марксизмом включало, як свою передумову і обов'язкову умову, історично-матеріалістичне розуміння відношення

суспільного буття і суспільної свідомості. Поза таким розумінням виявляється неможливим розкриття суспільно-історичної природи свідомості та ролі практики у пізнанні, послідовно науковий аналіз співвідношення суб'єктивного і об'єктивного і, отже, діалектико-матеріалістичний підхід до поняття матерії. На нехтуванні таким фактом будується ревізійоністська критика марксистсько-ленінської філософії з позицій «аутентичного», «справжнього» марксизму, ревізійоністське протиставлення принципу матеріальної єдності світу «принципу практики» та ін.⁷

Саме з позицій матеріалістичного розуміння історії був подоланий метафізичний погляд на матерію, метафізичний розрив матерії і способів її існування. Поняття матерії наповнилося об'єктивно-діалектичним змістом, який охоплює природні і соціально-історичні процеси в їх внутрішньому зв'язку та субстанціальній єдності. А це перетворило поняття матерії в загальний світоглядно-методологічний принцип пояснення світу із «нього самого», в принцип об'єктивного дослідження і детерміністського пояснення явищ. У такій формі поняття матерії могло стати принципом пояснення і дослідження людської діяльності, принципом об'єктивного наукового аналізу. Відповідно, наповнилися об'єктивно діалектичним і соціально-історичним змістом і всі інші категорії, які характеризують спосіб існування матерії, закони її розвитку. Ось чому не існує будь-якої методологічної підстави протиставляти принципу діалектико-матеріалістичного монізму «принцип практики», як і зводити перший до другого.

Діалектико-матеріалістичний монізм — це принцип єдності багатоманітного, принцип реалізації самого загального і відповідно принцип конкретного дослідження. Завдяки цьому теорія процесу розвитку, його загальних законів і теорія розвитку людського суспільства, взаємопроникаючи одна одну, одночасно не ототожнюються, не підмінюють одна одну.

Необхідність особливої теорії розвитку людського суспільства в рамках єдиної марксистсько-ленінської філософії як науки про загальні закони розвитку всього існуючого визначається сутністю цієї філософії, яка розробляє систему світоглядного знання, спрямованого на практичне перетворення людиною світу.

У марксистсько-ленінській теорії історичного процесу загальносвітоглядна проблема «людина — світ» виступає у всій своїй соціально-історичній конкретності як проблема, яка теоретично може бути розв'язана і практично розв'язується відповідно до конкретно-історичних умов людської діяльності.

* * *

Диалектический материализм как общая теория развития и исторический материализм как общесоциологическая теория, марксистская социально-философская наука соотносятся между собой как общее и особенное, как «части» единого целого — философии марксизма-ленинизма. Необходимость особой теории развития человеческого общества в рамках единой марксистско-ленинской философии определяется сущностью этой философии, разрабатывающей систему мировоззренческого знания, направленную на практическое преобразование мира.

⁷ На жаль, наші навчальні програми не досить чітко орієнтують на глибоке дослідження цієї сторони проблеми, обмежуючи поняття матерії її вихідним визначенням — як об'єктивної реальності, яка існує незалежно від свідомості, без врахування як історії розробки цього питання в марксистській філософії, так і подальшої конкретизації В. І. Леніним його власного визначення у «Філософських зошитах» та інших працях.

Про діалектичне розуміння матерії

У філософському матеріалізмі поняття матерії розуміється як фундамент, на якому ґрунтується система уявлень про світ. Зміст цього поняття в тій чи іншій різновидності матеріалістичної філософії визначає загальну картину об'єктивної реальності і відповідну «програму» її наукового пізнання.

Положення про те, що всі речі реально існуючого світу мають єдину універсальну матеріальну основу, є однією з фундаментальних ідей матеріалістичної філософії.

Матерія в домарксистській філософії характеризувалась передусім як субстрат речей, як те, з чого складаються всі речі. Цей субстрат розумівся як однорідне, незмінне, нестворюване і незнищуване начало, «першоматерія», «праматерія». Близьким до поняття матерії і тим, що фактично часто збігається з ним, було в домарксистській філософії також поняття «субстанції». Субстанція характеризувалась філософами як основа речей; в матеріалістичних інтерпретаціях субстанції підкреслювалась її об'єктивність, абсолютність, нестворюваність і незнищуваність, незумовленість її існування будь-яким духовним началом (Декарт, Спіноза, Мельє, Ламетрі). Зрештою, в домарксистській філософії для характеристик матерії подекуди використовувалось поняття сутності. Серед інших значень поняття сутності при цьому вицленювалось її значення як основи, субстрату речей і явищ (наприклад, Арістотель, стоїки). Розуміння матерії, яке склалось в стародавній філософії і стало традиційним для всієї домарксистської філософії, можна назвати субстратним. У концепціях субстратного розуміння матерії «праматерія» розглядалась як певний носій властивостей, відмінний від останніх. Вважалося, що хоч практично цей субстрат не може існувати незалежно від своїх властивостей, теоретично цілком припустимо мислити його в «чистому» вигляді, як певну незмінну основу сущого, до якої «прикріплені» ті чи інші властивості.

Субстратне розуміння матерії було за своєю суттю метафізичним: з одного боку, субстрат розглядався як щось абсолютно стале, позбавлене змін і розвитку; з другого — цей абсолютний субстрат вважався неспостережуваним «метафізичним» началом світу, своєрідною «річчю в собі». Не випадково, що уже в домарксистській філософії наявні заперечення проти розуміння матерії як однорідного, незмінного, пасивного субстрату (Ф. Бекон), а також акцентування принципової спостережуваності матерії в усіх її різновидах і, відповідно, неприйняття ідеї «неспостережуваного субстрату» (Дж. Локк). Відзначимо, що критика матеріалістами метафізичних аспектів субстратного розуміння матерії ніякою мірою не означала заперечення об'єктивності матерії, її нестворюваності і незнищуваності, її абсолютності, інакше кажучи, не означала заперечення її як *causa sui*. З другого боку, ідеалісти намагались використати метафізичні моменти субстратного розуміння матерії для спростування положень про її об'єктивне існування (Дж. Берклі, Д. Юм).

Незважаючи на відзначені моменти критики, субстратне тлумачення матерії виявилось досить стійкою тенденцією. Подекуди навіть ство-

рювалося уявлення, що воно відіграло і відіграє в науці евристичну роль. Річ у тім, що в науці часом використовується методологічна установка так званого елементаризму, яка в певних межах дає позитивні результати. Основна ідея елементаризму була окреслена ще Арістотелем, який відзначав, що «ми тоді впевнені в пізнанні усякої речі, коли пізнаємо її першопричини, першоначала і розкладаємо її аж до елементів»¹. Одним із найважливіших прикладів упіху елементаризму може бути історія атомізму в науці нового часу.

Однак із цього неправомірно робити висновок про евристичні функції субстратного розуміння матерії. Насправді тут евристичну роль відіграло не саме субстратне розуміння матерії, а дві ідеї, які неявно пов'язувались з ним: про існування в кожному об'єкті специфічних елементів («дискретність матерії»), внаслідок чого об'єкт витлумачується як єдність елементів і структури, і ідеї про незбіг сутності з явищем, внаслідок чого відшукувалась єдність в багатоманітності явищ. Ці ідеї не тотожні основному смислу субстратного розуміння матерії (оскільки в останньому стверджується існування абсолютного субстрату), проте їх евристична роль неправомірно приписувалась саме субстратному тлумаченню матерії. Останнє ж насправді такої ролі не відіграє, а має саме антиевристичне значення. Прикладами цього є вчення про «невагомні елементи», що заважало відкриттю закону збереження і перетворення енергії, ефірні теорії електромагнітного поля, які гальмували формування теорії відносності тощо.

У концепціях матерії домарксистського матеріалізму, внаслідок обмеженості досвідних даних (використовувались переважно дані з неорганічної природи, ігнорувались біологічні, і, особливо, соціальні явища), фактично відбулося ототожнення атрибутів (універсальних характеристик матеріальних об'єктів) і модусів (неуніверсальних їх властивостей і відношень). Підносячи деякі модуси, що характеризують певні конкретні стани матерії, до значення атрибутів матерії, домарксистські матеріалісти абсолютизували їх. Наслідком такої абсолютизації і було субстратне розуміння матерії, коли стверджувалось існування певного фундаментального субстрату, «праматерії», «першоматерії», «матерії як такої», з якої нібито побудовані усі об'єкти світу.

Так, наприклад, у Демокріта роль праматерії відігравали атоми, у Декарта — ефір; у Гольбаха — «речовина як така». Ряд концепцій «праматерії» пов'язаний з розвитком сучасної фізики: в гіпотезі кварків передбачається, що частинки з сильною взаємодією (адрони) складені з фундаментальних «прачастинок» — кварків; в гейзенбергівській концепції «праматерії» роль останньої відіграє єдине квантове поле та ін. Слід, щоправда, відзначити, що самі по собі ні гіпотеза кварків, ні єдина теорія поля ще не означають поняття «праматерії» в філософському розумінні. Вони набувають такого значення, коли екстраполюються на всю реальність, тобто коли цим уявленням надається певного онтологічного статусу. Однак сутність субстратного розуміння матерії не залежить від того, який конкретний стан матерії підноситься до значення «праматерії», ототожнюється з матерією загалом.

Конкретні варіанти субстратного розуміння матерії, внаслідок їх метафізичної обмеженості, послідовно спростовувались в ході розвитку науки. Відомо, що під впливом революції в природознавстві на рубежі ХІХ—ХХ ст. була дискредитована речовинна концепція матерії. Не боючись помилки, можна передбачити аналогічну участь тих концепцій в сучасній науці, які спираються на субстратне розуміння матерії, на-

¹ Антологія мирової філософії, т. 1, М., 1969, ч. 1, с. 439.

приклад, тих, в яких «праматерією» вважається єдине квантове поле тощо.

Діалектико-матеріалістична філософія підносить на новий рівень і завершує конструктивну критику субстратного розуміння матерії. Ф. Енгельс цілком однозначно вказав на неправомірність пошуків «матерії як такої». Він показує неправильність трактування матерії як абсолютного субстрату речей. «Матерію як таку», відзначає Ф. Енгельс, ніхто не бачив, не відчував чуттєвим способом. Поняття «матерія» є скорочення, в якому охоплено, відповідно до загальних властивостей об'єктивно-реального, множинність чуттєво сприйманих речей. «Матерія як така,— продовжує Ф. Енгельс, поставивши N B перед початком речення, — це чистий витвір мислі і абстракція. Ми абстрагуємось від якісних відмінностей речей, коли об'єднуємо їх, як тілесно існуючі, під поняттям матерії. Матерія як така, на відмінну від певних існуючих матерій, не є, отже, чимось чуттєво існуючим»².

Неприйнятність для діалектико-матеріалістичної філософії субстратного тлумачення матерії неодноразово підкреслював В. І. Ленін. «Визнання яких-небудь незмінних елементів, «незмінної суті речей» і т. ін. не є матеріалізм, а є *метафізичний*, тобто антидіалектичний матеріалізм»³. «Незмінне з точки зору Енгельса,— продовжує В. І. Ленін, — тільки одно: це — відображення людською свідомістю (коли існує людська свідомість) зовнішнього світу, який існує і розвивається незалежно від неї. Ніякої іншої «незмінності», ніякої іншої «суті», ніякої «абсолютної субстанції» в тому розумінні, в якому розмалювала ці поняття дозвольна професорська філософія, для Маркса і Енгельса не існує»⁴.

На відміну від метафізичного, діалектичний матеріалізм не визнає існування незмінного, однорідного субстрату, який би протистояв мінливим і якісно різнорідним явищам дійсності. Показуючи неспроможність зведення матерії до якогось часткового, конкретного її різновиду або стану, В. І. Ленін визначає матерію не через її протиставлення як незмінного субстрату — мінливим речам навколишнього світу, а протиставляючи її свідомості: поняття матерії «не означає гносеологічно нічого іншого, крім як: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається»⁵. «Матерія, — підсумовує В. І. Ленін, — є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині в відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них»⁶.

У діалектико-матеріалістичному визначенні матерії В. І. Ленін вказує на ті її ознаки, які впливають з послідовно-наукового розв'язання основного питання філософії. Ці ознаки характеризують зміст поняття матерії не з погляду результатів, здобутих якоюсь конкретною наукою на певному етапі розвитку людського пізнавального та практичного досвіду, а з погляду діалектико-матеріалістичного підходу до результатів людського пізнання взагалі.

Людські уявлення про будову матерії, наші знання про її фізичні, хімічні та інші конкретні властивості змінюються, розширюються, поглиблюються, але філософське поняття матерії зберігається, оскільки, як би не змінювались знання про її будову, завжди залишається незмінно правильним діалектико-матеріалістичне розв'язання основного пи-

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 527—528.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 254—255.

⁴ Там же, с. 256.

⁵ Там же, с. 255.

⁶ Там же, с. 120.

тання філософії. Будь-які конкретні фізичні, хімічні та інші властивості матерії перехідні, вони можуть бути наявні в одних і відсутні в інших формах і станах матерії, але властивість «бути об'єктивною реальністю», існувати незалежно від свідомості притаманна усім формам і станам матерії, вона не зникає ні при яких її змінах і перетвореннях. Відповідно до цього В. І. Ленін рішуче виступав проти ідеалістично-агностицистичних тверджень про «зникнення» матерії, які висловлювались деякими вченими в зв'язку з новими фізичними відкриттями. Можуть «зникати» якісь конкретні форми і стани матерії, але матерія як об'єктивна реальність, що існує незалежно від свідомості, не зникає ні при яких змінах і перетвореннях.

Ми спеціально зосередили увагу на класичних визначеннях матерії В. І. Леніном, оскільки в деяких філософських працях наших днів можна натрапити на характеристики матерії як «основи», «сутності» та ін. світу. Наведемо кілька типових прикладів. «Матерія виступає як найглибша сутність, основа всієї багатоманітності, зміст усіх процесів і змін, що відбувається у світі»⁷. «У марксистсько-ленінській філософії категорія матерії посідає центральне місце. У ній відображається найбільш глибока, загальна і єдина основа або сутність світу, усіх його безконечно багатоманітних предметів, процесів і відношень»⁸. «Матерія є всезагальна визначеність, що лежить в основі безконечного розмаїття речей і явищ світу»⁹.

Характерно, що автори, які поділяють наведену точку зору, водночас визначають матерію як об'єктивну реальність. Однак тут явно існує певна неузгодженість. Адже розуміння матерії як основи речей означає, що матерія — це не вся об'єктивна реальність, а лише певна її сторона, частина. Звідси можна дійти висновку, що в об'єктивній реальності наявне ще щось, окрім матерії. Однак це суперечило б діалектико-матеріалістичному положенню про те, що в світі нема нічого, крім матерії, яка рухається. Розуміння матерії, як «основи» речей, предметів є, по суті, некритичним продовженням позицій охарактеризованої вище субстратної концепції, еклектичним намаганням поєднати її з діалектико-матеріалістичним розумінням матерії.

Викликає заперечення і характеристика її як сутності речей. Якщо розуміти сутність у власне філософському значенні, як діалектичного «партнера» явищу, і матерію трактувати як сутність речей, то з цього випливає, що явище — щось нематеріальне, відмінне від об'єктивної реальності. Останнє суперечить діалектико-матеріалістичному монізму. Зрештою, це означало б повернення до субстратного розуміння матерії, визначення її як субстанції з тлумаченням її як основи, субстрату, носія властивостей.

В історії філософії субстанціальність матерії тривалий час розуміли як її нествореність і незнищеність, як відсутність зовнішніх причин для її існування, як її самозумовленість. Спінозівське розуміння матерії як *causa sui* (причини самої себе) відіграло важливе значення в історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом. Однак тлумачення Спінозою субстанції ніяк не може бути ототожнене з субстратним розумінням матерії. Тлумачення субстанції як причини усіх своїх формоутворень у Спінози не пов'язане з поняттям кінцевої причини, основи, першоначала та ін. і означає лише дещо метафізичне формулювання принципу універсальної причинної взаємозумовленості об'єктів. В зв'язку з цим

⁷ Богачева І. Е. В. І. Ленін о философском понятии материи. Воронеж, 1970, с. 38.

⁸ Бодаков А. В. Диалектический материализм. Минск, 1972, с. 59.

⁹ Орлов В. В. Материя, развитие, человек. Пермь, 1974, с. 59.

Ф. Енгельс підкреслює, що «спінозівське: *субстанція е causa sui* — прекрасно виражає взаємодію»¹⁰. Поняття субстанції як *causa sui* розкривається як взаємодія матеріальних об'єктів, яка виступає основою їх конкретного буття, змін і розвитку. Розуміння матерії як субстанції в значенні *causa sui* цілком узгоджується з лєнінським визначенням матерії. Однак тут слід чітко відмежуватись від того значення поняття субстанції, яке історично було синонімічним субстратному розумінню матерії. Поняття субстанції в цьому значенні втратило нині всякий смисл в діалектико-матеріалістичній філософії.

У радянській філософській літературі нерідко можна натрапити на твердження про те, що лєнінське визначення матерії має суто гносеологічний характер¹¹. Прибічники цього погляду звичайно посилаються на положення В. І. Лєніна про те, що «єдина «властивість» матерії, з визнанням якої зв'язаний філософський матеріалізм, є властивість *бути об'єктивною реальністю*, існувати поза нашою свідомістю»¹². У зв'язку з цим уявляється правильним твердження С. Т. Мєлюхіна про те, що наведене висловлювання В. І. Лєніна «спрямоване передусім проти суб'єктивного ідеалізму, що заперечує об'єктивну реальність матерії. Його слід розуміти в зв'язку з загальним контекстом, в якому В. І. Лєнін підкреслював неправильність абсолютизації часткових, специфічних властивостей матерії, наявних лише в деяких її станах, і безумовність та абсолютність такої «властивості», як об'єктивна реальність. Тут також не виділяється позиція діалектичного матеріалізму, а йдеться про всякий матеріалізм. Крім того, слово «властивість» береться в лапки і це не випадково. Об'єктивна реальність — це не просто властивість, а саме незалежне від свідомості буття матерії, її власне існування. Це буття включає в себе все безконечне розмаїття наявних у матерії властивостей і законів зміни. Але було б абсурдним твердити, нібито діалектичному матеріалізму нічого більше сказати про матерію, крім того, що вона існує об'єктивно і відображається нашою свідомістю»¹³.

Отже, наведене положення В. І. Лєніна зовсім не означає, що матерія не має інших фундаментальних «властивостей» — атрибутів. В. І. Лєнін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» показує, що атрибутами матерії є простір, час, рух, причинність, необхідність, закономірність. Діалектико-матеріалістичне розуміння матерії не зводиться лише до визнання існування об'єктивної реальності; в ньому визнається існування низки фундаментальних характеристик матерії, на основі яких можна створити певну систему онтологічних уявлень про них.

Йдеться, однак, зовсім не про те, що слід «доповнити» лєнінське визначення матерії, яке нібито є суто гносеологічним, ще якимсь «онтологічним» визначенням. Суть справи полягає в тому, щоб, визначаючи матерію як об'єктивну реальність, існуючу незалежно від свідомості і відображувану нею, показати, що мається на увазі в першій частині цього визначення. В. І. Лєнін, зокрема, відзначав, що «надто короткі визначення хоч і зручні, бо підсумовують головне, — все ж недостатні, коли з них треба виводити вельми істотні риси того явища, яке треба визначити»¹⁴. Відповідно до цього зміст філософського поняття матерії, коротко виражений у визначенні, має з позицій діалектичного матеріалі-

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507—508.

¹¹ Див., наприклад: Солопов Е. Ф. Материя и движение. Л., 1972, с. 184; Антияленко Л. Г. Детерминация событий и материальные объекты.— В кн.: Современный детерминизм. Законы природы. М., 1973, с. 36—37.

¹² Лєнін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 254.

¹³ Мєлюхин С. Г. Ленинское понимание материи и его значение для развития диалектико-материалистического мировоззрения. М., 1969, с. 11—12.

¹⁴ Лєнін В. І. Повне збір. творів, т. 27, с. 363.

лізму розвиватися далі, за допомогою розробки цілісної системи онтологічних уявлень про об'єктивну реальність. Ленінське визначення матерії виступає тут як вихідний засновок, що становить основу системи таких онтологічних уявлень. У системі це визначення розгортається в теорію, в цілісне вчення про матерію як об'єктивну реальність. Онтологічні уявлення про матерію, таким чином, утворюють неначе б «вторинний» рівень самого її визначення¹⁵, на якому «властивість» матерії бути об'єктивною реальністю розкривається далі за допомогою встановлення атрибутів цієї об'єктивної реальності.

Ці атрибути не «додаються» механічно до вказаної в ленінському визначенні «властивості» матерії бути об'єктивною реальністю, вони виступають як характеристики того змісту, який вкладається діалектичним матеріалізмом в поняття «об'єктивна реальність». Тому онтологічні уявлення про атрибути матерії не можна розглядати як особливе «онтологічне» визначення, що протистоїть ленінському начебто «суто гносеологічному» визначенню. Ленінське визначення матерії насправді не є «суто гносеологічним», у ньому поєднуються гносеологічний і онтологічний аспекти. Лише таке розуміння ленінського визначення матерії дозволяє, на наш погляд, пов'язати поняття матерії як з певною системою філософських положень, виражених в принципах, категоріях і законах матеріалістичної діалектики, так і з наявною системою наукових знань про об'єктивну реальність, що склались на сучасному етапі розвитку людського пізнання. І навпаки, відмова від такого розуміння визначення матерії приводить до того, що поняття матерії позбавляється зв'язку з принципами, категоріями і законами матеріалістичної діалектики, з науковим знанням про природу і суспільство, перетворюючись в ізольовану від науково-філософських уявлень про світ абстракцію.

Діалектико-матеріалістичне розуміння матерії, суть якого стисло висловлена в ленінському її визначенні, має не «субстратний», а «атрибутивний» характер. Це означає, що розкриття онтологічного аспекту поняття матерії має бути пов'язаним з розробкою «моделі» матеріального буття, принципово відмінної від субстратних, метафізичних концепцій. Ця модель має фіксувати не якусь незмінну «речовину», «пра-матерію», «субстрат», «субстанцію», а самоузгодження, систему атрибутів, невід'ємно властивих будь-якому матеріальному об'єктові в тих чи інших конкретних формах. Ці атрибути — рух, простір, час, кількість, якість, причинність та ін. Всякий матеріальний об'єкт виступає як єдність усіх цих атрибутів, які виражаються в кожному об'єкті в специфічних конкретних формах. Абстрагуючись від різноманітності конкретних виявів, атрибутів матерії і вичленовуючи найзагальніший, інваріантний їх зміст, приходимо до абстрактно-теоретичної схеми, яка, будучи своєрідним «каркасом», виявляється застосовною до будь-якого матеріального об'єкта. Така схема і становить атрибутивну «модель» матеріального об'єкта. Можливість побудови такої моделі впливає з принципів матеріалістичної діалектики (принципу суперечності, принципу переходу від конкретного до абстрактного і піднесення від абстрактного до конкретного, принципу єдності теорії і практики тощо)¹⁶. Підсумки досліджень, проведених в цьому напрямі, конспективно полягають в такому:

¹⁵ Див.: Нарский И. С., Ойзерман Т. И. Объективные предпосылки теории познания диалектического материализма.— В кн.: Современные проблемы теории познания диалектического материализма, т. 1, М., 1970, с. 27.

¹⁶ Перша спроба використати принципи матеріалістичної діалектики, сформульовані і застосовані в цілях наукового дослідження К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним, для побудови атрибутивної моделі матеріального об'єкта була здійснена В. П. Бранським (Бранский В. П. Философское значение «проблемы на-

Вивчення історії пізнання, виявлення з ній типових моментів дає підстави здійснити діалектичний аналіз матеріального об'єкта на його атрибутивному рівні. З історії пізнання випливає, що повне пізнання об'єкта складається з опису і пояснення. Опис — це пізнання об'єкта як явища. Пояснення — пізнання основ об'єкта, його сутності. Діалектична суперечність між явищем і сутністю полягає ось в чому: явище — одиничне, сутність — загальне; явище — «зовнішнє» в об'єкті, сутність — «внутрішнє»; явище характеризується відносно більшою мінливістю, сутність — відносно більшою сталістю.

Явище і сутність, як атрибути матеріального об'єкта, в свою чергу мають ряд моментів і мають бути піддані дальшому аналізу.

Узагальнення конкретного матеріалу дає можливість вичленувати в явищі передусім якість і кількість. Зміст категорії якості розкривається в єдності моментів: визначеність, межа, властивість, системність, елемент, структура, неперервність, дискретність. Синтез цих моментів лежить в основі суперечливого співвідношення цілого і частини. Зміст категорії кількості розкривається з моментах числа й величини. Синтез онтологічного змісту категорій якості і кількості здійснюється в категорії міри. Категорія міри відображає існування специфічних величин і функціональних відношень; матеріальний об'єкт загалом становить систему якісно-кількісних відношень.

Зміст явища, як атрибута матеріального об'єкта, не вичерпується відзначеними якісно-кількісними моментами. Об'єкт як певна цілісність характеризується атрибутами простору і часу, зміст яких і собі розкривається, відповідно, моментами: місце, положення, відношення сумісності і співіснування; основними моментами часу є: тривалість і мить, відношення одночасовості і наступності.

Зміст явища, далі, постає як рух, процес. Діалектичний аналіз явища дозволяє розкрити його суперечливі моменти: сталість і мінливість, які знутришньо пов'язані. Матеріальний об'єкт, в загальному випадку, становить ієрархічну систему оборотних і необоротних змін (динамічну структуру). Розвиток, як процес, в якому виникають об'єкти більш високого рівня і складної структури, як «спрямована» зміна, характеризується моментами виникнення і зникнення, прогресу і регресу. Під час аналізу категорій прогресу і регресу виявляються системні, енергетичні і інформаційні критерії, єдність диференціації й інтеграції.

Загалом явище як атрибут матеріального об'єкта становить діалектичну єдність якості і кількості, простору і часу, руху і розвитку. В свою чергу зміст кожного з цих атрибутів включає в себе низку моментів. Множинність цих моментів щоразу визначається «знизу» — рівнем розвитку суспільної практики і практики наукового пізнання, які формують передумови для їх дальшого «розщеплення» і вичленування більш «елементарних» моментів.

Явище має свою основу, сутність. В явищах завжди наявне щось специфічне, неповторне і водночас щось таке, що постійно повторюється (закономірність). Основою закономірності є закон як загальне істотне відношення, яке зумовлює повторюваність у сфері явища. Закон і собі має свою основу. Відповідно до цього в матеріальному об'єкті наявна певна ієрархія законів: закони першого, другого та ін. порядку.

глядности» в современной физике. Л., 1962). Стислий виклад результатів наступних досліджень в цьому напрямі дається в праці: Бранский В. П., Ильин В. В., Кармин А. С. Диалектическое понимание материи и его методологическая роль.— У кн.: Методологические аспекты материалистической диалектики. Л., 1974.

Дальший розгляд сутності об'єкта пов'язаний з розрізненням в ньому аспектів потенціального і актуального буття (можливого і дійсного існування). Актуальна дійсність об'єкта утримує в собі певний набір можливостей, який визначається і обмежується законами об'єкта. Кожна з можливостей має свою об'єктивну основу; категорія ймовірності відображає близькість можливості до перетворення в дійсність.

Аналіз сутності матеріального об'єкта виявляє атрибути необхідності і випадковості. Як звичайно, відмінність необхідності і випадковості вбачають у відмінностях характеру зумовленості: внутрішньої і зовнішньої. В атрибутивній «моделі» матеріального об'єкта пропонується розрізнення необхідності і випадковості за дещо іншою ознакою — як таких способів реалізації можливостей, за яких в об'єкті наявна лише одна можливість, яка реалізується (необхідність), або ж існує декілька можливостей і здійснюється об'єктивний вибір та реалізація однієї з них (випадковість).

Завершується аналіз сутності виявленням причинності і взаємодії. Причинність виступає як такий вплив одного об'єкта на інший, за якого зміни одного об'єкта (причина) передують змінам іншого і необхідно їй однозначно породжують його зміни. Причинність є виявлення синтезу необхідності і випадковості.

Елементарне причинне відношення (причинна ланка) — «абстракція». Реально існують ланцюги причинних залежностей. Причинні ланцюги з свою чергу можуть бути як залежними, так і незалежними. Незалежні причинні ланцюги виникають на основі взаємодії та власної активності об'єкта. Власна активність виступає як наслідок внутрішньої причинності об'єкта. Взаємодія, в загальному випадку, є «переплетення» зовнішніх (активних і реактивних) і внутрішніх (власна активність об'єкта) причинних ланцюгів. Взаємодія зумовлює розвиток об'єкта і виступає «найглибшим» атрибутом сутності об'єкта. Загалом сутність як атрибут матеріального об'єкта становить діалектичну єдність законів об'єкта, системи можливостей, випадкових і необхідних сторін, властивих дійсності об'єкта, його причинних залежностей і взаємодій.

Синтез категорій явища і сутності дає нам картину складної, діалектично-суперечливої системи атрибутів. Тут слід відзначити ту обставину, що атрибути матерії пов'язані один з одним, «самоузгоджені». «Самоузгодженість» атрибутів матерії свідчить про те, що джерело їх взаємозв'язку лежить не поза матерією, а в ній самій, визначається самою матерією. Атрибутивна «модель» матеріального об'єкта становить не просто «набір» атрибутів, а саме систему, яка фіксує їх взаємозв'язок, субординацію, переплетеність один з одним.

У процесі практичного опанування і пізнання світу людина вичленює з нього різноманітні сфери, перетворюючи їх в об'єкти наукового дослідження. Оскільки за допомогою «оконечення» своєї об'єктів наука приходять до об'єктивно-істинного знання, правомірний висновок про те, що гносеологічна необхідність введення поняття конечності як всезагальної характеристики об'єктів пізнання має в свою чергу онтологічні основи. Онтологічно конечність об'єкта полягає в тому, що він має відповідні межі, певну кількість елементів і структурних зв'язків, володіє специфічними параметрами властивостей та ін. аж до того, що його конкретна форма існування зумовлена конкретним різновидом взаємодії.

Процес пізнання конечних об'єктів з необхідністю приводить до поняття безконечності. Відповідні моменти реальної безконечності відображені в поняттях актуальної і потенціальної безконечності. Для розкриття реальної безконечності в її діалектичній суперечливості слід син-

тезувати її протилежні моменти. Результати показують, що реальна безконечність — це не «безмежність», не «безмірна» необмеженість якості або кількості, а необмежений рух по вузловій лінії відношень міри. Реальна безконечність як абсолютна не може бути зведена до відносного, хоча водночас виражається через відносне. Кожний матеріальний об'єкт становить єдність, взаємопроникнення кінцевого і безкінечного.

У матеріальній дійсності існує не лише необмежена кількість певних форм і різновидів матеріальних об'єктів, але й розмаїття форм існування атрибутів матерії, їх взаємодій. Принцип якісної невичерпності матерії дістає своє узагальнення в понятті онтологічного негеоцентризму. Такі найістотніші риси атрибутної «моделі» матеріального об'єкта, як вона розкривається на сучасному етапі дослідження.

Запропоноване розуміння онтологічного аспекту поняття матерії викликає ряд прямих і непрямих заперечень. Основні з них такі.

1. Висувається твердження, ніби при атрибутивному тлумаченні онтологічного аспекту діалектико-матеріалістичного визначення матерії філософське поняття матерії може бути підміненим природничонауковими уявленнями про її будову¹⁷. Оцінюючи це твердження, слід мати на увазі специфіку філософського онтологічного знання. Філософське вчення про матерію — це вчення про її атрибути, а не про окремі характеристики. Якщо проводиться чітка межа між атрибутами і неатрибутивними її характеристиками («модусами»), то не може бути ніякого поплутання філософського вчення про матерію з природничонауковим. Природно, що в протилежному випадку відкривається можливість такого поплутання аж до отожднення онтологічного аспекту діалектико-матеріалістичної філософії з конкретною наукою знанням, предмета філософії — з предметами конкретних наук. Водночас відзначимо, що, розрізняючи філософське вчення про матерію і природничонаукові учення про конкретні форми матеріальних об'єктів, слід враховувати їх істотний зв'язок, оскільки в об'єктивній реальності загальне і окреме не існують ізольовано одне від одного.

2. Проти запропонованої концепції виступають з огляду на те, що в процесі пізнання ми маємо справу з «фрагментами» матерії і, внаслідок її якісної невичерпності, неможливі онтологічні характеристики об'єктивної реальності¹⁸. В цьому запереченні фактично нехтується відмінність між атрибутами і модусами. Адже з того, що будь-яка «модель» об'єктивної реальності, побудована на уявленнях про «модуси» (атомістична, ефірна, речовинна, квантово-польова тощо), є несумісною з принципом якісної невичерпності матерії, зовсім не впливає, що і «модель», побудована на уявленнях про атрибути, також несумісна з принципом якісної невичерпності матерії. Навпаки, атрибутивна «модель» передбачає невичерпність конкретних форм вияву кожного атрибута (принцип онтологічного негеоцентризму). Та обставина, що в процесі пізнання ми маємо справу не з «матерією загалом», а з її окремими «фрагментами», не знімає можливості пізнання атрибутів, які, внаслідок їх всезагальності і абсолютності, існують в специфічних формах в кожному окремому матеріальному об'єкті. Атрибутивна «модель» будується згідно з принципом об'єктивного існування абсолютно-всезагального. Відмова від визнання об'єктивного існування абсолютно-всезагального неминує означати розрив з діалектико-матеріалістичною філософією. Однаковою мірою, визнаючи об'єктивне існування абсолютно-

¹⁷ Див., наприклад: Баженів Л. Б. Проблема матерії в фізиці к філософії.— У кн.: Філософія естествознания. М., 1966, с. 28—29.

¹⁸ Див.: Там же, с. 28.

всезагального, було б помилковим твердити про неможливість його відрізнення від одиничного і відносно-всезагального, що відкриває шлях до агностицизму.

3. При поверховому підході до атрибутивної «моделі» може створитися враження, що в ній об'єкт «розчиняється» у властивостях. Так, В. В. Орлов пише: «Як відомо з часів Гегеля, річ *виражається* у властивостях, але не тотожна своїм властивостям; відповідно, всезагальні властивості мають виражати певний відмінний від них зміст (що іменується, як звичайно, «субстанцією», «субстратом», «матерією»). Але останній не зводиться до них (властивостей). Отже, атрибутивна концепція фактично втрачає матерію як таку, залишаючи від неї лише атрибутивний каркас»¹⁹. Наведені критичні аргументи не уявляються серйозними. По-перше, непереконаливе посилення на Гегеля. До того ж останній ніколи різко не протиставляв річ, предмет і властивості; для Гегеля об'єкт є не носій властивостей, не щось відмінне від них, а навпаки: об'єкт є єдність властивостей, визначеностей²⁰. Відомо, далі, що К. Маркс характеризує об'єкт як єдність багатоманітного. По-друге, в атрибутивній «моделі» матеріального об'єкта властивості не залишаються без їх основи. В конкретному матеріальному об'єкті його властивості мають свою внутрішню основу в елементно-структурних особливостях об'єкта і зовнішню основу — в його взаємозв'язках з іншими об'єктами. З цього зовсім не випливає, що властивості виражають щось, яке відмінне від цих властивостей і може існувати без них. По-третє, слід враховувати, що поняття «атрибут» в загальному випадку не збігається з поняттям «властивість». Будь-яка універсальна визначеність матерії є атрибут (наприклад, «сутність», «закон», «взаємодія»), але не є (в буквальному розумінні) «властивістю». «Властивість» є атрибут, один з атрибутів, але не всякий атрибут є властивістю. По-четверте, в атрибутивній «моделі» об'єкт розкривається як система, органічна єдність, а не як проста механічна сума атрибутів. Система ж є щось якісно нове порівняно з кожним атрибутом, взятим окремо і з їх простою сукупністю. Зрештою, якщо об'єкт розглядати як щось відмінне від взаємозв'язку своїх виявів (субстратний підхід), то він постає у вигляді певної метафізичної сутності, про яку не можна сказати нічого визначеного, крім того, що вона існує. Таке уявлення еквівалентне поняттю абсолютно непізнаваної «речі в собі».

В. В. Орлов ставить питання: «Якщо виходити з матеріалістичної і загальнонаукової концепції єдності предмета і його властивостей, то як можливо доводити поняття властивості до ступеня всезагальності (атрибути), залишаючи поняття предмета на рівні часткового? Як сумістити *всезагальні* властивості з *окремими* носіями?»²¹. Нам здається, що В. В. Орлова задовольнила б така схема: з одного боку, є часткові властивості з їх частковими предметами-носіями, а з другого — є об'єкт «загалом» (носій «загалом») з атрибутами, «навішеними» на нього. Однак такої ситуації принципово не існує, оскільки в об'єктивній дійсності нема якогось об'єкта «загалом». Атрибути не існують десь окремо від матеріальних об'єктів, вони об'єктивно виступають як універсальне в «модусах» і не потребують для цього якогось об'єкта «загалом», як їх носія. Проте, щоб задовольнити ностальгію по «носіях» атрибутів, достатньо вказати на те, що таким «носієм» виступає самоузгоджена система самих атрибутів.

¹⁹ Орлов В. В. Материя, развитие, человек, с. 25.

²⁰ Див.: Гегель. Философия природы.— Энциклопедия философских наук, т. 2., М., 1975. с. 221—222.

²¹ Орлов В. В. Згадана праця, с. 25.

На кінець скажемо, що атрибутивна модель матеріального об'єкта не є сукупністю застиглих незмінних категорій. Згідно з принципом розвитку, діалектичне розуміння матерії розкриває її в динаміці, змінах, долаючи традиційні для домарксівського матеріалізму метафізичні «субстратні» концепції об'єктивної реальності. В свою чергу сама ця «модель» не претендує на роль закінченої, довшершеної концепції матерії, зберігаючи здатність розвиватись, уточнюватись на основі здобутків суспільної практики і результатів пізнання.

* * *

В диалектико-материалистической философии на основе учета достижений общественной практики впервые в истории науки преодолевается субстратное понимание материи, которое было характерным для домарковского материализма и сводилось к полаганию некой «праматерии», «первоматерии» в качестве однородного, неизменного, постоянно пребывающего субстрата. В. И. Ленин, определяя материю путем противопоставления ее сознанию, вычленяет в этом определении такие ее признаки, которые вытекают из последовательно материалистического решения основного вопроса философии. Однако в нашей философской литературе и сейчас нередко встречаются рецидивы субстратного подхода к пониманию материи, которые сводятся, в частности, к утверждениям, что ленинское определение материи имеет чисто гносеологический характер. При этом упускается из вида, что диалектико-материалистическое понимание материи не сводится только к признанию независимого от сознания существования объективной реальности, что оно связано с признанием существования атрибутов материи как ее универсальных определенностей и предполагает создание системы онтологических представлений о них. Ленинское определение материи выступает как исходная предпосылка, составляющая теоретическую основу таких онтологических представлений об атрибутах объективной реальности.

Онтологический аспект понятия материи связан с разработкой атрибутивной «модели» материального объекта. В этой «модели» выделяются прежде всего атрибуты явления и сущности. Диалектический анализ последних позволяет вычленить следующие категориальные определения атрибутивной «модели» объекта: качества и количества, пространства и времени, движения и развития (явление), закона, возможности и действительности, случайности и необходимости, причинности и взаимодействия (сущность). Синтез явления и сущности дает сложную систему атрибутов. Атрибуты материи взаимосвязаны друг с другом, «самосогласованы». В материальном мире существует не только неограниченное множество материальных объектов, но и многообразные формы существования атрибутов и их взаимосвязей.

В соответствии с диалектико-материалистическим принципом развития атрибутивная «модель» материального объекта характеризует материю в динамике ее изменений. Сама эта «модель» не претендует на роль завершенной, она сохраняет способность совершенствоваться, уточняться, развиваться на основе достижений познания и практики.

Гносеологічний аспект

проблеми взаємозв'язку природного і штучного

Перетворення людиною природного середовища пов'язане насамперед з соціально-економічними умовами, розвитком продуктивних сил і ускладненням техніки, збільшенням чисельності населення і процесами урбанізації, зростанням і якісною зміною потреб суспільства в різних продуктах природи.

З огляду на це дослідження природи і культури має важливе світоглядне і соціально-практичне значення. Дальше перетворення природи Землі має свідомо спрямовуватися по шляху управління процесами, що відбуваються в ній, формування оптимального щодо дальшого прогресу суспільства штучного середовища. Як підкреслив тов. Л. І. Брежнев у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії, потрібно не просто використовувати природні ресурси, а «облагороджувати природу, допомагати природі повніше розкривати її життєві сили»¹, долати негативні наслідки впливу людської діяльності на навколишнє середовище, освоювати природу комплексно, раціонально. Таке використання природи здійснюється нині на основі поєднання науково-технічної революції з перевагами розвинутого соціалізму. Розв'язання основних завдань соціалістичного природокористування тісно пов'язане з розумінням таких важливих світоглядних питань, як питання про роль і місце людини в природі; про характер і основні напрями дальшого розвитку взаємодії людини і природи; про те, яким має бути сприятливе для людини природне середовище, якою мірою воно може бути штучним; чи існують принципи межі людських можливостей перетворювати природу; в яких рамках антропогенні зміни мають доцільний характер; які сторони, моменти в людській діяльності викликають негативні зміни навколишнього природного середовища.

Складна суперечлива єдність природного і штучного виявляється в різних сферах практичної діяльності, в самій людині і її історії, у взаємодії суспільства і природи. Взаємодія природного і штучного є, на нашу думку, однією з основних суперечностей системи «суспільство-природа», оскільки «якраз зміна *природи людиною*», а не «одна природа як така»² є основою існування людини і суспільства. Характер цієї зміни, як це стає щоразу очевидним, далеко не однозначний. У ньому виявляються різні тенденції, які по-різному впливають не тільки на природу, а й на саму людину і суспільство загалом. Це зумовлено соціально-економічним характером суспільного виробництва, рівнем розвитку науки і специфікою різного ступеня складності штучних технічних систем, впроваджуваних людиною в природу. Тому розробка методології дослідження природного і штучного має включати аналіз питання про сутність штучної природи і її закономірностей (як спільних для всієї штучної природи, так і специфічних для окремих типів штучних систем), розробку загальнонаукового визначення понять «природне»

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 60.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

і «штучне», з'ясування діалектики природного і штучного у взаємодії людини і природи, суперечності природних і антропогенних властивостей в кожному штучному об'єкті, в самій людині і в її історії та ін.

Деякі з цих питань широко обговорюються в сучасній науковій літературі, інші ж тільки починають привертати увагу вчених. Спробуємо розглянути окремі малодосліджені філософсько-методологічні аспекти проблеми взаємодії природного і штучного.

Насамперед, коли виник і що являє собою світ штучного?

Здійснюване у закономірному процесі розвитку і становлення людини практичне освоєння природних сил і створення на цій основі предметного і духовного світу людської культури є тим ґрунтом, на якому в безмежному царстві природи виникають предмети, які поєднують у собі природні властивості, пристосовані людиною для досягнення її цілей. Саме в праці, в практиці загалом виникає природа штучна, або олюднена.

Особливо яскраво це виявляється у знаряддях праці. Знаряддя праці — це предмети природи, що на ранніх етапах розвитку суспільства лише незначною мірою оброблялися людиною, були протиставлені навколишній природі як засіб специфічної дії на неї, як засіб підпорядкування природи людським цілям і потребам. Завдяки впливові виробництва зовнішня природа, яка становила середовище існування людини, починає зазнавати змін, викликаних людською діяльністю. Поступово вона набуває поряд з природними характеристиками і деяких рис штучності, втілюючи в собі наслідки людської діяльності. Так починається формування географічного середовища в сучасному значенні цього поняття як сфери взаємопроникнення природи і суспільства. Під «географічним середовищем» ми розуміємо ту частину природи Землі, «яка безпосередньо діє на суспільство і водночас, будучи перетвореною суспільством, дістає певні соціальні відбитки життя і діяльності людини»^{2а}. Географічне середовище — це перетворена, олюднена природа, сфера безпосереднього «взаємопроникнення» природи, людини і техніки.

Взаємодія географічного середовища і людини неоднорідна: одна частина його, включена в техносферу — сферу застосування технічних засобів — зазнає безпосереднього впливу засобів праці. Інша частина зазнає впливу людини, опосередкованого техносферою. Тому вплив людини на решту природи, яка не входить в географічне середовище, опосередкований техносферою і географічним середовищем.

Процес взаємодії суспільства і природи здійснюється в напрямі дедалі більшої автономізації суспільства від несприятливих впливів природних стихій. Наслідком цього процесу є те, що сама природа, з одного боку, дедалі більше змінювалась людиною, пристосовувалась до задоволення її потреб. Але водночас цей же процес посилював залежність людини від природи. Якщо предок людини існував у безпосередній взаємодії з природним середовищем, що оточувало його, то сучасне суспільство може існувати тільки в створеному ним штучному середовищі, яке є наслідком практичного перетворення людиною власне при-

^{2а} Галеева А. М. О понятийном аппарате теории взаимодействия общества и природы — «Вестник МГУ», философия, 1970, № 5, с. 45. Зауважимо, що в нашій статті поняття «географічне середовище» вживатиметься саме в такому, а не в розширеному значенні, як уся природа, яка певною мірою зазнає впливу людської діяльності, є сферою цієї діяльності. Географічне середовище — частина природного середовища. Аналіз різних поглядів на географічне середовище не є нашим завданням. Він зроблений в таких працях: Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. М., 1971, с. 72—80; Вьюницкий В. И. Соотношение социального и природного. — В кн.: Проблема взаимоотношения человека и природы. М., 1974, с. 96—119, а також у статтях Ю. Ю. Ефремова, М. М. Жірмунського, В. А. Пулярькіна, Ю. К. Плетникова та ін. Сб.: Природа и общество. М., 1968.

роди. Людська діяльність, ця неперервна чуттєва праця і творення, це виробництво є такою глибокою основою всього чуттєвого світу, як він тепер існує, що коли б воно припинилося лише на рік, то відбулися б «...величезні зміни не тільки в світі природи, — дуже швидко не стало б і всього людського світу»³.

Залучення природи в сферу виробництва, дедалі більше використання її матеріалів і властивостей збільшило кількість зв'язків людини і природи. З розвитком взаємодії суспільства і природи змінюються і самі ці зв'язки. Людина залежить від природи не тільки як від «засобу життя», а й як від «засобу виробництва». Розширюється зміст поняття «природа як джерело виробництва» і «природа як засіб життя». Сучасній людині природа уявляється як щось зовсім інше, ніж тільки як «засіб життя». Сучасне суспільство існує і може існувати лише в певним чином перетвореній, тобто якоюсь мірою штучній природі, пристосованій для задоволення змінюваних потреб людини.

У чому ж полягає суть штучної природи? На нашу думку, вона полягає в подвійній детермінації, в двоїстості походження штучних матеріальних утворень, які становлять «сферу нової об'єктивної реальності, природо-суспільної, природо-історичної»⁴ і підпорядковуються дії і природних, і соціальних закономірностей. Саме певна взаємодія природних і соціальних закономірностей і становить якісну своєрідність штучної природи. Воно є також основою діалектичних суперечностей як у кожному штучному утворенні, так і між штучним і природним, визначає специфіку внутрішніх закономірностей штучної природи. Можна сказати, що світ штучного — це практично матеріалізований, предметно об'єктивований результат взаємодії суспільства і природи.

Розвиток штучних об'єктів відбувався у двох напрямках: по-перше, по лінії виникнення і поступового розширення сфери штучного в середині природи і через неї, по-друге, по лінії зміни природних і антропогенних властивостей в кожному об'єкті цієї сфери.

Штучне, виникнувши всередині природного, зазнавало істотних змін у процесі взаємодії суспільства і природи. Це спричинило те, що історично виникли і існують в наш час різні «шари», підсистеми всередині світу штучного, які характеризуються різними рівнями взаємодії в них природного і антропогенного.

Однією з важливих характеристик штучного є його підпорядкування цілям людини⁵. І за ступенем цієї підпорядкованості можна вирізнити три підсистеми штучного: техніку, географічне середовище і якоюсь мірою змінене людиною природне середовище, яке виходить за рамки географічного середовища. Коротко охарактеризуємо кожен із цих підсистем.

Найбільше підпорядкована цілям людини техніка, яка становить «систему штучних органів діяльності суспільства, яка розвивається через історичний процес опредмечування в природному матеріалі трудових функцій, навиків, досвіду і знань»⁶. Головне призначення техніки полягає саме в служінні цілям людини. Знаряддя праці, як і інші технічні засоби, є предметами природи, якими людина оволодіває в процесі своєї діяльності. Вони виділені з системи суто природних зв'язків і включені в різні суспільні системи.

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (новая публикация первой главы «Немецкой идеологии»). М., 1966, с. 35.

⁴ Див.: Гарковенко Р. В., Новик И. В., Шаталов А. Т. Общество и природа. Принципы взаимодействия. М., 1974, с. 29.

⁵ Див.: Саймон Г. Науки об искусственном. М., 1972, с. 14.

⁶ Философская энциклопедия, т. 5. М., 1970, с. 227.

У технічних засобах найбільш наочно виявляється подвійна детермінація штучних предметів: хоч вони й виділені з природних систем (наприклад, алмаз, застосований для обробки металу), все ж лишаються предметами природи, підпорядкованими її закономірностям. Людина «користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосовувати їх як знаряддя дії на інші речі»⁷. Техніка, як писав В. І. Ленін, «тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)»⁸.

Отже, специфіка техніки як частини світу штучного полягає в тому, що вона, по-перше, найбільш безпосередньо підпорядкована цілям людини порівняно з іншими сферами штучного, а, по-друге, становить предмети, відокремлені працею від природничих систем і включені в системи, створені людиною. Щоб природний предмет перетворився в знаряддя праці, важливі саме ці дві умови.

Крім техніки, цілям людини підпорядковані також предмети споживання — результати виробничої діяльності, які, як і технічні засоби, «являють собою сполучення двох елементів — речовини природи і праці»⁹. Саме в результаті праці окремі елементи природи, змінені людиною, слугують задоволенню її потреб. Гадаємо, в поняття техносфери слід включити, по-перше, саму техніку, по-друге, ті елементи природи, на які безпосередньо спрямоване застосування технічних засобів, і, по-третє, результати технічної дії на природу, використовувані суспільством. Матеріальні об'єкти, які утворюють техносферу, певною мірою можна вважати підсистемою географічного середовища, але водночас вони входять і в структуру самого суспільства. Саме в техносфері відбувається асиміляція суспільством природних ресурсів, які опочатку виступають елементами географічного середовища, потім як предмети праці включаються в техносферу і, перетворюючись у процесі праці в предмети споживання, стають елементами суспільної структури.

Другою підсистемою сфери штучного є все інше географічне середовище, за винятком техносфери. Воно становить сукупність природних систем, окремі елементи чи властивості яких використовуються людиною в своїх цілях. На відміну від техносфери, ці системи лишаються в структурі природи, але змінюються внаслідок дії людини на їхні елементи. У характері, напрямі і темпі розвитку природних комплексів географічного середовища істотну роль поряд з природними відіграють і антропогенні фактори, соціальні закономірності.

Функціонування і розвиток географічного середовища зумовлені внутрішніми природними закономірностями його складових систем, взаємодіями з техносферою і, нарешті, взаємодіями з природним середовищем.

Техносфера є істотним елементом географічного середовища. Людина змінила її і підпорядкувала своїм цілям. Така зміна одного з елементів географічного середовища не може не відбитися на ньому як системі загалом. Тому більш чи менш інтенсивним змінам піддаються й інші елементи географічного середовища, що перебувають у безпосередній взаємодії з техносферою, а отже, і все географічне середовище.

Географічне середовище є ареною перетину взаємодії законів природи і суспільства. Причому основний тягар впливу на географічне середовище припадає саме на живу природу, оскільки все це середови-

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 158.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 53.

ще — комплекси біогеоценозів і ландшафтів, в яких процеси внутрішньої регуляції ґрунтуються на обміні речовиною і енергією між живою і неживою природою при провідній ролі в ньому живої природи. Тому, хоча антропогенний вплив у техносфері спрямований часто на неорганічну природу, він істотно впливає на живу природу (добування корисних копалин, пов'язане з введенням в біотичний кругообіг речовин, які ніколи в ньому не брали участі; зарегульованість рік, яка викликана будівництвом гідроелектростанцій і спричинює скорочення чи навіть повне винищення багатьох видів не лише річкових, а й морських риб, що заходять на нерест у верхів'я річок, та ін.). Не менший вплив на природу виявляє істотна зміна або знищення окремих органічних компонентів екосистем для задоволення потреб зиробництва і людини (вирублення лісів, розорюваність земель, що часто викликає руйнування ґрунту, заміну в біоценозах одних видів іншими, скорочення чисельності і навіть знищення багатьох промислових видів тощо).

Вплив на географічне середовище відрізняється від впливу на техносферу з погляду підпорядкування її цілям людини. Це зумовлено, на наш погляд, насамперед тим, що для досягнення своїх цілей людина використовує саме природні системи, які далі функціонують як природні і протистоять впливові людини завдяки власним механізмам регуляції, коли вплив людини не перевищує їх регулятивних можливостей. Саме протидія природних регулятивних механізмів зумовлює суперечливість результатів дії людини на природні системи і призводить до того, що, діючи на природу, людина не завжди цілком досягає своїх цілей. Коли недостатньо враховуються біологічні і екологічні закономірності природи, складається ситуація, про яку писав Ф. Енгельс, що кожна з «перемог» над природою хоча і має «в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших»¹⁰. Вплив діяльності на елементи неорганічної природи опосередковує вплив суспільства на живу природу; цілеспрямована, свідомо дія людини на окремі підсистеми географічного середовища нерідко призводить до непередбачених, стихійних впливів на систему вищого рівня організації.

Отже, географічне середовище як частина штучної природи підпорядковане цілям людини не повністю, а лише тією чи іншою мірою. Взаємодія соціальних і природних закономірностей з географічному середовищі є основою суперечливості відношення людини і природи. Вона приводить до нагромадження поряд з позитивними результатами і негативного ефекту людської діяльності. Взаємодія з техносферою становить одне з істотних суперечливих відношень цієї системи. Зовнішніми ж зв'язками географічне середовище пов'язане зі всім природним середовищем, до складу якого воно входить як підсистема. Завдяки загальній взаємодії, що існує в природі, обміну речовини і енергії між різними її частинами, деякі риси, властивості штучності, характерні для географічного середовища, в процесі розвитку взаємодії суспільства і природи постійно передавалися і природному середовищу. Внаслідок взаємодії між географічним середовищем, тобто олюдненою природою, і незайманою природою все нові і нові компоненти і процеси власне природи, на які накладався зідбиток людської діяльності, штучності, «відвойовувалися» у природного середовища і включалися в географічне. Тому межа між географічним і природним середовищем досить мінлива. Нині на Землі важко назвати природні процеси і явища, які абсолютно не зазнавали впливу людей. В усякому разі, в біосфері, яка ста-

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 462.

новить істотну частину природного середовища, сьогодні уже практично немає природи, на якій зовсім не позначається антропогенний вплив.

Деякі автори висловлюють думку про недоцільність поділу природи на власне природу і олюднену, про те, що географічне середовище не тільки збігається зі всім природним середовищем, але й виходить за рамки планети завдяки освоєнню космосу. Ю. К. Плетников на противагу цій точці зору справедливо підкреслює, що слід «розрізняти природне поняття — «природне середовище», соціальне поняття — «сфера діяльності людини», природно-соціальне поняття — «географічне середовище». Як би не розширювалася сфера діяльності людини, якого б рівня не досяг науково-технічний прогрес, географічне середовище — перетворювані людиною ландшафтні сфери — завжди відповідатиме природним і соціальним особливостям людини»¹¹. Інакше кажучи, географічне середовище становить частину природного середовища, основний напрям розвитку якого дедалі більше підпорядковується цілям людини, задоволенню її біологічних і соціальних потреб на основі усвідомленого використання природних систем.

Водночас вплив людини на природу все ж не обмежується зміною географічного середовища; частина природного середовища, яка не входить в географічне середовище, але яка має на собі відбиток людської діяльності завдяки взаємодії з географічним середовищем, слід, на наш погляд, також включати у сферу штучного. Ця частина природного середовища становить третю підсистему штучного, що зазнає на собі впливу людини, який, на відміну від дії на географічне середовище, зовсім не є метою людської діяльності. Зміни цієї частини природного середовища становлять лише «вторинні» і «третинні», непередбачені наслідки людської діяльності. Причому, якщо техносфера — результат саме виробничого впливу на природу, то географічне і природне середовище змінюється під дією всієї сукупної життєдіяльності суспільства, що ще більше ускладнює завдання передбачення віддалених наслідків.

Отже, за ступенем підпорядкованості цілям людини можна вирізнити три підсистеми штучного: підпорядковану цілям людини (техносфера); підпорядковану тією чи іншою мірою цілям людини у загальному напрямі розвитку (географічне середовище); ту, що є результатом стихійного, неусвідомленого, нецілеспрямованого впливу.

Важливим аспектом проблеми природного і штучного є розгляд діалектики природного і антропогенного в кожному об'єкті культури. Якість такого об'єкта визначається конкретним типом взаємодії в ньому природних і соціальних закономірностей. За ступенем змінюваності, підпорядкованості соціальним закономірностям можна, на нашу думку, виділити три класи штучних об'єктів. По-перше, штучні об'єкти, що існують як природні системи, що зазнають певного впливу людини. Антропогенний вплив у цьому разі не зачіпає життєво важливих характеристик цих об'єктів: виникнення, внутрішня активність та ін. Гомеостатичні механізми таких штучних об'єктів визначаються природними закономірностями. Тому вплив людини, а також і можливе його даліше припинення тільки тією чи іншою мірою змінюють ці об'єкти, але не приводять до істотних перетворень чи повного їхнього знищення. Суспільні закономірності в даному разі лише незначною мірою впливають на характер і умови вияву природних закономірностей, надаючи штучним об'єктам деяких рис і властивостей, яких вони не мали б без дії

¹¹ Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения, с. 80.

людини. У таких штучних об'єктах зміни, викликані людиною, часто-густо бувають оборотними. По-друге, штучні об'єкти, в яких склалося приблизно однакове співвідношення дії соціальних і природних закономірностей, в яких як перші, так і другі є істотними, такими, що забезпечують цілісність цих об'єктів, і зумовлюють напрям їх розвитку. В цьому разі вплив людини зачіпає саму суть природних систем, а припинення такого впливу може привести до значних змін, деградації чи навіть повного руйнування систем. Таке співвідношення природних і соціальних закономірностей може скластися на різних стадіях розвитку штучних об'єктів. Прикладом таких штучних об'єктів є різні види і популяції домашніх рослин і тварин, агробіоценози, які можуть існувати тільки при підтримці людини, при відповідній агротехніці та ін., причому ця діяльність людини весь час перебуває у суперечливій динамічній рівновазі, єдності і боротьбі з закономірностями природи (природним добром, міжвидовою конкуренцією та ін.). Саме таке співвідношення природних і культурних чинників, мабуть, є не випадковим. У таких системах послаблення впливу людини на виявлення природних закономірностей так само, як і надмірне придушення, пригнічення їх, призводить до відхилення від оптимального стану систем. Цю обставину важливо враховувати під час розв'язання конкретних практичних завдань щодо регулювання деяких природничих процесів. Так, наприклад, з'ясувалося, що до зниження урожаю на полях і в садах може призвести не тільки недостатня боротьба з шкідниками, але й повне їх знищення. Тому нині дедалі більше кажуть про «бережливу» боротьбу як оптимальну форму охорони агробіоценозів від шкідників. І, по-третє, існують штучні об'єкти, у виникненні і розвитку яких вирішальне значення мають антропогенні чинники і соціальні закономірності. Природні закономірності, хоча й діють у таких об'єктах, але не визначають їх суті, відіграють підпорядковану роль. Людина згідно зі своїми цілями «обирає» і відповідним чином «комбінує» лише ті природні властивості і закономірності, які слугують її цілям, і нейтралізує дію закономірностей, що заважають їх досягненню, тобто управляє природними процесами. Створення таких штучних об'єктів потребує досить високого рівня пізнання законів природи, розвитку суспільних відносин і техніки. Прикладом таких об'єктів можуть бути антропоценози, урбанізована територія, нові хімічні елементи, синтетичні матеріали, властивості яких людина наперед планує, тощо.

Звичайно, запропонована схема, як і всяка класифікація взагалі, огрублює дійсну різноманітність штучних об'єктів. Амплітуда розмаїтості штучних об'єктів за ступенем їх змінювання людиною велика. Її обмежує природа, тобто такі природні об'єкти, в яких ступінь змінювання людиною наближається до нуля; проте навіть в об'єктах з високим ступенем штучності неможливе досягнення таких меж, де природне дорівнюватиме нулю.

Соціальний і науково-технічний прогрес суспільства підвищує ступінь управління природними процесами; тому підпорядкування у штучних об'єктах природних закономірностей соціально контролюючим чинникам дедалі збільшуватиметься. Водночас штучні об'єкти ніколи не будуть неприродними у розумінні повної відсутності у них вияву природних закономірностей. Штучне є у певному значенні «надприродним», тобто, крім природного, воно включає з себе і антропогенне. Штучне, отже, є не простим формальним запереченням природного, але запереченням діалектичним.

З приводу твердження про діалектичний характер цього заперечення підкреслимо таке. Відомо, що діалектичне заперечення, зняття

включає в себе обов'язково елемент збереження позитивного, включення цього позитивного в структуру нового об'єкта, який включає попередній. Вся історія людського впливу на природу це підтверджує. Коли ж людина вносить у природу зміни, не дбаючи про збереження її позитивних властивостей, такий вплив призводить звичайно до деградації і руйнування природних систем, тобто становить саме «пусте заперечення», знищення природи, викликане стихійним чи не достатньо продуманим антропогенним втручанням в її процеси.

Не є істинним зиявом діалектичного заперечення і такі штучні об'єкти, в яких людина прагне максимально точно повторити природне. Однак у практиці людської діяльності завдання точного копіювання природних об'єктів далеко не завжди буває пустою примхою. Річ у тім, що, наприклад, «деякі рідкісні метали перебувають у земній корі в малій кількості і пошуки їх на великих глибинах пов'язані з великими витратами. Бурхливий розвиток промисловості потребує дедалі більше рідкісних металів. Мабуть, перед людством скоро стане потреба одержувати їх штучно, як сьогодні уже одержують, наприклад, плутоній»¹².

Справжнім аналогом діалектичного заперечення природного є, на наш погляд, лише ті штучні об'єкти, які за сукупністю позитивних властивостей переважають природні, причому не лише за властивостями, корисними для людини, але і за об'єктивними критеріями, скажімо, за міцністю, еластичністю, температурою плавлення і замерзання, за продуктивністю та ін. А втім момент діалектичного зняття може бути і в створенні штучних об'єктів, ідентичних природним у «готовому» вигляді, але таких, що відрізняються від них за «технологією» створення. І якщо вдається одержати об'єкти, однакові з природними, але з меншими затратами часу, енергії, засобів та ін., то це, безперечно, є наслідком діалектичного зняття. Створення таких штучних об'єктів можливе лише на основі дедалі повнішого пізнання і використання у людській практиці законів природи. Цьому сприяє науково-технічна революція, яка становить неодмінну передумову дальшої раціоналізації впливу суспільства на природу. Нові досягнення науки і техніки розширюють можливості людини в комплексному дослідженні природних систем. Виявлення глибокої сутності природних процесів, врахування їх у перетворювальній діяльності дозволяє подолати руйнування і погіршення природного середовища, які частково впливають з уявлення про штучне як цілком незалежне від природного.

Хоча обмеженість такого погляду на штучне здається очевидною, вона виникла внаслідок певних труднощів, пов'язаних з розумінням природи самих штучних об'єктів. Розмаїтість штучних об'єктів за типом взаємодії в них природних і соціальних закономірностей зумовлює той факт, що далеко не в кожному з них легко виявити наявність і тих і інших закономірностей. Якщо стосовно таких штучних об'єктів, які приблизно однаковою мірою підпорядковані природним і соціальним закономірностям, це зробити досить просто, то чим більше наближаються штучні об'єкти до «полюсів» сфери штучного, тим більша небезпека переоцінювання одних закономірностей і недооцінювання інших. Так, окремі об'єкти за ступенем змінювання людиною часто-густо розглядаються як суто природні, при цьому недооцінюється роль соціальних чинників у їх розвитку і функціонуванні. Можна відзначити таке недооцінювання, скажімо, у вивченні сучасного стану і еволюції живої природи (від окремих популяцій і видів до біосфери загалом). Чинники природної еволюції в багатьох живих системах діють у суперечливій

¹² Гудожник Г. С. Научно-технический прогресс: сущность, основные тенденции. М., 1970, с. 163.

єдності з антропогенними, тому врахування антропогенного впливу на характер змінювання органічної природи конче потрібен у сучасній теорії еволюції.

Водночас існує небезпека недооцінювання природних закономірностей в штучних об'єктах, де домінуючу роль відіграють соціальні закономірності. Внутрішні закономірності штучних об'єктів не можна звести тільки до природних чи тільки до соціальних; не можна їх звести і до простої суми тих і інших. Як природні, так і соціальні закономірності виявляються в штучних об'єктах специфічно, тому що виникнення нової природно-соціальної реальності, нової системи супроводжується і становленням її специфічних внутрішніх закономірностей. Це стосується як усієї сфери штучного, так і кожного об'єкта, що входить до неї.

Оскільки штучні об'єкти існують в рамках біосфери, природи Землі, істотним моментом проблеми природного і штучного є, на наш погляд, вивчення взаємовпливу — природних і штучних об'єктів. Кожен штучний об'єкт слід розглядати не тільки відособлено, сам по собі, але і як частину природно-соціальних систем. Природа Землі, яка в широкому розумінні включає в себе і суспільство, становить єдину систему, тому штучні об'єкти включаються в неї як підсистеми чи окремі елементи цих підсистем. Процес взаємодії природних і антропогенних елементів у природно-соціальних системах приводить до взаємної зміни цих елементів, а в кінцевому підсумку змінюється вся біосфера, вся природа Землі.

Вплив природних і штучних об'єктів надзвичайно різноманітний і суперечливий. Так, основна тенденція у створенні штучних об'єктів — використання дедалі більшої кількості природних речовин, процесів, властивостей, корисних для людини, — потребує для свого здійснення невинної боротьби з шкідливими для людини і суспільства загалом природними явищами і властивостями (наприклад, захист популяцій домашніх тварин і рослин від шкідників і хвороб, охорона ґрунтів у штучних біоценозах від ерозії і виснаження, запобігання радіоактивному зараженню біосфери під час використання в мирних цілях атомної енергії, боротьба з корозією металів під час їх застосування в народному господарстві та ін.).

Разом з тим зростає і ускладнюється зворотний вплив штучних об'єктів на природні. За впливом на навколишню природу можна відрізнити штучні об'єкти, які позитивно діють на навколишню природу, нейтральні щодо неї і ті, що руйнують її, і в цьому розумінні є «проти-природними». Негативний вплив штучних об'єктів на навколишню природу викликається різними причинами, як об'єктивними, так і суб'єктивними. З'ясування і ліквідація цих причин є важливим завданням науки і практики. Штучні об'єкти мають оцінюватися не тільки за ступенем їх внутрішньої вдосконалості і відповідності потребам людини, але й за ступенем і якістю впливу на природу. Причому в сучасну епоху у зв'язку з глобальними перетвореннями людиною природного середовища особливо важливо враховувати дію штучних систем на живу природу, біосферу.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що в системі суспільного виробництва природа становить об'єктивну передумову людського існування. У процесі праці природа розкриває свої об'єктивні закономірності, які матеріалізуються в матеріальній і духовній культурі. Отже, освоєна природа є важливою частиною культури, розвиток якої детермінується мірою використання суспільством закономірностей природи і створенням на цій основі техніки і технології як таких штучних систем, що опосередковують відношення «суспільство — природа». Водночас

освоєння людиною природи, її практичне перетворення і характер ставлення до неї визначаються суспільним базисом виробництва, рівнем розвитку продуктивних сил і виробничими відносинами, які зумовлюють специфіку взаємодії штучних і природних об'єктів, їх вплив на людську діяльність і розвиток людини. З методологічного боку це означає доцільний пошук суспільством нових форм освоєння і раціональної організації науково-технічних, технологічних і соціальних чинників, які опосередковують окладну динамічну систему «суспільство—природа».

* * *

Решение задач социалистического природопользования органически связано с правильным пониманием такого важного мировоззренческого вопроса, как соотношение естественного и искусственного, выяснение их оптимальной взаимосвязи в системе общественного производства. Мир искусственного — это практически материализованный, предметно объективированный результат освоения человеком природы, превращения последней в процессе деятельности в материальные и духовные факторы человеческой культуры. Его сущность состоит в двойной детерминации, которая обусловлена характером происхождения искусственных материальных образований как своеобразного синтеза природных и общественно-исторических закономерностей. Именно определенное взаимодействие природных и социальных закономерностей составляет качественную специфику искусственных объектов: техники, техносферы и т. д. Являясь факторами человеческой культуры, искусственные объекты опосредуют отношение общей динамической системы «человек — природа», а также отношение «человек — деятельность». В этой связи в статье проводится гносеологический анализ соотношения природного и искусственного, техносферы и географической среды, деятельности и способа ее реализации в искусственных объектах и природной действительности.

Методологічна інтерпретація закону єдності і боротьби протилежностей

На сучасному етапі розвитку наукового пізнання і соціальної практики надзвичайно зросло значення філософії як загальнонаукової методології. Тому актуальною стає розробка методологічних аспектів матеріалістичної діалектики.

Йдеться про змістовну методологію, що стосується не просто процедур, техніки, методів конструювання знання безвідносно до його змісту (позитивістська концепція методології). Навпаки, в філософії діалектичного матеріалізму об'єктивно-істиннісне відображення дійсності виступає як необхідна передумова і глибока внутрішня основа. Діалектико-матеріалістичну методологію слід розглядати як підсумок усіх аспектів марксистсько-ленінської філософії. Найбільш адекватно єдність філософської теорії і методології може бути розкрита з погляду принципу збігу діалектики, логіки і теорії пізнання у марксизмі-ленінізмі. Стосовно теорії методологія виступає як та ж теорія, але вже звернена не безпосередньо на зовнішній світ, а на саму себе. Це — саморефлексія теорії. Важливою функцією методології як самопізнання теорії є розробка засобів дальшого розвитку знання, теорії.

Єдність теоретичних і методологічних аспектів марксистської філософії не означає повного їх злиття, тотожності. Якщо теоретичні «онтологічні» твердження містять знання про властивості і закони об'єктивного світу, то з методологічних установках виражається практична спрямованість об'єктивних законів, що ґрунтується на знаннях, до дальшого розвитку теорії з метою глибшого пізнання цих законів і використання їх у практичній діяльності.

Конкретний приклад методологічної інтерпретації діалектики міститься, наприклад, у відомих визначеннях В. І. Ленініним таких принципів діалектичної логіки, діалектико-матеріалістичної методології як вимога всебічності і конкретності розгляду предмета, підходу до нього з погляду розвитку (саморуху), практичної оцінки істинності та значущості теорії. Своєю «онтологічною» підставою вони мають принцип загального зв'язку, принцип розвитку і загальні закони розвитку, принцип первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості та ін. Однак при всій своїй глибокій єдності згадані два класи принципів не тотожні цілком один одному. Щоб визначити діалектику як методологію, слід виявити відносну відмінність, яка існує між теоретичними і методологічними принципами, і на цій основі з'ясувати специфіку методологічного аспекту діалектики.

Природно, розробка діалектики як методології має здійснюватися в зв'язку з аналізом дії усіх її основних законів та найважливіших категорій. Таке завдання не може бути реалізоване в одній публікації. Тому тут ми обмежимося розглядом лише тих проблем, які становлять суть, «ядро» діалектики: принципу суперечності і саморуху, категорій тотожності, відмінності, протилежності та ін., закону єдності і боротьби протилежностей.

У літературі з методології наукового дослідження особливо важливого значення надається розробці дослідницької програми, де фор-

мулюється проблема, визначається предмет вивчення, дається інтерпретація основних понять, розробляються процедури, з'ясовується послідовність операцій та ін. Саме в цьому розділі методологічних досліджень найбезпосередніше і повно можуть реалізуватися евристична і прогностична функції філософських принципів у вивченні конкретно-наукових проблем. Наприклад, формулювання проблеми передбачає виявлення суперечності в об'єкті, що особливо важливо, коли в програмі явно ставиться завдання пізнати об'єкт у розвитку. Пізнання ж і адекватне визначення конкретної суперечності, як свідчить історія наукових проблем¹, — завдання важке і потребує чітких філософсько-методологічних настанов. Методологічне формування «ядра» діалектики покликане сприяти розв'язанню цього завдання. Виявити методологічний зміст «ядра» діалектики — отже насамперед розробити програму дослідження діалектичної суперечності, в якій слід сформулювати теоретичну модель суперечності. Потім, згідно з цією моделлю, визначити основні етапи пізнання суперечності (дослідницькі схеми, процедури), накреслити послідовність операцій та ін. Сама ця програма не повинна виходити за рамки філософських, загальнометодологічних розробок, інакше не уникнути натурфілософських спрощень. Застосування її до аналізу конкретних суперечностей, природно, пов'язане зі внесенням відповідних конкретизацій і модифікацій.

Твори основоположників марксистсько-ленінської філософії містять невичерпне джерело для розробки згаданих проблем. Це насамперед стосується проблеми створення теоретичної моделі (конструкта) діалектичної суперечності як необхідної передумови для вироблення відповідної стратегії дослідження предметної суперечності. У цій моделі мають бути, на наш погляд, враховані такі характеристики. По-перше, суперечність — таке відношення протилежностей (взагалі відмінностей) у єдиному, коли вони взаємозаперечують, взаємозумовлюють і взаємопроникають одне в одне. По-друге, суперечність — не просто відношення, а відношення-процес, процесуальне відношення. Способом, формою існування суперечності-процесу є саморух (саморозвиток). Принцип єдності суперечності і саморуху містить ідею самосуперечності всього такого. По-третє, адекватно відтворити суперечність у теорії (і тим самим пізнати її) можна лише в системі теоретичних визначень. Причому, щоб відтворити в теорії суперечність-процес (процес саморуху), слід послуговуватися методом піднесення від абстрактного до конкретного².

Виходячи із такого розуміння істотних ознак суперечності, спинимо свою увагу на деяких методологічних аспектах «ядра» діалектики, зокрема питанні про різні пізнання суперечності. Безперечний інтерес щодо цього становить відома гегелівська схема, що відображає послідовні ступені розгортання суперечності у сфері сутності: тотожність — відмінність — суперечність — основа. Цю схему можна розглядати як дослідницьку програму, що задає відповідну послідовність ступенів, за якими відбувається і має відбуватися пізнання предметної суперечності. Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово відзначали позитивний зміст цієї схеми. Так, К. Маркс в «Економічних рукописах 1857—1859 років» застосовує її до дослідження суперечностей товару³. Аналізуючи ту ж проблему, В. І. Ленін у «Філософських зошитах»

¹ Яскраво свідчить про це історія постановки і розв'язання проблеми корпускулярно-хвильового дуалізму, проблеми суперечності життя, суперечності товару та ін.

² Докладніше див.: В'яккерев Ф. Ф. Сущность предметного противоречия и особенности его теоретического воспроизведения. — В сб.: Проблемы диалектики. Л., 1973, вып. 3.

³ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 89.

вирізняє такі ступені у пізнанні суперечності, які відповідають різним рівням мислення. I. Розсудкове мислення схоплює відмінність, причому одне поряд з іншим, а не у їх взаємопереходах. II. Дотепність і розум уловлює суперечність, приводить речі у відношення одне до одного, але не виражає поняття речей і їх відношень. III. Мислячий розум доводить відмінність до істотної відмінності, до протилежності. I лише піднесені на цей рівень суперечності пізнаються як внутрішнє джерело само-руху⁴.

Виділені ступені відповідають рівням наукового дослідження, емпіричному (I) і теоретичному (II і III), причому у рамках теоретичного мислення на другому ступені суперечність відображається у формі антиномії («дотепність»). I тільки на третьому ступені досягається цілком адекватне пізнання суперечності, оскільки тут внаслідок розв'язання антиномії сторони її пізнаються як сторони діалектичної суперечності.

Дальшим розвитком дослідницької програми на основі її матеріалістичної інтерпретації є метод аналізу суперечності, застосовуваний К. Марксом у «Капіталі». У першому розділі першого тома К. Маркс, послуговуючись структурно-рівневим підходом до аналізу суперечностей товару, вицлює у суперечності предмета (чи суперечливої форми предмету) два рівні: рівень явища і рівень сутності з різними формами протилежностей на кожному із них. Як виділення згаданих рівнів, так і врахування специфічних для них форм протилежностей, дозволяє подолати вузькоемпіричний підхід до аналізу конкретних суперечностей⁵.

Ф. Енгельс, характеризуючи метод «Капіталу», підкреслює, що аналіз тут починається з виділення найпростішого відношення. «Це відношення ми аналізуємо. Вже сам факт, що це є *відношення*, означає, що в ньому є дві сторони, які *відносяться одна до одної*. Кожну з цих сторін ми розглядаємо окремо; з цього випливає характер відношення між ними, їх взаємодія. При цьому виявляються суперечності, які вимагають розв'язання... Суперечності ці розвиваються на практиці і, мабуть, знайшли своє розв'язання. Ми простежимо, як вони розв'язувались, і виявимо, що це було досягнуто встановленням нового відношення, дві протилежні сторони якого нам треба буде розвинути і т. д.»⁶.

Тут Ф. Енгельс характеризує різні сторони процедури дослідження суперечності як відношення. Відомо, що вирізнення К. Марксом мінового відношення як «найбільш простого відношення», «клітинки» буржуазного суспільства було досягнуто не з допомогою якоїсь однієї операції, абстракції, ідеалізації та ін., а внаслідок піднесення від чуттєво-конкретного до абстрактного — процедури, що поєднує в собі всі загальні операції. Але само по собі «найбільш просте відношення» — абстрактний, ідеалізований об'єкт. Конструктивізація цього об'єкта і подальший аналіз дозволяють вирізнити найістотніші сторони його структури. Аналітичне розчленування цілісного відношення приводить до виділення його полюсів, які виявляються протилежними один до одного. Але оскільки вони — сторони єдиного відношення, то між ними існує відношення взаємодії (суперечності). Тим самим операція аналізу з необхідністю змінюється операцією синтезу. Однак повернення до цілісного відношення відбувається на новій основі — відношення пізнається як взаємодія протилежностей, як суперечність. Отже, вимальо-

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 120.

⁵ Докладніше про значення структурно-рівневого аналізу див.: Вяккерев Ф. Ф. Структура діалектичного противоречя.— «Вопросы философии», 1964, № 9; його ж: Структура діалектичного противоречя (итоги дискуссии).— В сб.: Проблемы діалектичного матеріалізму. Л., 1974, вып. 1.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 466.

ується така послідовність основних операцій, що характеризують процедуру дослідження предметної суперечності — конструктивізація абстрактного об'єкта (найпростіше відношення), аналітичне його розчленування на структурні компоненти, діалектичний синтез протилежностей

Найважливішою стороною діалектики як теорії розвитку є те, що завдяки вченню про діалектичну суперечність ідея розвитку доводиться до ідеї саморуху, саморозвитку. На це спеціально звертав увагу В. І. Ленін. Якщо метафізична концепція, — підкреслював він, — лише в тіні джерело саморуху, його рушійну силу, то при діалектичному підході «головна увага спрямовується саме на пізнання джерела «саморуху»⁷.

Причому найбільш адекватне тлумачення «ядра» діалектики можливе за умови, коли, з одного боку, визначення діалектичної суперечності доводиться до розуміння його як джерела саморуху (саморозвитку), а з другого, — коли саморух (саморозвиток) визначається як спосіб існування, розгортання і розв'язання суперечності.

І подібно до того, як можна виділити рівні пізнання предметної суперечності, так можна говорити про рівні пізнання саморуху (саморозвитку). Наприклад, якщо мовити про філософське і конкретно-наукове пізнання сутності руху як атрибуту матерії в Новий час, то можна вирізнити такі етапи: 1) механічний рух як універсальна форма руху (XVII—XVIII ст.); 2) рух, еволюція, (кінець XVIII — початок XIX ст.); 3) рух як зсяка зміна, розвиток, саморух, саморозвиток (XIX—XX ст.).

Загальновідомо, що для філософських і конкретно-наукових систем XVII—XVIII ст. було характерним прагнення розглядати процеси, а серед них і соціальні, як простий різновид механічного руху.

Однак уже з другої половини XVIII ст. як у філософії (Дідро, Фіхте, Шеллінг), так і в конкретних науках (біологія, геологія), виникають еволюційні ідеї і теорії.

Розробка класиками німецької філософії кінця XVIII — початку XIX ст., особливо Гегелем, учення про суперечність як внутрішнє джерело зміни дозволило довести розуміння руху і розвитку до вчення про саморух, саморозвиток.

Марксистсько-ленінська філософія і сучасна наука, сприйнявши позитивні діалектичні ідеї попередньої філософії, дали їм справді наукове, матеріалістичне тлумачення і розвинули їх далі. Ми говоримо «і сучасна наука», бо у ряді галузей сучасної науки уже усвідомлена неможливість плідного розв'язання дослідницьких завдань поза діалектико-матеріалістичною концепцією саморуху (саморозвитку). Наприклад, чимало біологів-еволюціоністів вважають, що найбільш адекватно сутність і рушійні сили еволюційного процесу в дарвінівському їх тлумаченні можуть бути пояснені тільки з позиції принципу саморуху (саморозвитку). Важливим завданням і перспективою біології оголошується «побудова загальної теорії регуляції, тобто саморуху і саморозвитку біологічних систем»⁸.

Проблему саморуху висунула на перший план сучасна наука. Зокрема, такі фундаментальні поняття кібернетики, як «саморегуляція», «самоорганізація», «самоуправління» та інші, можна розглядати як конкретно-наукову специфікацію категорії саморуху.

Накреслена вище схема, що описує історичний шлях пізнання сутності руху, відіграє методологічну роль, задаючи подібно до схеми піз-

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 299.

⁸ Шмальгаузен И. И. Кибернетические вопросы биологии. Новосибирск. 1966, с. 217.

нання суперечності, відповідну програму дослідження конкретних процесів саморуху (саморозвитку): спочатку виявляється безпосередньо спостережуване переміщення тіл (механічний рух), потім рух пізнається як розвиток, як всяка зміна. Розкриття внутрішніх джерел підводить до ідеї саморуху, саморозвитку.

Причому, і це найістотніше, виявляється єдність між схемами, що відображають рівні пізнання руху і суперечності: коли рух розглядається як механічне переміщення, рухомі предмети виступають як собі тотожні і тільки зовні відмінні, пізнання ж предметів у розвитку передбачає розкриття у них внутрішніх відмінностей — кількісних (неістотних) і якісних (істотних). Постановка ж питання про джерело відмінностей і протилежностей (що еквівалентне питанням про джерело руху і розвитку) з необхідністю приводить до суперечності як їх глибокої основи. Розкриття внутрішнього джерела дозволяє інтерпретувати рух, розвиток як саморух, саморозвиток.

Тому згадані схеми з різних боків показують внутрішню єдність двох груп категорій: рух — розвиток — саморух — саморозвиток; тотожність — відмінність — протилежність — суперечність — основа. Відносна відмінність між ними полягає в тому, що в даному контексті перша група категорій характеризує зовнішню сторону процесів зміни, рівень явища, рівень обґрунтованого; друга група — рівень сутності, рівень основи процесів зміни.

Як уже відзначалося, важливим компонентом дослідницької програми є інтерпретація головних понять. Під час розгляду методологічних зв'язків діалектики і конкретних наук ця проблема виступає як проблема адекватного «перекладу» змісту мови діалектики на мову конкретно-наукових теорій. Ми кажемо адекватного «перекладу», маючи на увазі можливі вульгаризації в цьому відношенні, що полягають у спробах безпосередньо, минувши опосередковуючі ланки, переходити до методологічної інтерпретації конкретно-наукових фактів. Опосередковуючими ланками, що забезпечують адекватність «перекладу» філософії спеціальними науками, виступають загальнонаукові поняття, які відіграють роль понять «середнього рівня».

Стосовно «ядра» діалектики роль таких опосередковуючих ланок у сучасному науковому пізнанні відіграють загальнонаукові поняття «саморегуляція», «самоорганізація», «самоуправління», «активність» та ін. Їх слід розглядати як конкретно-наукову специфікацію і експлікацію безпосередньо категорії саморуху, а через останню — категорії суперечності. Саме через указані і низку інших загальнонаукових понять здійснюється «переклад» змісту концепції саморуху в конкретно-науковій теорії і тим самим дається філософсько-методологічна інтерпретація основних понять дослідницької програми даних теорій.

Сказане щодо зв'язків понять різних рівнів можна застосувати, наприклад, до методологічного аналізу концептуальної схеми еволюційної теорії (дарвінізму)⁹. Відомо, що з часів Дарвіна важливим чинником еволюції вважається боротьба за існування (внутрішньовидова і між-

9 Категорії:	Суперечність	→	↙ Саморух ↘	
Поняття середнього рівня	єдність-боротьба	активність	саморегуляція	самоорганізація
Конкретно-наукові (біологічні) поняття	внутрішньовидова боротьба, міжвидова боротьба, конкуренція — кооперація	подразливість пристосування доцільність реакції, еквівіальність	стабілізація адаптивної форми (стабілізуючий відбір, стрілка нерівномірність, регенерація, компенсація та ін.	зміна адаптивної форми (привідний відбір) ароморфії перетворення та ін.

видова), нерозривно пов'язана зі своєю протилежністю — співробітництвом, кооперацією. Ці поняття можна розглядати як еволюційно-біологічну специфікацію загальнонаукових понять «боротьба», «єдність», а останні — як визначення пов'язаних сторін суперечності. З другого боку, в сучасній біології важливого значення надається таким поняттям, як «активність», «саморегуляція», «самоорганізація», з допомогою яких здійснюється загальнотеоретична інтерпретація ряду спеціальних біологічних понять і які, в кінцевому підсумку, дозволяють у термінах саморуху і суперечності дати філософсько-методологічне тлумачення сутності і рушійних сил еволюції.

Природно, що такі розмежування понять, особливо спеціально-біологічних, у ряді моментів відносні, оскільки значення іноді перехрещуються, і тут можливі як уточнення і модифікації наведеної схеми, так і побудова інших схем. Але цінність таких схем полягає в тому, що вони дають змогу чіткіше уявити концептуальну структуру наукових теорій, зв'язок різних її елементів і рівнів, і на цій основі змістовніше розглядати методологічний вплив філософії на конкретно-наукові теорії.

Водночас аналіз концептуальних структур дозволяє більш аргументовано розв'язувати питання про прогностичну функцію філософських теорій. Адже аналіз і зіставлення філософських і конкретно-наукових понять з необхідністю приводить до постановки проблеми: якою мірою зміст і мова конкретно-наукових теорій відповідає категоріальній мозі концепцій?

Щодо згаданих вище питань дарвінізму можна виділити низку аспектів категорій суперечності і саморуху, методологічний зміст яких ще недостатньо реалізується під час розгляду проблеми сутності і чинників еволюції. Насамперед у дослідженні суперечностей живої матерії в сучасній літературі не здійснений послідовний системний, особливо структурно-рівневий аналіз суперечностей як окремих живих систем, так і суперечностей різних рівнів живої матерії. Під час же розкриття логіко-гносеологічних аспектів проблеми суперечностей живої матерії не застосовується явно розглядувана вище схема дослідження предметної суперечності. Адже вона задає відповідну дослідницьку програму для характеристики конкретних суперечностей. Що стосується самої категорії суперечності, то такий важливий її аспект, як самосуперечливість, самозаперечність, явно не «переведений» на мову біологічної термінології, без чого і категорія саморуху не може бути витлумачена цілком адекватно у термінах еволюційної теорії. І причина, можливо, не тільки в тому, що самосуперечність — це найважче «перекладувана» і «модельована» в конкретно-наукових поняттях і законах сторона ядра діалектики.

Не менш істотно, що під час розв'язання відповідних аспектів біологічних проблем особливо велика небезпека автогенетичного тлумачення еволюції. Гадаємо, що виділені аспекти категорій суперечності і саморуху поряд з іншими можуть бути покладені в основу методологічної програми дальших досліджень сутності і чинників еволюції, особливо адекватного опису сутності суперечностей життя і аналізу еволюції як процесу саморуху, саморозвитку живої матерії.

Як деякий підсумок сформулюємо кілька тез, які можна подати як методологічну інтерпретацію закону єдності і боротьби протилежностей.

Щоб пізнати предмет у розвитку, у саморусі, слід у складній системі зовнішньої і внутрішньої детермінації предмета виявити внутрішні джерела його розвитку (саморозвитку), тобто суперечності предмета.

Предметна суперечність виступає як таке відношення протилежностей (відмінностей), при якому вони взаємозаперечують, взаємозумовляють і взаємопроникають одна одну.

Існує певна послідовність у переході від одних рівнів пізнання суперечності до інших і відповідних їм процедур і операцій. Найбільш узагальнено ця послідовність (логічна і історична) задається схемою: тотожність — відмінність — протилежність — суперечність — основа.

Спочатку треба пізнати відмінності (протилежності) в єдиному, після чого можна глибоко пізнати їх єдність, взаємопроникнення. Спочатку аналітичний, а потім синтетичний підхід до суперечності — такі дослідницькі операції, які змінюють одна одну.

Оскільки в діалектичній суперечності спостерігається взаємопроникнення протилежностей, остільки неодмінною умовою адекватного його пізнання має бути гнучкість понять, «всебічна, універсальна гнучкість, яка доходить до тотожності протилежностей», причому гнучкість понять, «застосована *об'єктивно*»¹⁰.

Предметна суперечність виступає не як статичне, а динамічне відношення протилежностей, їх постійне взаємозаперечення і взаємоперехід, тобто як відношення — процес (процес саморуху, саморозвитку).

Побудова адекватного теоретичного образу об'єктивної (предметної) суперечності як суперечності — процесу (процесу саморуху) можлива лише на рівні теоретичного пізнання суперечливого предмета. Самому теоретичному образу предметної суперечності має бути властива процесуальність, — що досягається за допомогою побудови теоретичного образу методом піднесення від абстрактного до конкретного.

Сформульовані положення, природно, розкривають не всі аспекти «ядра» діалектики, а лише ті, які пов'язані з пізнанням внутрішнього джерела розвитку. Причому зони здебільшого характеризують відповідну дослідницьку програму, де визначається модель розглядуваної суперечності, формулюється дослідницька процедура, встановлюється послідовність операцій, з'ясовуються умови адекватності теоретичного образу предмета дослідження та ін. Конкретне розкриття конкретних суперечностей, керуючись цією програмою, звичайно, внесе істотні уточнення і модифікації.

* * *

В статье рассматриваются некоторые вопросы, связанные с разработкой диалектики как методологии — итога, резюме всех аспектов философии. Ряд понятий методологии научного исследования: исследовательская программа, исходная модель объекта, исследовательские схемы, процедуры и др. — применяются к методологической интерпретации «ядра» диалектики. Обосновывается вывод о необходимости на современном этапе развития философии дальнейшего выяснения всех звеньев и средств методологического взаимодействия философии и конкретных наук.

¹⁰ Ленин В. И. Полное собр. творив, т. 29, с. 93.

М. М. СІРЕНКО

Вплив космонавтики на розвиток матеріального виробництва

Виникнення і бурхливий розвиток космонавтики привели до формування нового, космічного напрямку науково-технічної революції. Діяльність людини, спрямована на освоєння космічного простору, стала одним із важливих чинників прискорення науково-технічного прогресу. Враховуючи це, XXV з'їзд КПРС поставив завдання «продовжити вивчення і освоєння космічного простору, розширити дослідження по застосуванню космічних засобів при вивченні природних ресурсів Землі, в метеорології, океанології, навігації, зв'язку і для інших потреб народного господарства»¹.

З виходом людини в космічний простір науково-технічна революція набуває геокосмічної орієнтації. Як слушно зазначає А. Д. Урсул, «освоєння космосу дуже рельєфно доводить, що передача функцій від людини до космічної техніки дозволяє разом з тим ставити їй на службу космічні за своєю природою сили, фактори, закономірності»².

Космонавтика вже нині дозволяє виходити за межі земних умов і залучати у сферу людської діяльності космічне природне середовище. Це вносить у технологічні процеси зміни, які дедалі більше наближають виробництво до нових, геокосмічних умов. Відомо, що вже тепер почалося відтворення у промисловому масштабі ряду процесів, що мають не специфічну земну, а космічну природу (могутні магнітні поля, плазмений стан речовини, наднизькі і надвисокі температури й тиск тощо).

Роздільне моделювання властивостей космічного середовища в принципі можливе на Землі. Проте просторово-часові і фізичні характеристики такого моделювання дуже обмежені. У космосі ж відкриваються не бачені досі можливості для виробництва матеріалів, напівфабрикатів і окремих деталей з унікальними властивостями, які можуть бути використані як у космосі, так і на Землі. До того ж, космічні умови надзвичайно сприятливі для безконтейнерного одержання сплавів, лиття металів і сплавів, рідкого формування, виробництва тонких плівок, стрічок, мембран, волокон, надвисокого очищення матеріалів, вирощування і очищення кристалів, рідкісних видів зварювання металів і сплавів тощо. Як відзначають радянські вчені, відбувається стрімке вторгнення у земну практику космічної технології³. Чимдалі більше галузей науки і техніки, промисловості, сільського

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 242.

² Урсул А. Д. Человечество, Земля, Вселенная. (Философские проблемы космонавтики). М., 1977, с. 93.

³ Див.: Черный Т. Космос нужен всем.—«Социалистическая индустрия», 1973, 7 октября. Петров Б. Н. Передмова до кн.: Беляков И. Т., Борисов Д. Д. Технология в космосе. М., 1974.

господарства, транспорту, зв'язку орієнтуються на використання таких принципово нових технічних систем, нових організаційних форм і засобів управління, які з'явилися у процесі розробки і реалізації космічних проєктів.

Отже, можна зробити висновок, що космонавтика є важливим чинником розвитку науково-технічного процесу загалом, що виникла і швидко прогресує істотно нова тенденція історичного руху матеріального виробництва людства — тенденція його космізації.

Тенденція космізації суспільного виробництва належить до складних і комплексних проблем, вона потребує акумуляції зусиль представників різних наук. У працях радянських авторів, що досліджують філософсько-соціологічні аспекти космонавтики, висунута концепція космізації виробництва, розглянуті сутність, зміст, основні риси цього явища. Так, А. Д. Урсул під космізацією виробництва розуміє свідому діяльність людей, у якій безпосередньо або опосередковано використовуються процеси і явища космосу або знання про них і зв'язана з освоєнням космосу техніка⁴. Є. Т. Фаддеев вбачає сутність космізації виробництва у штучному відтворенні і практичному використанні космічних (або аналогічних їм) умов, факторів, явищ або їх складових у виробничих і технологічних процесах, у багатьох нових технічних знаряддях і приладах⁵.

Автори, які висунули концепцію космізації виробництва, цілком слушно спiniaють увагу на використанні у виробництві процесів і явищ, умов і факторів космічної природи. Проте, на наш погляд, космізація матеріального виробництва впливає на всю структуру продуктивних сил, і це питання ще недостатньо висвітлене у нашій літературі.

К. Маркс, як відомо, поділяв продуктивні сили на об'єктивні і суб'єктивні⁶. До об'єктивних сил він залічував матеріальні знаряддя і засоби праці, до суб'єктивних — саму людину як носія усвідомленого, цілеспрямованого процесу праці.

У взаємодії з матеріальними знаряддями праці людина тією чи тією мірою використовує свої енергетичні сили, навіть якщо вона перебуває на відстані сотень тисяч кілометрів від цих знарядь (місяцеходи). Але механічні і фізичні дії людини відрізняються від аналогічних дій знарядь праці тим, що безпосередньо пов'язані з її розумовою діяльністю, зумовлені цією діяльністю. Тому абсолютно правильно, на наш погляд, В. Г. Марахов убачає у взаємодії матеріальних і духовних властивостей людини у виробництві найяскравіший вияв різних моментів сутнісних сил людини, суб'єктивних продуктивних сил. «Матеріальна і духовна сторони в людині перебувають у нерозривній єдності, — пише він. — І це відображається у понятті суб'єктивних продуктивних сил. Останні становлять єдність матеріальних і духовних властивостей, які людина використовує у виробництві»⁷. У діяльності людини, зайнятої виробництвом і експлуатацією космічної техніки, рішуче переважає духовна, а не матеріальна, фізична сторона.

Об'єктивні і суб'єктивні продуктивні сили під впливом космонавтики — цього важливого напрямку у розгортанні науково-технічної революції — зазнають значних якісних змін.

⁴ Див.: Урсул А. Д. Освоєння космоса. (Філософсько-методологіческие и социологические проблемы). М., 1967, с. 63—96.

⁵ Див.: Фаддеев Е. Т. Некоторые философские проблемы освоения космоса.— В кн.: Диалектический материализм и вопросы естествознания. М., 1964, с. 179—185.

⁶ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 485.

⁷ Марахов В. Г. Структура и развитие производительных сил социалистического общества. М., 1970, с. 23.

Космонавтика з її надзвичайно високими вимогами до надійності, точності змусила виробництво створювати засоби праці дуже високої якості, засновані на технологічному використанні вищих, ніж механічна, форм руху матерії. Це такі знаряддя праці, в яких роль механічного органу впливу на предмет праці виконує вже не різець, фреза, свердло, а електрон, промінь світла, коливання звуку і води, плазма тощо. Створюються знаряддя для застосування електроерозійних, променевих, ультразвукових і електромеханічних методів обробки металів. Найширше використання ці методи дістають у виробництві, пов'язаному з розвитком космонавтики. Використання у сучасних продуктивних силах немеханічних форм руху матерії різко скорочує тривалість технологічного циклу, набагато знижує витрати енергії і праці, значно підвищує точність обробки і міцність виробу, отже, забезпечує значні позитивні зрушення в економічних показниках. І. С. Шкловський вважає, що в майбутньому земна цивілізація використовуватиме практично необмежені матеріальні і енергетичні ресурси космічного простору, виноситиме у космос технологію, яка шкідливо діє на навколишнє середовище і руйнує його⁸.

Якісні зрушення у техніці виробництва, у продуктивності суспільної праці, виникнення нових знарядь праці, заснованих на технологічному використанні різних форм руху матерії, стимулюють передбачене К. Марксом перетворення процесу виробництва з простого процесу праці у науковий процес⁹. (Звичайно, К. Маркс пов'язував таке перетворення з суспільством, де пануватиме суспільна власність на засоби виробництва. Нам важливо показати значення космонавтики у цьому процесі).

Космізація виробництва справляє величезний вплив і на суб'єктивний фактор продуктивних сил. Управляти новітніми складними знаряддями праці, здійснювати складання й налагодження різних систем космічної техніки, монтувати її електронне обладнання може лише робітник, який здобув загальні і спеціальні знання техніка або й інженера. Ця виробнича потреба зумовлює появу у виробництві космічної техніки робітників, які мають середню спеціальну і вищу технічну освіту.

Створюється ефективна система суб'єктивної продуктивної сили суспільства: робітник — технік — інженер — учений, яка дозволяє організувати процес виробництва з максимальним застосуванням науки. А це і собі приводить до організації оптимальної системи технологічних відносин.

Зазначимо, що під технологічними відносинами розуміється, поперше, відношення «людина — технічні засоби праці». Воно характеризується технічним способом з'єднання суб'єктивного й об'єктивного аспектів продуктивних сил. Технічний спосіб з'єднання людини і засобів праці не тотожний виробничим відносинам, які означають, насамперед, власність на засоби виробництва. Проте технічний спосіб з'єднання речових і особистісних елементів виробництва не відокремлений від виробничих відносин. На основі зрушень у технічному способі з'єднання речових і особистісних факторів виробництва відбуваються зміни у поділі праці. Цей процес розпочинається зміною у речових продуктивних силах — знаряддях праці, засобах транспорту і зв'язку.

⁸ Шкловський І. С. О возможной уникальности разумной жизни во Вселенной. — «Вопросы философии», 1976, № 9, с. 84.

⁹ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 208.

К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що поява кожного нового засобу виробництва «тягне за собою дальший розвиток поділу праці»¹⁰.

По-друге, у технологічні відносини входять відносини між людьми, зумовлені технологією виробництва, послідовністю і взаємозалежністю виробничих операцій, тобто об'єктивною взаємодією самих засобів виробництва. Але, оскільки йдеться не тільки про відношення ці не є суто технічними, а мають суспільний характер¹¹.

Для цілеспрямованого вдосконалення технологічних відносин виробництва важливе значення має думка К. Маркса, що мірою перетворення процесу виробництва у науковий процес, який ставить сили природи на службу людським потребам, одинична праця може функціонувати лише у межах спільної праці багатьох людей, тобто у межах суспільної праці¹². У виробництві, що космізується, таке функціонування особливо яскраво виявляється, наприклад, у розвитку кооперованої праці науково-дослідних інститутів і науково-виробничих об'єднань, кількох або всіх галузей сучасного виробництва. Внаслідок цього технологічні відносини у виробництві, яке працює на космос, набувають загальнонаціональних масштабів.

Технологічні відносини у ракетно-космічній індустрії соціалістичного суспільства досягли вже такого рівня розвитку, який забезпечує сталі високі показники продуктивності, що перетворилися у норму діяльності колективів, зразкову дисципліну і культуру праці, організованість, оперативність, ініціативність, відповідальність, творчий неспокій, комуністичне ставлення до праці. Тов. Л. І. Брежнев, даючи оцінку діяльності цих колективів, зазначив: «Можна, мабуть, сказати, що конструктори і будівники наших могутніх ракет, наших прекрасних космічних кораблів, творці десятків і сотень найскладніших, «розумних» приладів являють собою авангард радянської науки і техніки. Сміливості їх дерзаних, цілеспрямованості й ефективності їх праці, чіткості її організації можуть повчитись працівники багатьох інших галузей науки і техніки»¹³.

Оптимальний рівень технологічних відносин у виробництві, пов'язаному з космосом, спричинений органічним поєднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. «Всі, кому доводиться мати справу з космічною технікою,— відзначає тов. Л. І. Брежнев,— знають, скільки праці, знань, таланту вкладено в кожний новий крок на шляху створення ракет-носіїв і штучних небесних тіл, які прекрасні люди стоять за всім цим. Все міцнішим стає у нас чудесний сплав науки і комунізму, з'єднання наукової думки і діяльності робітничого класу, всіх людей праці»¹⁴.

Отже, можна з певністю сказати, що тенденція космізації виробництва є одним із важливих факторів удосконалення технологічних відносин соціалістичного виробництва. Космізація виробництва справляє великий вплив і на вдосконалення виробничих відносин — цієї загальної основи усіх відносин соціалістичного суспільства. У поняття «космізація виробництва» слід включити і соціальні функції космічної техніки, які забезпечують багатогранну геокосмічну діяльність суспільства. Можна виділити такі специфічні соціальні функції космічної техніки: а) дослідження космосу; б) забезпечення життєдіяльності лю-

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 19.

¹¹ Див.: Марахов В. Г. Згадана праця, с. 119.

¹² Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 208.

¹³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. I, К., 1971, с. 56.

¹⁴ Там же, с. 6.

дини у космосі; в) космічного зв'язку, метеорології, навігації, геодезії тощо; г) передання науково-технічних досягнень космонавтики масовим продуктивним силам; д) глобального спілкування народів у процесі освоєння космічного простору.

Космонавтика підносить на новий, геокосмічний рівень відносини обміну людською діяльністю, надаючи йому міжнародних масштабів. «Перемоги в освоєнні космосу,— зазначається у Зверненні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Уряду Радянського Союзу 12 квітня 1961 року з нагоди першого у світі космічного польоту Ю. О. Гагаріна,— ми вважаємо не тільки досягненнями нашого народу, але й усього людства. Ми з радістю ставимо їх на службу всім народам в ім'я прогресу, щастя і блага всіх людей на Землі»¹⁵.

Поклавши початок космічній ері в розвитку людства, перша в світі соціалістична держава відкрила безмежний простір для співробітництва всіх народів земної кулі.

У межах соціалістичних виробничих відносин космізація виробництва вносить значні зміни у зміст відносин, які виникають на основі суспільного поділу праці. Космонавтика посилює тенденцію до стирання граней між розумовою і фізичною працею, спонукає багатьох інтелігентів до поєднання розумової і фізичної праці, а робітників — до інтелектуалізації праці, підвищення своєї загальноосвітньої та професійно-технічної підготовки.

Специфічні умови створення космічної техніки зумовлюють появу на такому виробництві робітника нового типу, який володіє суміжними спеціальностями, має широкий культурно-технічний кругозір, що дозволяє швидко пристосовуватись до змін у технології, добре вивчити весь технологічний процес виробництва. Такий робітник опанував основи механіки, електроніки, гідравліки, хімічної технології, технічної кібернетики, організації виробництва. Тенденція космізації у продуктивних силах стимулює вдосконалення і таких елементів соціалістичних виробничих відносин, як відносини розподілу і споживання (виробничого і особистого). Соціалістичне суспільство, проголосивши своєю основною метою гармонійний розвиток особи, дедалі повніше задоволення її матеріальних і духовних потреб, мобілізує для цього всі можливості, що закладені в науково-технічній революції, в тому числі й у її космічному напрямі.

Діалектику взаємозв'язку зростання потреб і розвитку виробництва і споживання науково показали К. Маркс і Ф. Енгельс, які писали, що «сама задоволена перша потреба, дія задоволення і вже набуте знаряддя задоволення ведуть до нових потреб»¹⁶. У космічному напрямі науково-технічного прогресу дія цієї закономірності виявляється у тому, що космонавтика і виробництво, яке працює на космос, дають суспільству нові можливості для задоволення «земних» потреб. Водночас космізація виробництва і розвиток космонавтики і собі стимулюються потребами, що виникають.

Потреби суспільства, які реалізуються у процесі вивчення і освоєння космічного простору, у процесі космізації виробництва нині дуже урізноманітнилися. Не тільки природні, але й соціально-економічні потреби, наприклад потреба в інформації космічного характеру, у глибокому пізнанні космічних процесів і їх технологічному використанні, у підвищенні продуктивності праці, задовольняються за допомогою космічної і космізованої техніки. Космізація виробництва і потреб ве-

¹⁵ Цит. за: Мост в космос. М., 1971, с. 37.

¹⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 26.

де до зростання у велетенських масштабах науково-технічного потенціалу людства. Це, вважає І. С. Шкловський, «у перспективі найближчих століть, а може, навіть десятиліть, безумовно, зробить наше суспільство космічним фактором»¹⁷. Цілковите втілення цієї можливості у дійсність пов'язане з перемогою комуністичних виробничих відносин у масштабах усього людства, оскільки «виробничі відносини капіталізму надто вузькі для науково-технічної революції. Здійснити цю революцію і використати її плоди в інтересах суспільства може тільки соціалізм»¹⁸.

За соціалізму космонавтика виступає важливим фактором у розв'язанні проблем управління виробництвом, які на XXV з'їзді КПРС були виділені як вузлові проблеми розвитку економіки на сучасному етапі¹⁹. Адже виробництво космічної техніки і організація космічних досліджень неможливі без об'єднання, концентрації в масштабах усієї країни і навіть у міждержавних масштабах величезних коштів і ресурсів, зусиль численних колективів учених, інженерів, робітників. У Радянському Союзі й інших країнах соціалістичного табору налагоджене постійне співробітництво у дослідженні і освоєнні космосу. Воно характеризується застосуванням комплексного підходу, формуванням єдиної технологічної основи, широким упровадженням у виробництво технічних систем управління.

Космонавтика передає виробництву багатий досвід використання технічних систем управління величезних масштабів. Ці системи, в яких поєднується використання на вищому науково-технічному рівні відповідних моделей, матриць, графіків, функцій, символів, методик і техніки формалізації, квантування, градуювання, метрирування тощо, є прообразом комплексно-автоматизованої системи управління виробництвом. Така управлінська методика забезпечує якнайефективніше виконання всіх функцій управління — від вироблення і прийняття рішень до підбивання підсумків функціонування системи виробництва, узгодженість дій її різних компонентів, своєчасну обробку і використання інформації.

Важливо відзначити, що використання досвіду експлуатації космічних систем управління в управлінні матеріальним виробництвом звільнить людину не лише від багатьох фізичних функцій, а й від деяких одноманітних, нетворчих управлінських функцій, пов'язаних із збиранням і переробкою інформації, безпосереднім управлінням технічними системами.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС поставлене завдання забезпечити у десятій п'ятирічці «дальший розвиток і підвищення ефективності систем управління і обчислювальних центрів, послідовно об'єднуючи їх в єдину загальнодержавну систему збирання і обробки інформації для обліку, планування і управління»²⁰. Вона будуватиметься на мережі обчислювальних центрів і єдиній автоматизованій системі зв'язку країни, причому усі вони матимуть єдину технічну і математичну основу. У реалізації цієї величезної за масштабами і технічною оснащенням програми може бути широко використаний досвід створення космічних систем управління.

Передача управлінських функцій технічним засобам знімає з людини роль опосередковуючої ланки у взаємодії знаряддя праці з

¹⁷ Шкловский И. С. Проблема внеземных цивилизаций и ее философские аспекты. — «Вопросы философии», 1973, № 2, с. 85.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, с. 24.

¹⁹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 65—69.

²⁰ Там же, с. 194—195.

предметом праці. На вищому рівні автоматизації, як передбачав К. Маркс, виробництво становитиме «цілком об'єктивний виробничий організм»²¹.

За програмою, закладеною у системі управління, виробничий комплекс вироблятиме продукцію, не потребуючи безпосередньої участі людини. Космонавтика, оснащена системами управління на вищому рівні досягнень науки і техніки, стимулює процес звільнення людини від необхідності підкорятися у процесі праці машинному ритмові, прискорює становлення творчо вільної праці.

Отже, можна зробити висновок, що освоєння космосу є могутнім стимулятором розвитку суспільного виробництва. Кожний новий крок космонавтики пов'язаний з безперервним зростанням продуктивних сил. Космізація виробництва поряд з іншими напрямками науково-технічної революції є важливою прогресивною тенденцією матеріального виробництва.

* * *

XXV съезд КПСС призвал советских ученых сосредоточить внимание на главных проблемах научно-технического и социального прогресса, наметил направление дальнейшего развития исследований, открывающих принципиально новые пути и возможности преобразования производительных сил страны, создания техники и технологии будущего.

Одной из таких проблем является космическое направление в развертывании научно-технической революции. Космонавтика, являясь синтезом новейших достижений науки и техники, ныне обнаруживает самую тесную связь с неотложными земными проблемами прогресса человечества. Это выражается в тенденции космизации материального и духовного производства, геокосмической ориентации научно-технического прогресса.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 368.

Теоретичні проблеми науково-атеїстичної пропаганди

У доповіді на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев відзначив, що «сучасні умови висувають нові завдання перед ідеологічною діяльністю партії»¹. Це положення повністю стосується всієї системи науково-атеїстичного виховання, яке завжди було важливою ділянкою діяльності нашої партії. В умовах розвинутого соціалізму у справі досягнення високого рівня атеїстичної зрілості усіх членів суспільства особливого значення набуває розробка теоретичних основ науково-атеїстичної пропаганди, тих принципово нових положень, які диктуються своєрідністю сучасного етапу суспільного розвитку.

Подолання релігійного і вироблення атеїстичного світогляду є складним багатоплановим процесом, в якому основним виступає усунення причин релігії. Великі успіхи, досягнуті нашою країною в процесі перетворення в життя програми комуністичного будівництва, підвищення творчої активності трудящих, є закономірним результатом зміцнення соціально-політичної єдності радянського народу, зростання свідомості широких мас. У процесі створення матеріально-технічної бази комунізму поступово утверджується комуністичний світогляд, істотною рисою якого є науково-атеїстичний підхід до оцінки суспільних і природних явищ.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства звуження сфери релігійного впливу відбувається особливо інтенсивно, в дедалі ширшому масштабі здійснюється процес масового відходу віруючих від релігії. Сьогодні завдання полягає не тільки в тому, щоб забезпечити остаточне витіснення релігійних уявлень із свідомості частини радянських громадян, але й перетворити масу невіруючих у переконаних атеїстів.

У нашій літературі поки немає загальновизнаного визначення терміна наукового атеїзму, однозначного розуміння його змісту і структури². Багатоваріантне і вживання терміна «атеїстична пропаганда», який часто виступає синонімом «атеїстичного виховання», «атеїстичної роботи». Тому у цій праці ми вживаємо термін «науковий атеїзм» у широкому значенні, як органічну частину марксистсько-ленінської філософії, що характеризує спрямованість діалектико-матеріалістичного світогляду. Терміном «теорія атеїзму» визначаємо галузь наукового знання, яка вивчає весь комплекс проблем, пов'язаних з релігією і атеїзмом. Не виділяємо спеціально релігієзнавства, історії релігії і атеїзму та ін., які, на нашу думку, можуть розглядатися як підрозділи цієї наукової дисципліни. В завдання теорії атеїзму, ми вважаємо, входить і дослідження проблем подолання релігійності і особливостей атеїстичного виховання. Науково-атеїстична пропаганда розглядається нами як засіб науково-атеїстичного виховання. В. І. Ленін чітко визначив місце і завдання науково-атеїстичної пропаганди у всій діяльності партії: «Марксист повинен бути матеріалістом, тобто

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 83.

² Докладно про це див.: Пашков Н. А. Актуальные проблемы научно-атеистических исследований.— «Философские науки». 1974, № 1.

ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто таким, що ставить справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт абстрактної, чисто-теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно, на ґрунт класової боротьби, що йде *на ділі* і виховує маси якнайбільше і якнайкраще»³.

К. Маркс і Ф. Енгельс відзначили, що єдино науковий метод вивчення релігії полягає в тому, щоб «з даних відношень реального життя вивести відповідні їм релігійні форми»⁴.

Теорія наукового атеїзму і науково-атеїстична пропаганда висувають низку проблем, що мають загальнофілософський зміст насамперед тому, що теоретичною основою будь-якої релігії виступає ідеалістична філософія, яка за своєю суттю сама є витонченою формою релігії. «Всі ідеалісти,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— як філософські, так і релігійні, як старі, так і нові, вірять у натхнення, в одкровення, у спасителів, у чудотворців, і тільки від ступеня їх освіти залежить, чи прибирає ця віра грубу, релігійну форму, чи освітню, філософську...»⁵. Боротьба наукового атеїзму з релігією тому виступає специфічним виявом боротьби матеріалізму з ідеалізмом.

Науково-атеїстична пропаганда, будучи складовою частиною всієї партійної пропаганди, має свої специфічні особливості і певну самостійність⁶. Ця відносна самостійність, зрозуміло, не виключає, а передбачає введення до свого арсеналу тих можливостей, які мають інші напрями пропаганди — патріотичної, інтернаціональної, естетичної,— пропаганди досягнень науки і техніки, особливо природничо-наукового знання.

Атеїстична пропаганда послуговується даними із арсеналу суспільних, природничих і технічних наук. Кваліфікована і чітка інформація, яка супроводжується таким же чітким і зрозумілим філософським висновком, має атеїстичний заряд лише тоді, коли вона виходить із стрункої системи діалектико-матеріалістичного світогляду загалом. Тому атеїстична пропаганда не може досягнути мети, коли єдиному релігійному світоглядові протиставляються у кращому разі окремі сторони наукового світогляду про світ і людину.

Критика релігії лише з загальних природничонаукових позицій, хоч би якою логічною і глибокою вона не була, не завжди приводить до відмови від релігійного світорозуміння. А тому релігійному поглядові на світ потрібно протиставити не лише картину природи, яка вимальовується в результаті узагальнення новітніх даних сучасного природознавства. Це неодмінна, але недостатня умова. Йому (релігійному світоглядові) має протистояти цілісна, всебічно науково обґрунтована картина світу. Така цілісна картина світу на противагу релігійному світорозумінню може створюватися лише на основі всієї системи діалектико-матеріалістичного світогляду. Першорядне значення при цьому має аналіз соціальної сутності релігії. В. І. Ленін, указуючи на принципове значення пояснення соціальних причин походження релігії для практичної виховної роботи партії у справі подолання релігійних передсудів писав: «Ми повинні боротися з релігією. Це — азбука *всього* матеріалізму і, отже, марксизму. Але марксизм не є матеріалізм, що спинився на азбуці. Марксизм іде далі. Він говорить: треба

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 17, с. 394—395.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 355.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 513.

⁶ Існує інший погляд, що в період будівництва комуністичного суспільства «немає і не може бути якоїсь самостійної системи атеїстичного виховання» (Див.: Сб.: В. И. Ленин и вопросы философской науки. Ростов-на-Дону, 1970, с. 176—179).

вміти боротися з релігією, а для цього треба *матеріалістично* пояснити джерело віри і релігії у мас»⁹.

Історичний матеріалізм є теоретичною і методологічною основою наукового дослідження всього суспільного розвитку, а також практичного використання результатів цього дослідження у цілях соціального прогресу, перетворення суспільства на комуністичних засадах, основою формування у трудящих наукового діалектико-матеріалістичного світогляду. Історичний матеріалізм є тим ґрунтом, на якому провадиться боротьба проти буржуазної ідеології. Природно тому, що в атеїстичному вихованні важливе місце посідає пропаганда основних положень історичного матеріалізму про матеріальну основу соціального життя, про закономірності суспільного прогресу, про класи і класову боротьбу, соціальну революцію, про роль народних мас і особи в історії та ін.

Необхідність посилення філософського змісту науково-атеїстичної пропаганди визначається також умовами сучасної ідеологічної боротьби. Ідеологи антикомунізму виявляють підвищений інтерес до релігії, бо релігійний світогляд зовсім протилежний марксистському — ідейній основі соціалізму і комунізму. Вони використовують тисячолітній досвід церкви у справі «обробки» свідомості, впливу на почуття широких мас, ретельно відшліфовані прийоми соціальної демагогії. В умовах поглиблення ідеологічної боротьби, що точиться на сучасному етапі історичного розвитку людства, весь арсенал цих засобів трубадури антикомунізму намагаються прийняти на своє озброєння. Дедалі більше надій покладається на витончені завуальовані методи, в тому числі на релігійну пропаганду. Водночас прагнення скомпromетувати соціалізм як соціально-економічну систему загалом, послуговуючись тезою про вигадану релігійну нетерпимість у країнах соціалізму, має на меті зробити вплив як на трудящих у країнах капіталізму, так і на молоді держави Африки, Азії і Латинської Америки, що ідуть по шляху розвитку своєї державності, культури і освіти. Лякаючи народи цих країн «страхіттями безбожного соціалізму», релігійні ідеологи силкуються зберегти свої позиції в «третьому світі». Ці устремління цілком збігаються з класовими інтересами імперіалізму¹⁰.

Потреба послідовно проводити чітку класову позицію в процесі науково-атеїстичної пропаганди визначається насамперед тим, що боротьба проти релігії є побічно боротьба «проти того світу, духовною втіхою якого є релігія»¹¹.

Під впливом успіхів будівництва соціалізму і комунізму, зростання національно-визвольного і демократичного руху, науково-технічної революції нині відбувається звільнення суспільної свідомості від релігії. Цей процес, маючи загальні закономірності (у рамках світової християнської релігії, оскільки обмежуємося в основному саме цією конфесією), за своїм характером і наслідками неоднаковий у різних соціальних умовах.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

¹⁰ Див.: Атеїзм и религия в современной борьбе идей. К., 1975; Штайгервальд Р. Марксизм — религия — современность.— «Вопросы философии», 1974, № 12, с. 139—141; Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. М., 1975; Белов А. В. и Шилкин А. Д. Идеологические диверсии империализма и религия. М., 1970; Великович Л. Н. Церковь — идеологическая и моральная опора капитализма, М., 1970; його ж. Религия в современной идеологической борьбе. М., 1971; його ж. Диверсия без динамита. М., 1972; Гайдис А. Капитализм и идеологическая борьба.— «Наука и религия», 1976, № 8 та ін.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 384.

У країнах капіталістичного світу секуляризація суопільної свідомості має історично обмежений і суперечливий характер, бо сама структура соціальних відносин сприяє відтворенню релігії, з одного боку, і перешкоджає оволодінню справді науковим діалектико-матеріалістичним світоглядом, з другого.

У соціалістичних країнах процес подолання релігійності нерозривно пов'язаний з опануванням науково-атеїстичного світогляду.

Історичний матеріалізм стверджує, що теорія перетворюється у матеріальну силу, як тільки вона оволодіває масами. Але це стає можливим тоді, коли теорія адресується до конкретної людини¹². Саме такою особливістю відзначаються настанови XXV з'їзду КПРС з питань ідейно-виховної роботи. Для здійснення функцій партійного керівництва атеїстичною пропагандою особливе значення має виявлення закономірностей і тенденцій зміни стану релігійності, її рівня і характеру, тобто розгляд її кількісної і якісної сторони. Тільки за цієї умови стає можливим здійснення у практиці атеїстичної роботи конкретних заходів, розрахованих як на кожний даний момент, так і на тривалішу перспективу¹³. Радянські дослідники здійснили велику роботу у справі вивчення стану релігійності, провели чимало конкретно-соціологічних досліджень.

Науково-атеїстична пропаганда широко використовує одержаний у процесі таких досліджень матеріал, що допомагає їй досягти вищого ступеня переконливості, сприяє підвищенню ефективності атеїстичного виховання.

Велике значення має також врахування тих нових прийомів, форм і методів, якими послуговується церква для посилення свого впливу на сучасного віруючого. Частина дослідників вважає, що найхарактернішим явищем у пристосовницькій тактиці церкви до сучасних умов є модернізм, що «набрав загального характеру і охопив всі аспекти релігійних доктрин»¹⁴⁻¹⁵. Така категоричність є крайністю, бо «для зміцнення релігії у свідомості віруючого богослівська думка використовує як шлях новацій, тобто відомого осучаснення традиційних релігійно-ідеологічних уявлень, так і метод консервації або ж відновлення теологічних конструкцій, розроблених багато сотень років тому»¹⁶. Отже, модернізм виступає як вияв широкого процесу — пристосування, як засіб самозахисту релігії. Деякі дослідники вважають, що об'єктивні тенденції до модернізму притаманні не тільки писанням богословів, а й досить широким масам віруючих, що покладаються на свій життєвий досвід, лише намагаючись корегувати свої погляди згідно з підказуваннями іменитих ідеологів церкви¹⁷. Виділяється навіть два різновиди релігійного модернізму (з боку рядових віруючих і з боку богословів), що мають діаметрально протилежне призначення. Якщо богослівський модернізм спрямований на зміцнення релігії, то перший варіант (модернізм з боку віруючих) підриває її¹⁸. Ми приєднуємося до тих авторів, які вважають, що пристосування релігії до нових кон-

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 391.

¹³ Див.: О научном атеизме и атеистическом воспитании.— Справочник для партийного актива и организаторов атеистической работы. М., 1974, с. 45.

¹⁴⁻¹⁵ Мануйлова Д. Е. Социальные функции религии. М., 1975, с. 47.

¹⁶ Баканурский Г. Л. О взаимодействии уровней религиозного сознания.— «Философские науки», 1976, № 1, с. 104.

¹⁷ Буккин В. Р., Ерунов Б. А. На грани веры и неверия, Л., 1974, с. 137—138.

¹⁸ Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Современный верующий. М., 1970.

кретно-історичних умов не є щось принципово нове в її тактиці. Але, якщо раніше йшлося про різні класово-антагоністичні формації, то сьогодні якісно новий етап суспільного розвитку висуває і принципово інші завдання, розв'язати які церква уже неспроможна, бо збереження релігії — завдання, яке не має історичної перспективи.

Однак гнучкі методи, які застосовують релігійні проповідники, можуть створити у ідейно нестійких осіб ілюзію життєдіяльності релігії, її необхідності для людини, її «довічної», «неминущої» цінності. Пристосувальна діяльність церкви ставить перед науково-атеїстичною пропагандою завдання розкриття суті цього явища у всій його складності. Ще А. В. Луначарський попереджав, що витончена релігія «більш небезпечна, бо важче піддається критиці і викриттю»¹⁹.

Характерним прикладом сказаного є еволюція сучасного російського православ'я, що становить складний суперечливий процес. Перебудовуючись щодо сучасності, російське православ'я прагне нейтралізувати несприятливі для нього впливи нових соціальних умов і знайти «друге дихання»²⁰.

Останнім часом велику увагу атеїсти приділяють вивченню місця і ролі проповіді в системі релігійної пропаганди. Це пояснюється тим, що священнослужителі помітно посилили проповідницьку діяльність²¹.

У російській православній церкві, де богослужіння проводиться на церковно-слов'янській мові і де проповідь не відігравала такої великої ролі, як у інших конфесіях, пропонується тепер перед службою давати пояснення євангельських текстів і значення окремих обрядів. У проповідях часто зачіпаються серйозні теми моралі, побуту, питання внутрішнього життя нашої країни, міжнародного положення.

Релігія, як усі інші форми суспільної свідомості, охоплює сферу ідеології і суспільної психології. На рівні суспільної психології, окрім мислительних інтелектуальних елементів, велике значення мають емоційні моменти²². Врахування цієї обставини конче потрібне в науково-атеїстичній пропаганді. Адже в релігії, відзначав В. І. Ленін у «Філософських зошитах», величезну роль відіграє почуття, у ній шукають допомоги, втіхи, захисту²³. Нині проводиться активна розробка проблем подолання релігійних передсудів у психологічній сфері. Потреба такого дослідження відчувається в усіх ланках атеїстичної роботи, його здійснення дозволяє планувати заходи зі врахуванням складу аудиторії, робити виступи перед віруючими переконливішими.

У науково-атеїстичній пропаганді, мабуть, на відміну від всякої іншої, найбільшу складність становить саме подолання психологічного бар'єру, що включає з боку віруючого, як справедливо пише Д. М. Угринович, «момент негативної установки до атеїзму і його пропаганди»²⁴.

¹⁹ Луначарский А. В. Почему нельзя верить в бога. М., 1965, с. 15.

²⁰ Див.: Курочкин П. К. Эволюция современного русского православия. М., 1971. Гордиенко Н. Социальные воззрения современного православия. — «Политическое самообразование», 1973; № 5; його ж. Некоторые особенности научно-атеистической критики современного русского православия. — В сб.: Проблемы атеистического воспитания. Л., 1974 та ін.

²¹ Гордиенко Н. С. Чему учат с амвона. Л., 1975; Новиков М. П., Дмитриева Н. К. Богословская фальсификация общественных явлений. М., 1975; Никитин В. Н. Критика современной религиозной проповеди. Л., 1971; Степанов Е. С. О чем проповедают с амвонов. (Критика проповеднической деятельности русской православной церкви). М., 1975; Ярыгин А. Балтистская проповедь: чему она учит. — «Наука и религия», 1972, № 5.

²² Красковский Ю. Д. Рюмин Е. Ф. Эмоциональность атеистической пропаганды. Вопросы научного атеизма. Вып. 9, М., 1970, с. 123—134.

²³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 50—51.

²⁴ Угринович Д. М. Психология религии. М., 1969, с. 33.

Важливий спосіб подолання такої установки — це поступове залучення віруючого до здорових, нерелігійних інтересів і прагнень, прилучення його до активної громадської політичної і культурної діяльності²⁵. Щоб успішно виконати це завдання, погрібна також спеціальна розробка психології атеїстичного виховання, бо вона виступає складовою частиною методики пропаганди наукового атеїзму. Як психологія атеїзму, психологія атеїстичного виховання може бути розроблена тільки з марксистсько-ленінських методологічних і світоглядних позицій. «За основу їй править визнання науково-матеріалістичного світогляду закономірним результатом розвитку духовного світу особи, що сприяє правильній орієнтації людини в об'єктивній діяльності»²⁶.

Слід урахувати в наш час особливості пристосовницької діяльності церкви, особливості поведінки і психології віруючих, зумовлені науково-технічною революцією. У поєднанні з перевагами соціально-економічної системи соціалізму сучасна науково-технічна революція виступає істотним чинником звуження сфери впливу релігії, зміцнення позицій атеїзму. В умовах соціалізму науково-технічна революція, прискорюючи соціальні перетворення, сприяє повсюдному поширенню наукового світогляду і підвищенню загального культурного рівня, приводить до швидких змін у способі життя людей, робить ефективнішим оволодіння силами природи і суспільними відносинами, передбачає далі залучення широких мас до управління суспільством і підвищення їх громадської активності. Все це робить вирішальний вплив на подолання релігійних поглядів²⁷. Але науково-атеїстична пропаганда, активно використовуючи досягнення науково-технічного прогресу, не може нехтувати і окремими негативними моментами, що виникають у зв'язку з цим процесом і на яких спекулюють релігійні проповідники.

Реалізація ленінської думки про єдність критики релігійних уявлень з утвердженням у свідомості людей правильних, науково-матеріалістичних поглядів потребує сьогодні переконливого, розгорнутого обґрунтування тих перспектив і можливостей для суспільства і особи, які випливають із атеїстичних положень про безконечність світу, про відсутність загробного життя, розкриття головного елемента релігійної свідомості — віри в надприродне. За визначенням Ф. Енгельса, «всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних»²⁸. Нині при загальному підвищенні морального авторитету науки в оцінках широких мас традиційні релігійні вірування зазнають значних змін. Все далі відходять від канону уявлення про бога, душу, загробний світ. Особливо характерна зміна уявлень про бога. Серед різних міркувань з цього питання, як відзначають дослідники, мабуть, одним із найменш поширених є традиційне уявлення про бога як антропоморфну істоту. Еволюція уявлень про бога відбувається в напрямі дедалі більшого абстрагування. Поступово зникають і креаціоністські уявлення. Антропоморфність біблійних уявлень про бога викликала труднощі у богословів ще в далекій давнині. Нині під впливом

²⁵ Див.: Вопросы научного атеизма. Выпуск II. Психология и религия. М., 1971; Попова М. А. Критика психологической аполонии религии.

²⁶ Букнина И. Н. Психология атеизма. Л., 1975, с. 22, 25.

²⁷ Див.: Человек — наука — техника. Опыт марксистского анализа научно-технической революции. М., 1973, с. 269.

²⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 309.

досягнень науково-технічного прогресу ці складності набагато зросли. Богослови намагаються підновити уявлення про бога так, щоб привести їх у відповідність з сучасною науковою картиною світу²⁹. Найпоширеніший прийом у зв'язку з цим полягає в суб'єктивізації, перенесенні ідеї бога «всередину людини». Яскравою ілюстрацією такого прийому є баптистська і адвентистська формула — «Бог є любов». У православному богослів'ї постійно підкреслюють ідею божественного впливу, постійної зустрічі з богом «під час здійснення всякого доброго діла». Науково-атеїстична пропаганда виходить із реакційності всякого кокетування з ідеєю бога.

В. І. Ленін писав: «Мільйон гріхів, пакостей, насильств і *зарáz фізичних* далеко легше розкриваються юрбою і тому далеко менш небезпечні, ніж *тонка*, духовна, прибрана в найбільш пишні «ідейні» костюми ідея боженьки»³⁰.

У всій ідейно-виховній роботі партії велика увага надається трудовому вихованню. В науково-атеїстичній пропаганді темі праці також відводиться значне місце. Тут особливого значення набуває, зокрема, розкриття положення, яке настійно проводиться у багатьох сучасних релігійних проповідях про те, що церква ніби бере активну участь у трудовому вихованні радянських людей. Такий прийом зрозумілий, бо він ураховує той факт, що в соціалістичному суспільстві праця виступає не тільки як джерело існування, а й є головним змістом життя. Виховання людини найуспішніше проходить в трудовому колективі, в процесі праці, і завдання науково-атеїстичної пропаганди — розкрити комуністичний зміст праці, її велике творче значення, показати глибоку протилежність між комуністичною і релігійною концепцією трудової діяльності. Складність цієї теми зумовлена не тільки пристосовницькою діяльністю церковників, що враховують настрої своєї пастви, але й суперечливістю самого «внутрішнього» ставлення релігії до праці. Так, традиційне ставлення християнства до праці характеризується двома полярними визначеннями, — з одного боку, праця розглядається як прокляття, з другого — як засіб порятунку. Ранні християнські общини, які проповідували «здорову ненависть до гнобителів», виступали з ідеєю соціальної рівності, шанобливо ставилися до праці і людей праці. Однак ці положення не можна абсолютизувати, бо вони поєднувалися з визнанням праці як божої кари. Сьогодні церковники на перший план ставлять ідею «богоугодності» і добротності трудової діяльності. Сучасні християнські богослови намагаються показати, що справжнє християнське життя, — це «невпинне боріння, активність, творчість». Баптистські проповідники, особливо проповідники із «розколу», постійно закликають «виконувати всі роботи», «підкорятися начальникам не зі страху, а по совісті». Але при цьому метою трудової діяльності оголошується досягнення особистого спасіння в царстві божому, праця розглядається як господній хрест, який кожний має нести на землі, бо «райське життя» характеризується відсутністю потреби у праці.

Під час дослідження проповідницької діяльності в ленінградських церквах зафіксовано, що деякі священники прямо докоряють прихожанам за те, що вони надзвичайно багато уваги приділяють роботі, життєвими турботам. У праці, як її розуміє релігія, немає радості, не-

²⁹ Кривелєв М. А. Религиозная картина мира и ее богословская модернизация. М., 1958; Шахнович М. И. Новые вопросы атеизма. Л., 1973; Андрианов Н. П. Эволюция религиозного сознания. Л., 1974 и др.

³⁰ Ленін В. І. Повне вібр. творів, т. 48, с. 222.

має творчості і насолоди. Активне ставлення віруючого до праці іде врозрід з його релігійними поглядами, бо на творчість у праці його надихає соціалістична дійсність, комуністичне майбутнє³¹.

За даними соціологічних досліджень, які проводилися у ряді областей Радянського Союзу, вимальовується та сама картина — постійне скорочення серед віруючих кількості людей, які безпосередньо беруть участь в суспільно-корисній праці. Це зрозуміло, бо для того, хто працює тривалий час на одному місці, інтереси і діла колективу стають його особистими інтересами, активне ставлення до життя переборює релігійну замкнутість і пасивність. Колектив і собі в цьому разі має більше можливостей успішно впливати на своїх членів, розширюючи їх кругозір, залучаючи в громадську роботу, допомагаючи позбутися релігійних ілюзій. Умови соціалістичного виробництва, побудовані на основі співробітництва і взаємодопомоги, потребують також постійного зростання кваліфікації і загальноосвітнього рівня. Саме це і визначає глибокі соціальні корені масового атеїзму, сприяє подоланню релігійних процесів.

Марксистське положення про значення праці в процесі походження людини і розвитку суспільства виступає справді науковою методологічною основою спростування релігійної концепції людини, мети і сенсу людського буття. Завдання науково-атеїстичного виховання полягає в тому, щоб допомогти віруючому знайти себе в житті, збагнути реальний смисл існування. Марксистсько-ленінське розуміння сенсу життя передбачає повну гармонію особистих і громадських інтересів у досягненні щасливого життя для всіх трудящих, в боротьбі за остаточну перемогу комунізму.

* * *

Среди важнейших идеологических задач, решаемых КПСС на современном этапе, существенное место принадлежит научно-атеистическому воспитанию.

В статье рассматривается круг теоретических проблем, требующих своего решения в процессе осуществления научно-атеистической пропаганды в обществе развитого социализма. В связи с этим уточняется понимание терминов «научный атеизм», «научно-атеистическое воспитание», «научно-атеистическая пропаганда» и др. Характеризуются специфические особенности научно-атеистической пропаганды.

В развитии социалистическом обществе, в условиях интенсивно осуществляющегося процесса массового отхода верующих от религии, задача научно-атеистического воспитания состоит не только в том, чтобы обеспечить окончательное вытеснение религиозных представлений в сознании части советских граждан, но и в том, чтобы превратить неверующих в убежденных атеистов.

Одним из средств научно-атеистического воспитания является научно-атеистическая пропаганда — составная часть общей системы партийной пропаганды. Автор обосновывает вывод о необходимости последовательного проведения классового подхода в научно-атеистической пропаганде, усиления ее философского содержания.

Существенное значение в решении задач атеистического воспитания имеет учет уровня и характера религиозности различных групп трудящихся, особенностей психологии верующих. Важно также иметь в виду те приемы, формы и методы, которые использует церковь для усиления своего влияния на верующих.

Особое внимание в статье уделяется раскрытию роли трудового воспитания в процессе формирования научно-атеистического сознания трудящихся.

³¹ Див.: Гордиенко Н. С. Чему учат с амвона. Л., 1975, с. 81—92; Шахович М. И. Религия и трудовая деятельность человека. М., 1975 та ін.

В. Я. ЕЛЬМЕЕВ

Питання аналізу фактів

у конкретному соціологічному дослідженні*

Подібно до того, як у процесі пізнання взагалі об'єктивна дійсність виступає перед людиною передусім у своїй якісній визначеності, так і в конкретному соціальному дослідженні в осмисленні здобутого фактичного матеріалу насамперед впадають в око його якісні характеристики. Аналіз цих характеристик має відповідати методологічним вимогам, які наперед визначаються передусім філософськими принципами: поняттям якості, розрізненням об'єктивних і суб'єктивних аспектів якості, критеріями якісних відмінностей та ін. Умовою застосування якісного аналізу, що впливає, наприклад, з поняття (визначення) якості, виступає несумірність речей і явищ одне з одним з їхньої якісної сторони. І це цілком зрозуміло, бо якщо якість речі полягає в тому, чим вона відрізняється від інших речей, то для порівняння їх за якістю не можуть бути знайдені однорідний еталон і одиниця порівняння.

Якісний аналіз в емпіричному соціальному дослідженні найчастіше виступає у вигляді класифікації або групування соціальних явищ і фактів за ознакою подібності, схожості, тобто різнорідні факти і явища розчленовуються, а потім збираються в одноякісні групи. Цілком очевидно, що факти і явища можуть бути зведені у той чи той клас (групу) тільки на тій підставі, що вони мають єдину для всіх якостей або ознаку, тобто логічно можна синтезувати тільки те, що має в дійсності єдину якість.

Досить важливим методологічним питанням є проблема значущості емпіричних критеріїв, які слугують для розрізнення соціальних явищ і виділення їх типів.

Іноді в нашій соціологічній літературі подибуємо однобічне акцентування і переоцінку значущості емпіричних ознак, які лежать на поверхні соціального життя. Деякі дослідники, приміром, вважають, що можна суто емпіричним шляхом виявити ознаки класу, виставляючи типологізацію на основі істотних ознак і групування на базі емпірично перевірюваних ознак як абсолютно різні підходи. При цьому стверджується, ніби «емпірична типологізація почала немовбито лідувати у соціальних дослідженнях і в нас, і за кордоном»¹.

Втрати від такого «лідерства» не змусили себе довго чекати. Вони виявилися насамперед у спробах замінити сутнісні основи класових і внутрішньокласових відмінностей у суспільстві емпірично фіксованими ознаками. Подібні методологічні прийоми привели, наприклад, І. О. Шкаратана до того, що він залічив інтелігенцію до складу робіт-

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Ядов В. А. Социологическое исследование. М., 1972, с. 193.

ничого класу. Для цього йому було достатньо соціальні групи розрізняти на основі трьох емпіричних ознак: професії, кваліфікації й освіти. Емпірично «перевірювані» ознаки праці у вигляді рівня її механізації і професійних особливостей, взяті за основу соціальної класифікації З. І. Файнбургом, послужили підставою для підміни соціально-економічних відмінностей між класами і соціальними групами професійно-технічними відмінностями між працівниками. Відмовившись, наприклад, від визначення класів за відомими ознаками, такі дослідники звичайно не зважають на ту обставину, що ці наукові узагальнення (класифікації) виведені на основі вивчення реальної дійсності і їх правильність підтверджена практично. Натомість зазначені автори пропонують процедуру емпіричного «аналізування» ознак, що лежать на поверхні, і на цій основі намагаються не тільки виділити соціальні типи (класи або соціальні групи), але також перевірити правильність раніше здійснених наукою класифікацій. Виходить, що достатньо поставити у тримірний фізичний простір емпірично спостережувані ознаки класу, щоб дійти наукового визначення класу і водночас перевірити це визначення через його верифікацію з емпіричними індикаторами класу, тобто водночас і знайти істину і перевірити її. В цьому випадку дослідника можна порівняти з людиною, яка «намацує», наприклад, виробничі відносини як основу класового поділу суспільства. Але їх не тільки не можна «намацати», але навіть побачити під мікроскопом. Емпіричному спостереженню можуть бути піддані лише речі як носії виробничих відносин, а не самі виробничі відносини.

Якщо ми обмежимося емпіричними індикаторами виробничих відносин, то їх можна подати тільки як відношення між речами, властивостями речей. Виділення класів і типів осіб та інших соціальних явищ передбачає використання неемпіричних засобів, тобто засобів, пов'язаних з рухом до узагальнених характеристик. Таке виділення супроводжується виявленням істотних ознак, переходом до сутності. Емпіричний же рівень знання, що спиняється на переліченні «індикаторів», не підноситься сам по собі до розкриття загального як властивості типу. Правильне розв'язання питань, пов'язаних з виділенням типів соціальних явищ, передбачає розкриття сутності соціальних фактів, яке здійснюється на теоретичному рівні.

Якісний аналіз соціальних фактів неодмінно супроводиться їх кількісним аналізом, їх вимірюванням. Перехід до кількісних характеристик водночас означає посилення дії абстрактного мислення, оскільки вже елементарні вимірювальні процедури передбачають відсторонення від якісної визначеності речей і явищ. Недарма математика вважається найбільш абстрактною наукою.

Протилежної позиції дотримується неопозитивізм, зокрема його представники в соціології. Виходячи з концепції зведення абстрактного до емпіричних індикаторів, вони, відповідно, процедуру редуції загального до емпіричного перетворюють на процедуру вимірювання, а всякий аналіз, у тому числі і якісний, розглядають як вимірювання: «Чи зазнаємо ми якихось почуттів, чи приймаємо якісь рішення, ми використовуємо при цьому певні вимірювання»².

Для позитивіста такий погляд є типовим, оскільки його вихідним методологічним принципом виступає знайдення «операціональних» визначень, емпіричних індикаторів, здатних служити вимірниками теоретичних конструктів. Цілком очевидне і те, що в цьому разі кількісна міра має бути прикладена передусім до якісних ознак явища і відпові-

² Американская социология. М., 1972, с. 134. (Процедуру вимірювання, запропоновану П. Лазарсфельдом, Г. М. Андреева називає «уточненням понять»).

дати їм. Якби вимірниками виявилися кількісні еталони, то вони ж підійшли б для цієї ролі, бо в процесі вимірювання вони функціонують як абстрактні величини. Зводить ж абстрактне до абстрактного — значить суперечити своєму вихідному методологічному принципів. Ось чому з погляду позитивізму соціальні явища мають бути об'єктом вимірювання як емпіричні індикатори загального, а не з боку своїх абстрактних властивостей і кількісних характеристик. Явище, взяте абстрактно, з боку його загальних властивостей, вважається емпірично невимірним, а як якісне утворення — підлягає вимірюванню через свої емпіричні індикатори.

Якщо дотримуватися зазначеного принципу, то мірою мінової вартості, наприклад, належало б узяти не кількість суспільно необхідної праці, тобто абстрактної праці, а корисність, споживну вартість, конкретну працю. Ми мали б у цьому разі відмовитися від усіх здобутків політичної економії, від трудової теорії вартості, тобто не тільки од відкриттів К. Маркса, а й від учення А. Сміта, Д. Рікардо та інших економістів, які висунули трудову теорію вартості.

Незважаючи на неправомірність такого ставлення до завоювань науки, окремі автори усе ж вважають, що явища і процеси з якісного боку так само сумірні, як і в кількісному розумінні; що в принципі можуть бути вимірені і якісні і кількісні властивості соціальних об'єктів. Більше того, не зняття їх якісних відмінностей і зведення до однорідності виставляється передумовою їх вимірювання, а навпаки — стверджується, що передумовою всіх операцій з кількісними вираженнями властивостей соціальних потреб і процесів є «первинне вимірювання якісних ознак або їх квантифікація»^{2а}. Будь-яке вимірювання начебто розпочинається в якомусь числовому масштабі.

Прихильники цього погляду, як відзначає В. О. Штофф, гадають, очевидно, що якби ми приписали числа різним об'єктам, класам або різним ступеням якоїсь властивості і розташували їх у певному порядку, то цього було б уже достатньо, щоб вважати, що самі об'єкти і їх властивості незалежно від цієї операції відносяться об'єктивно одне до одного так само, як і числа, які ми їм приписали. Ця серйозна помилка впливає з припущення, що «вимірювання не вимагає нічого, крім приписування чисел об'єктам»³.

Насправді соціальні явища і процеси можуть бути вимірені тільки з кількісного боку. Причому умовою їх вимірювання і порівняння, тобто передумовою прикладення до них кількісних форм, є зняття їх якісних відмінностей і підхід до них як до якісно однорідних явищ. «Що є передпосилкою всякої лише кількісної відмінності речей?» — запитував К. Маркс і відповідав: «Однаковість їх якості. Отже, кількісне вимірювання робіт передбачає однорідність, однаковість їх якості»⁴. Тому різні у якісному розумінні речі сумірні не з боку їх якості, а тільки з боку тої спільної основи, до якої вони мають бути зведені, тобто коли їх якість перетворюється на кількість. Лише як вираження цієї спільної основи, єдності речі виступають одноіменними і сумірними величинами⁵.

Звідси зрозуміло, що зведення явищ до однорідного з погляду якості стану передбачає абстрактний підхід до них, і отже, кількісне вимірювання здійснюється абстрактними формами, які від самого

^{2а} Ядов В. А. Социологическое исследование, с. 77.

³ Штофф В. А. Введение в методологию научного познания. Л., 1972, с. 73.

⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 177.

⁵ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 54—55.

початку відносно байдужі до якості вимірюваних об'єктів, до їх емпіричних індикаторів. У протилежному разі неможливе їх вимірювання і порівняння.

У суспільній науці, як відомо, абстрактні форми служать надійними вимірниками соціальних явищ. Так, наприклад, у політичній економії саме абстрактна праця, суспільно необхідна кількість абстрактної праці (робочого часу) становить міру величини вартості товару. І було б далекою від науки справою, якби вартість вимірювали кількістю емпірично конкретного часу. Тоді, як відзначив К. Маркс, чим лінівіший працівник, тим більше конкретної праці і часу він витрачає, тим більшу вартість він повинен би був створити. Але це не так. Речі або товари як споживні вартості, тобто як носії емпірично спостережуваних корисних властивостей, несумірні. Якщо названі властивості беруться як індикатори або носії вартості товару, то через подібні індикатори величина вартості не знаходиться. Що ж до ціни, то вона є вираженням вартості, а не споживної вартості, якщо навіть має за індикатор цілком емпірично «намацуваний» предмет — гроші, золото.

На жаль, перехід від якості до кількості як необхідна умова вимірювання не завжди враховується не тільки в теоретичному пізнанні, а й в емпіричних соціальних дослідженнях. Можна подібати чимало анкетних опитів, здійснених на основі вимоги безпосереднього порівняння якісних ознак, тобто без попереднього зведення їх до певної однорідності. При цьому немовбито й погоджуються, що якісні характеристики не мають установлених еталонів вимірювання, але водночас беруть на себе сміливість конструювати подібні еталони і навіть виражати їх у числовій формі.

Нерідко в анкетах пропонують опитуваному безпосередньо вимірити у числових масштабах різні якості людини або ступінь її властивості, наприклад «любов до Батьківщини», «чесність», «душевність», «цілеспрямованість», «колективізм», «оптимізм», «скромність» та ін. Або, наприклад, вимагають від респондентів оцінити у балах такі соціальні цінності, як «улюблена робота», «здоров'я», «сімейне щастя» та ін., з тим, щоб потім скласти бали і на основі середніх сум вивести рангові місця вибраних для оцінки цінностей: за результатами обчислень⁶ «улюблена робота», наприклад, дістає 9,59 бала; «здоров'я» — 7,48; «сімейне щастя» — 7,00. Різні ранги, далі, зіставляються по вертикалі один з одним і робиться висновок, що для особистого щастя «улюблена робота» більш цінна (значуща або корисна), ніж «здоров'я» або «сімейне щастя». Виходить, що нібито, скажімо, «улюблена робота» цінніша за «матеріальний достаток» у 5 разів.

Неспроможність усіх цих вимірювальних процедур і висновків, що з них випливають, доводиться не тільки філософськими аргументами, зокрема використанням категорій «кількість» і «якість», а й тим, що вони не відповідають елементарним вимогам статистики. «Ознаки якісної перемінної, — пишуть Л. Моллер і К. Шусслер, — не можуть бути впорядковані на шкалі або розташовані за порядком величини»⁷. Стосовно до наведених вище прикладів це означає, що такі ознаки якісної перемінної, як «улюблена робота», «хороші друзі», «здоров'я» та ін., не можуть бути розташовані за порядком величини; ознака «хо-

⁶ Див.: Личность и ее ценностные ориентации. Инф. бюллетень, № 4 (14 э). Вып. 1. М., 1969, с. 141.

⁷ Моллер Д., Шусслер К. Статистические методы в социологии. Ч. 1. Инф. бюллетень, № 10. М., 1968, с. 21.

роші друзі» не може бути «більше» або «менше», «вище» або «нижче» ознаки «здоров'я». Звичайно, людина може пожертвувати здоров'ям заради хороших друзів, але самі по собі ці якості несумірні.

Якщо для здобуття особистого щастя на першому місці виявилася ознака «улюблена робота», то робити з цього висновок про найбільшу значущість даної ознаки для особистого щастя було б явно неправильним, бо тут не враховується об'єктивна диференціація ознак на головні і другорядні. Різні ознаки, що дістали, скажімо, однакову вагу (наприклад 5 балів), насправді можуть мати зовсім не однакову значущість. 5 балів, поставлені «сімейному щастю», можуть реально важити у три рази більше, ніж 10 балів, поставлені «улюбленій роботі». Сума балів на користь істотної ознаки може мати у кілька разів більшу значущість, ніж інша така сама сума балів, виставлена другорядній ознаці. Ще більше спотворюється реальна картина тоді, коли кожна відповідь береться за одиницю і складаються ці відповіді як одиниці, тобто як рівнозначні.

Нерідко основою для порівняння якісних ознак служить підміна об'єктивних якісних відмінностей суб'єктивними оцінками, або висловлюючись мовою Локка, первинних якостей — вторинними. Живопис і музика, наприклад, як такі несумірні, тобто не можна сказати, що важливіше — живопис або музика. Людина не може віддавати перевагу музиці перед живописом, тобто оцінювати значущість музики вище, ніж значущість живопису. Складається враження, що в цьому разі вона немовбито порівнює ці дві якості одна з одною. Таким порівнянням іноді видають оцінки («добре», «відмінно», «погано», «посередньо», «дуже погано»), особливо коли вони позначаються не словесними, а цифровими символами. Безглуздість підсумування, наприклад, «добре» і «погано», очевидна, але коли складають їх числові символи, скажімо 4+2, то начебто виходить сума (6), яка має смисл. Насправді ж тут ми не виходимо за межі якісних відмінностей. Коли ж за кількісне вимірювання приймаємо градацію наших суб'єктивних якісних оцінок, то створюється видимість порівняння якостей.

Звідси випливає можливість прийняти видимість за сутність, а ціннісне ставлення людини до навколишньої соціальної дійсності — за її вимір. Більше того, такі суб'єктивні оцінки іноді зображуються як головний спосіб вимірювання соціального. Соціальні цінності в цьому разі постають у тій самій ролі, в якій виступає економічна «корисність» у теоріях «граничної корисності». Суб'єктивні оцінки, тобто цінність і корисність будь-чого врешті видаються порівнянням самих об'єктивних якостей як таких.

А проте відношення між якостями або градаціями (ступенями) даної якості як такої якщо і позначаються числами в певному порядку (шкали порядку), об'єктивно не виступають як кількісні відношення. Числа 10 і 1, що позначають, наприклад, різний ступінь твердості двох тіл, не означають, що ми в даному разі вимірюємо кількості «твердості» або «м'якості», тобто відношення 10 і 1 не є міра кількості «твердості» або «м'якості». Якщо, наприклад, алмазу приписується число 10, а тальку — 1, то з цього зовсім не випливає, що алмаз всього у 10 разів твердіший за тальк або тальк у 10 разів м'якший за алмаз. «Тому процедуру встановлення шкал порядку не можна тлумачити як вимірювання кількості відповідної властивості і встановлення того, у скільки разів кількість цієї властивості у досліджуваного об'єкта більше (або менше) відповідної величини, прийнятої за одиницю (тобто твердість талька — 1 не є одиницею вимірювання твердості

інших мінералів)»⁸. Ще більш неприйнятним буде «вимірювання» кількості якоїсь соціальної якості, наприклад патріотизму, або приписування бальним сумах властивості одиниці вимірювання.

Подібно до того, як в економічній галузі споживні вартості порівнюються через їх зведення до єдиної основи — кількості втіленої в них абстрактної праці, так і соціальні цінності, будучи результатом соціальної діяльності, можуть бути вимірені на основі їх зведення до певної величини соціальної праці взагалі, що виражена відповідною суспільно необхідною кількістю вільного часу. Соціальний час — найбільш адекватний, надійний вимірник діяльності і її результатів.

* * *

В соціальному дослідженні при осмысливанні полученного фактичного матеріала следует учитывать прежде всего его качественные характеристики. Условием применения качественного анализа при изучении общественных явлений, считает автор статьи, является несоизмеримость вещей и явлений в качественном отношении.

Качественный анализ в эмпирическом социальном исследовании чаще всего выступает в виде классификации или группировки явлений и фактов по признаку подобия, сходства.

Выделение классов и типов личностей и других социальных явлений предполагает использование надэмпирических средств, нахождение существенных признаков, переход к сущности. Эмпирический же уровень знания, ограничивающийся перечислением индикаторов, не поднимается до раскрытия общего как свойства типа. Качественный анализ социальных факторов необходимо сопровождается их количественным анализом, их измерением, что предполагает абстрагирование от качественной определенности вещей и явлений.

Автор подвергает критике исследователей, считающих, что явления и процессы с качественной стороны столь же соизмеримы, как и в количественном отношении, что в принципе могут быть измерены и качественные и количественные свойства социальных объектов. Он считает, что социальные явления и процессы могут быть измерены лишь с количественной стороны. Условием их измерения и соизмерения является снятие их качественных различий и подход к ним как к качественно однородным явлениям. Социальные ценности, будучи результатом социальной деятельности, могут быть измерены на основе их сведения к определенной величине социального труда вообще, выражаемой соответствующим количеством социального времени.

⁸ Штофф В. А. Введение в методологию научного познания, с. 75.

І. Б. ЧУБАЙС

Досвід дослідження і класифікації спілкування

У радянській філософській і соціологічній літературі останніх років велика увага приділяється всебічному вивченню процесу людського спілкування, що має важливе значення для розв'язання широкого спектра теоретичних і практичних питань. Багато завдань комуністичного виховання трудящих, навчання, пропаганди діставатимуть успішну реалізацію з допомогою досягнень теорії спілкування. Водночас і теоретики в галузі філософської антропології, соціології мистецтва, масових комунікацій вдаються до розробки питань, пов'язаних з аналізом людського спілкування.

У нашій літературі було зроблено кілька спроб розкрити структуру цього процесу і вивчити особливості взаємодії між його елементами. Ленінградський соціолог А. Н. Алексеев виділяє два рівні спілкування: матеріальний обмін індивідів у процесі виробництва і духовний емоційно-інтелектуальний обмін інформацією¹. Професор М. С. Каган класифікує спілкування з погляду суб'єктно-об'єктних відносин². Радянські мовознавці, аналізуючи духовну взаємодію, розробляють нову, соціологічну класифікацію мов за широтою сфер їх застосування³. Нещодавно вийшла друком і була перевидана перша вітчизняна монографія, цілком присвячена проблемі спілкування⁴. Здійснені й інші дослідження у цій галузі.

Між тим проблема спілкування не належить до числа розв'язаних, а наявні підходи не є усталеними і загально визнаними. Мета цього повідомлення — подати структуру спілкування на основі критеріїв класифікації, які раніше не застосовувалися. Виділення і дослідження елементів спілкування, зроблене тут, дозволить, на нашу думку, більше заглибитись у його природу, дістати більш повне уявлення як про цей процес, так і про саму людину. Здійснена тут класифікація дала змогу зробити ряд нових висновків у галузі теорії спілкування, а також запропонувати низку практичних рекомендацій.

Маємо уточнити, що під спілкуванням ми розуміємо всякий соціальний процес, що полягає у переданні значень з допомогою знаків, за умови, що знаки мають схоже значення для всіх, хто бере участь у цьому процесі.

У пропонованій статті за основу класифікації спілкування взято специфіку зв'язку, що виникає між комунікатором і реципієнтом. Цей якісний показник безпосередньо пов'язаний з кількісною характеристикою процесу. Тип контактів між комунікатором і реципієнтом істотно

¹ Алексеев А. Н. Некоторые проблемы социологического исследования массовой коммуникации. (На примере прессы). Автореф. канд. диссер. Новосибирск, 1969.

² Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974.

³ Базнев А. Т., Исаев М. И. Язык и нация. М., 1973.

⁴ Соковнин В. М. О природе человеческого общения. Изд. 2-е, Фрунзе, 1974.

змінюється залежно від того, чи бере в обміні участь окремих індивід, первинна група, вторинна група чи масова аудиторія.

Послідовно розглянемо всі ситуації, які виникають у такій класифікаційній системі.

Якщо у процесі спілкування бере участь одна людина, то ми маємо справу із самоспілкуванням, найважливішим механізмом якого є внутрішня мова. У внутрішній мові формується й існує думка, вона є необхідною формою процесу спілкування. Якою мірою людина вдається до допомоги мови, коли вона міркує мовчки? Процеси свідомості, які не виявляються зовні, відбуваються на основі внутрішньої мови і виявляються у формі внутрішнього діалогу. Міркуючи мовчки, ми, часто-густо неовідомо, проказуємо відповідні думки. Внутрішня мова беззвучна, вона є немовби загальмованою скороченою зовнішньою мовою. Роздум у формі внутрішньої мови — це, як правило, дискусія з самим собою. Така мова виконує лише мислено комунікативну роль, виступаючи як знаряддя формування і розвитку думки. Внутрішня мова істотно відрізняється від зовнішньої за будовою. Вона лаконічна, у ній «випускається» все, що само собою зрозуміле. Тут специфіка зв'язку між комунікатором і реципієнтом полягає в тому, що вони максимально близькі і злиті в одне.

Спілкування на рівні первинної групи безперечно є особливим видом знакового обміну. Його специфіка впливає з того, що комунікатор і реципієнт стоять «лицем до лица», вони можуть адекватно і без відстрочки у часі реагувати на заяву кожного. Зворотний зв'язок тут не утруднений, відповідь може йти безпосередньо за питанням і навпаки. Цей двосторонній процес звичайно називають міжособовим спілкуванням. Розглядаючи питання про співвідношення внутрішньої і зовнішньої мови, професор О. Г. Спіркін пише, що «мова повинна була виникнути і визріти як зовнішня з тим, щоб потім стати і внутрішньою»⁵.

Якщо знакові системи адресуються масовій аудиторії, то йдеться про комунікацію. Її особливість полягає, зокрема, в тому, що тут комунікаційні канали односпрямовані, вони йдуть тільки від комунікатора до реципієнта, а не навпаки. Це призводить до того, що зворотний зв'язок тут вельми утруднений. Хоча, наприклад, кожна газета може опублікувати відгуки своїх читачів на яку-небудь статтю, проте, по-перше, ці відгуки не можуть бути надруковані у тому номері, в якому вміщено статтю, відповіді неминуче відставатимуть на деякий час; по-друге, тиражовані можуть бути думки з цього приводу тільки невеликої частини читачів з тої простої причини, що розмір друкованого видання, так само як час теле- і радіопроеграми, несумірні з їх «тиражами».

Крім того, масова комунікація істотно відрізняється від інших типів спілкування тим, що тут можуть виникати суперечності між різнорідною за своїми соціальними характеристиками аудиторією і однорідним характером поширюваної інформації. Завдання соціології саме і полягає у розробці рекомендацій для того, щоб зробити цей вид спілкування корисним і цікавим для будь-якої соціальної групи, для кожного реципієнта.

Ще однією вельми поширеною формою спілкування є обмін знаками в рамках вторинної групи. Вторинною групою в соціології називають таку спільність людей, яка надто численна, щоб усі її учасники могли знати один одного особисто, контакти між ними здійснюються через якийсь ступінь опосередкування. Наприклад, усі студенти навіть середнього за розміром вузу навряд чи знайомі один з одним. Але всі

⁵ Спіркін А. Г. Сознание и самосознание. М., 1972, с. 222.

вони знають ректора, не раз чули його виступи на зборах, і можна сказати, що через нього опосередковано вони знайомі і зв'язані один з одним. Знаковий обмін у таких групах — дуже поширене явище. Воно поєднує в собі, на нашу думку, властивості як міжособового спілкування, так і масової комунікації.

Якщо розглянемо такі його вияви, як заводські збори, публічна лекція, науковий симпозіум або мітинг, то стане зрозуміло, що зворотний зв'язок, тобто можливість переміни ролей комунікатора і реципієнта, тут менший, ніж у міжособовому спілкуванні, але ймовірніший, ніж у масовій комунікації. Тип зв'язку комунікатора і реципієнта в даному разі є проміжним між зв'язками у міжособовому спілкуванні і масовій комунікації, а отже, і сам обмін в рамках вторинних груп є проміжним утворенням. Комунікатор і реципієнт не зникають з поля зору один в одного, хоча вони віддалені один від одного; зворотний зв'язок тут не перерваний, але утруднений. У такій ситуації не може відбуватися бесіда між усіма учасниками, реципієнти лише частково можуть мінятися ролями з комунікатором — коли вони ставлять запитання, подають репліки або іншим чином реагують на почуте. Подальше розширення групи тих, хто спілкується, дедалі більше наближує обмін до вже розглянутої його форми — масової комунікації.

Наведемо ще одну комунікаційну ситуацію, яка, можливо, виникне в майбутньому. Якщо існування позаземних цивілізацій коли-небудь перестане бути гіпотезою і перетвориться на доведений факт, установлення контактів з ними, гадаємо, цілком здійснимо. В усякому разі уже розроблені спеціальні мови, які можуть обслуговувати таке спілкування, побудовані потужні радіотелескопи, що прослуховують космос і здатні зафіксувати сигнали штучного походження. Така понадмасова комунікація між кількома цивілізаціями є, мабуть, граничним варіантом спілкування.

Спілкування становить складне, багатомірне утворення, і є різні критерії його структурування. Підкреслимо також, що саме по собі моделювання має обмежену цінність. Значно важливіше показати, як «працює» та чи та класифікація, дедукувати з її допомогою нове знання, здобути нові висновки. Це завдання нам належить розв'язати у другій частині повідомлення.

Передусім маємо постулювати існування різних типів особи, які, хоча й використовують усі або більшість каналів спілкування, віддають перевагу тільки одному. Виходячи з цього, ми припускаємо, що існує зв'язок між орієнтаціями людини, яка вступає у спілкування, і видами спілкування.

Це припущення підтверджується експериментально. Так, рядом психологічних досліджень виявлено, що жінки, в середньому, говорять у два рази швидше за чоловіків. Деякі експерименти безпосередньо показують, що жінки частіше і охочіше вступають у бесіди, розмови, діалог, ніж це роблять чоловіки. Зустрічаються люди, які пізнають світ здебільшого через масову комунікацію і довіряють переважно цьому джерелу. Це підтверджують, зокрема, результати здійснених 1968 року Новосибірськими соціологами досліджень аудиторій газет «Труд» і «Известия». Відзначимо ще групу людей, яких прийнято вважати небалакучими, замкненими, задумливими. Їм надзвичайно важко увійти у контакт з оточенням. Ця група, напевно, віддає перевагу внутрішній мові. Були б неправильними, звичайно, спроби звести нанівець сферу самоспілкування. Адже той, хто, залишаючись наодинці з самим собою, ніколи не міркує про себе і навколишній світ, не складає ціну тому, що зроблено ним й іншими людьми, — той не може викристалізуватися як особистість, створити «свій світ».

Можна припустити, що із зміною віку людини змінюється і її ставлення до елементів комунікаційних процесів, набуває інших рис система комунікаційних орієнтацій. Питання про установку людей на різні типи спілкування потребує дальшої розробки і уточнення. Сучасний стан досліджень у цій галузі не дозволяє поки робити якісь цілком певні висновки. Навіть продиктоване здоровим глуздом міркування про доцільність для людини поєднувати однаковою мірою всі типи спілкування не обгрунтоване якими б то не було експериментами, і тому тут рано робити висновки. Тому наведені вище думки потрібно розглядати насамперед як формування однієї з соціологічних проблем. Разом з тим, здійснене нами структурування дозволяє не тільки поставити питання, а й спрямувати його розв'язання в річище класифікації.

Виходячи з того, що світ спілкування розуміється нами як особливе утворення, що має внутрішні зв'язки і закономірності, можна припустити, що між його елементами існує взаємозв'язок і взаємовплив. Низка відомих експериментів підтверджує це припущення.

Взаємодія між такими елементами, як масова комунікація і міжособове спілкування, була відзначена соціологами давно. Справа в тому, що в малих групах в процесі споживання масової інформації відбувається виділення людей, що є стосовно до інших членів групи лідерами думки. Ці особи більшою мірою користуються засобами масової комунікації і визнаються рештою як неформальні авторитети. Суть справи полягає в тому, що інші члени групи сприймають зміст масових каналів не безпосередньо, а насамперед через інтерпретацію лідера. Таким чином відбувається доповнення масової комунікації міжособовим спілкуванням, у такій формі вони взаємодіють одне з одним.

Використовуючи нашу схему, доходимо висновку, що насправді наявний не дво-, а тріступінчастий потік інформації, масова комунікація доповнюється не тільки міжособовим спілкуванням, а і внутрішньою мовою. Відомо, що одне й те саме повідомлення, навіть найпростіше, по-різному сприймається й інтерпретується різними індивідами. Ця обставина може бути легко пояснена, якщо ввести поправку на самоспілкування. Справа полягає в тому, що текст, переданий комунікатором, не закінчує своїх перетворень з його реінтерпретацією лідером групи. Його кінцевим пунктом є кожний конкретний реципієнт, внутрішня мова якого трансформує і вписує нову інформацію в систему норм і уявлень, суто індивідуальну картину світу, що склалися в кожного реципієнта.

В результаті великої експериментальної роботи психологи виявили, що реципієнт у процесі розуміння, по-перше, відтворює у своїй свідомості дану інформацію, по-друге, аналізує її і, по-третє, якоюсь мірою реконструює її словесне і образне оформлення. Ця реконструкція з допомогою внутрішньої мови і уяви є основним і необхідним засобом розуміння того, що надходить до людини через канали масової комунікації і міжособове спілкування. Внутрішня мова стає також засобом виявлення відтінків думок, що містяться у тексті. Якщо комунікатору вдається полегшити умови здійснення такої реконструкції, він, діючи на внутрішню мову, збільшить ефективність масової комунікації. Отож, видається доведеним, що третій ступінь комунікації відіграє дуже істотну роль у процесі спілкування, сприйняття і засвоєння інформації.

Відношення між трьома типами спілкування виявляються ще складнішими, якщо зважати на те, що вони мають динамічний характер. Останніми десятиліттями різко зросло значення масової комунікації і, мабуть, внутрішнього спілкування, меншою мірою збільшилась сфера міжособових контактів. Загалом роль спілкування в системі

людської діяльності зростає, і можна припустити, що вона зростатиме й надалі. І хоча соціально-психологічні наслідки цієї еволюції вельми істотні, вони ще недостатньо вивчаються соціологами, психологами, спеціалістами в галузі культури.

На завершення хотілося б зазначити, що здійснена класифікація має певну інструментальну цінність для емпіричних досліджень. Вивчення аудиторії засобів масової інформації, яке широко практикується нині, повинно враховувати ту обставину, що вони не існують ізольовано. Анкети, які розробляються, мають містити питання, що уточнюють роль міжособового і внутрішнього спілкування у засвоєнні текстів, переданих каналами масових комунікацій.

Тільки з'ясувавши, в яких малих групах — сім'ї, виробничій бригаді, колі друзів — найчастіше обговорюються матеріали масових каналів, можна, впливаючи на ці групи, збільшити ефективність масової комунікації. Виявивши, як розуміються основні терміни тих чи тих програм, і сприяючи їх якомога точнішій інтерпретації, комунікатор може впливати через канал на внутрішню мову і тим самим збільшити ймовірність правильного розуміння респондентами переданих повідомлень, а отже, підвищити їх ефективність.

Можливо, із здійсненої класифікації пощастить вивести й інші теоретичні висновки і розробити практичні рекомендації для прикладних досліджень.

* * *

Всестороннее изучение процесса общения имеет весьма важное значение для решения широкого спектра теоретических вопросов, в частности в области теории коммунистического воспитания трудящихся. В статье выясняется структура общения на основе не применявшихся ранее в нашей литературе критериев классификации. При этом общение понимается как социальный процесс, состоящий в передаче значений с помощью знаков, имеющих сходное значение для всех участников процесса.

В основание классификации общения предлагается положить специфику связи между коммуникатором и реципиентом, существенно изменяющуюся в зависимости от количества участвующих в обмене — отдельный индивид, первичная или вторичная группы, массовая аудитория. На этом основании выделяются следующие виды общения: самообщение, межличностное, массовая коммуникация, общение во вторичных группах, где тип связи между коммуникатором и реципиентом является промежуточным между двумя предыдущими.

Подобная классификация позволяет рассматривать процесс общения как трехступенчатый поток информации, где массовая коммуникация дополняется не только межличностным общением, но и внутренней речью. Такой подход позволяет понять и объяснить многие процессы восприятия и усвоения информации членами различных социальных групп.

Суперечливість соціального статусу інтелігенції в капіталістичному суспільстві

У соціальній структурі сучасного буржуазного суспільства збільшується питома вага інтелігенції: відбувається її кількісне зростання, урізноманітнюються її професії. Це викликане посиленням державно-монополістичних тенденцій імперіалізму— концентрацією виробництва і капіталу й пов'язаним з ними розширенням адміністративно-управлінського апарату промислово-економічних об'єднань, в якому велику участь беруть люди розумової праці. Зростання ролі інтелігенції в капіталістичних країнах певною мірою спричинюється тим, що буржуазія в умовах загальної кризи капіталізму і наявності двох протилежних соціально-економічних систем змушена систематично послуговуватись такими засобами ідейно-політичного одурманювання мас, як преса, кіно, радіо, телебачення, мистецтво, література та ін.

Соціально-класове становище, інтелігенції в сучасному капіталістичному світі, як і раніше, неоднорідне, суперечливе. Головною тенденцією її розвитку є пролетаризація, яка виявляється в переході все більшої частини інтелігентів до праці по найму, в їх нещадній експлуатації монополістичним капіталом. Навіть інтелігенти, що працюють у сфері послуг, особливо групи, що продукують духовні цінності і вважаються формально незалежними від попиту на робочу силу, через банківський кредит, клієнтурну систему замовлень дедалі більше підпорядковуються великим монополістичним підприємствам і об'єднанням. Найменування цих груп інтелігенції— «вільні професії», що відображало деякі особливості їх становища в епоху домонополістичного капіталізму, нині фактично перестало відповідати дійсності. Більшість інтелігенції набуває цінності для монополістичної буржуазії лише тоді, коли вона дотримується певних ідейно-політичних позицій, виступаючи в ролі апологета буржуазного суспільного ладу. Щоправда, частина інтелігенції намагається поєднувати працю по найму з приватною практикою, але умов для цього в буржуазному суспільстві все менше. Отже, роль основної маси буржуазної інтелігенції в суспільній організації праці об'єктивно визначається підпорядкуванням її діяльності інтересам буржуазії. Це посилює двоїстість і суперечливість соціального становища буржуазної інтелігенції.

Таке суперечливе суспільне становище інтелігенції в капіталістичних країнах, її внутрішня класова диференціація і політична поляризація не могли не привернути увагу буржуазних соціологів. Загострення уваги до соціального становища інтелігенції відбулося в буржуазній соціології порівняно недавно. Наприкінці 30-х— на початку 40-х років провідні американські соціологи (П. Сорокін, Ф. Знанецький, Р. Мертон) скаржилися на те, що серед масової соціологічної продукції в США можна знайти безліч праць про злодіїв, злидарів, бродяг, та ін., але зовсім відсутні праці про роль інтелігента в суспільстві. Таке становище практично продовжувалося аж до 50-х років, коли з'являється чимало соціологічних досліджень, присвячених саме цій темі. Подією, яка різко змінила традицію й вплинула на американські націо-

нальні настрої, став запуск радянського штучного супутника Землі в 1957 р. Цей факт був «більш ніж шоком для американського марнославства», він привернув пильну увагу не лише до інтелігенції, а й до тих явищ буржуазного способу життя в політиці, бізнесі, які характеризуються ворожістю до інтелекту. Це визнавав відомий американський соціолог Р. Хофштадтер у праці «Антиінтелектуалізм в американському житті»¹.

Цим буржуазне суспільство певною мірою усвідомило для себе факт соціальної маргінальності інтелігенції за умов класово-антагоністичного суспільства, а саме наявність гострої соціальної потреби в цій соціальній групі і водночас проведення практично регулярних кампаній ворожості до неї з боку панівних класів і власть імущих. Причому ці кампанії мають різноманітні історичні вияви: від груборепресивних до тонко замаскованих². У буржуазній соціологічній літературі, що з'являлася останнім часом, антиінтелектуалізм як суспільний феномен капіталістичного способу життя описується і пояснюється з різних теоретико-методологічних позицій і неоднаково оцінюється ідеологічно. Проте в усіх випадках для буржуазних соціологів характерні ілюзійні, містифіковані форми усвідомлення цього явища. Незважаючи на всю строкатість конкретних методик дослідження і їх ідеологічних нюансів, їх поєднує загальноідеалістичний підхід до аналізу соціальної структури суспільства, нерозуміння або свідоме ігнорування базисних суспільно-економічних чинників, які визначають соціальну структуру капіталістичного суспільства загалом і суперечності соціального статусу інтелігенції в ньому зокрема. Головне, що лежить в основі буржуазних соціологічних концепцій про роль людей розумової праці в капіталістичному суспільстві — це нехтування соціально-класової природи інтелігенції, позаісторичний підхід до оцінки її діяльності і суспільних функцій.

Ті ознаки «інтелектуалів», які фіксують буржуазні соціологи і якими вони обмежують соціальний статус інтелігенції, недвозначно засвідчують буржуазно-апологетичну суть теоретизування цих соціологів, ідеалістичну обмеженість їх методології аналізу соціальної структури суспільства. Риса «інтелектуалів», характеристикою яких обмежуються буржуазні соціологи, не є визначальними щодо місця інтелігенції капіталістичного суспільства; у них ігнорується головне: об'єктивна, соціально-класова, соціально-політична зумовленість діяльності людей розумової праці, ідеологічна спрямованість цієї діяльності в умовах сучасного капіталістичного суспільства.

Тривалий час більшість авторів ототожнювали поняття «інтелігенція» і «інтелектуали», розуміючи під останнім терміном усіх, хто має освіту, або, як писав С. Ліпсет, тих, хто «професійно створює і поширює культуру, тобто символічний світ людини, включаючи мистецтво, науку, релігію»³. Пізніше склався більш диференційований підхід з виділенням з широких верств працівників розумової праці (тобто інтелігенції) специфічної групи осіб — «інтелектуалів». Нині найпопулярнішим є визначення, запропоноване американським соціологом Л. Козером у праці «Люди ідей». Оскільки це визначення є типовим (на нього досить часто посилаються буржуазні автори) для буржуазних ідеологічних оцінок суспільних ролей «людей ідей», під якими в дано-

¹ Див.: Hofstadter R. *Anti-intellectualism in American Life*. N. Y., 1963, p. 5.

² Див.: Амбарцумов Е. Дедал или Тесей? Проблемы и поиски западной интеллигенции.— «Литературная газета», 1973, март, № 11.

³ Lipset S. «American Intellectuals: Their Politics and Status». In: *Political Man*. N. Y., 1960, p. 311.

му випадку розуміються певні групи буржуазної інтелігенції, наведемо його докладніше.

На думку Л. Козера, інтелектуала характеризують три риси. Перша — служіння «ідеям як таким» (звідси й назва книги)⁴. Друга — «критичне ставлення до наявного стилю життя і мислення». Саме цим Козер намагається пояснити те, чому до «інтелектуалів» з презирством ставляться ті, хто зайнятий «бізнесом життя». Третя риса, за Козером, фіксує несподівані соціальні ролі інтелектуалів, які часто хизуються «грою розуму заради самої гри», прихильно ставляться до «незагальноновизнаних рефлексій», не визнають догматичні правила і уніфіковані форми поведінки — «бути як всі». У цьому розумінні вони нагадують «середньовічних блазнів», що грають найнесподіваніші для придворних сановників ролі і мають привілею «розправлятися з кодексом звичайних умовностей»⁵.

Інші буржуазні соціологи, погоджуючись з таким підходом, додають лише окремі штрихи до цього портрета. Так, Р. Нісбет підкреслює, що «стиль діяльності» інтелектуала найліпше характеризується словом «блиск», оскільки вона завжди неабияка, вища від загальноприйнятих шаблонів і «середнього рівня»⁶.

Як бачимо, в тих характеристиках, що їх дають буржуазні соціологи соціальним функціям «інтелектуалів» в капіталістичному суспільстві, немає й тіні натяку на об'єктивно-науковий соціологічний аналіз. Такий абстрактний, позаісторичний підхід хибує на описовість і емпіризм, фіксуючи лише деякі неістотні зовнішні атрибути діяльності «інтелектуалів». Поза увагою буржуазних авторів залишаються визначальні, базисні чинники формування і діяльності інтелігенції в капіталістичному суспільстві: соціально-класові ознаки різних груп інтелігенції, ті суспільні інтереси і чинники (зокрема політична належність), що зумовлюють і формують те чи інше спрямування її діяльності. Загалом такий розгляд інтелігенції, як тільки духовної сили, що функціонує в якомусь абстрактному «соціумі» (по суті, тотожному соціальному вакууму), хибує на ідеалізм, довільність, некритичний позитивізм.

Так само асоціально, позаісторично визначають буржуазні соціологи сутність антиінтелектуалізму: як дію (індивідуальну чи колективну), засновану на «підозрілому ставленні до інтелектуальної діяльності і боязні її суб'єктів». Спрямованість антиінтелектуалізму тлумачиться лише як намагання «применшити цінність цієї діяльності»⁷.

Усе це кінець кінцем призводить до того, що буржуазні соціологи нездатні розкрити дійсні основи і соціальне походження ворожості певних верств монополістичної буржуазії і духовенства до інтелігенції, справжні конкретно-історичні класові причини того, чому виявами антиінтелектуалізму в капіталістичному суспільстві часто виступають далекі одне від одного явища — маккартизм і «престижне» споживання культури, культ жорстокості і насильства в «масовій культурі» і культ «спорту» в системі освіти, «комерціалізм» учбових програм з протиставленням професійної спеціалізації загальнокультурній, техніцизм і пре-

⁴ Coser L. *Men of Ideas*. N. Y., 1965, p. VIII.

⁵ *Ibidem*, p. IX—X.

⁶ Nisbet R. *What is an intellectual? Comentary*. N. Y., 1965, p. 24.

⁷ Hofstadter R. *Ibid*, p. 7. Відповідно до цього визначення деякі буржуазні соціологи (Хофштадтер, Нісбет, Козер) акцентують принципову відмінність між філософським протестом проти гносеологічного раціоналізму (у формі сенсуалізму або ірраціоналізму) і антиінтелектуалізмом як суто суспільним явищем. Таке протиставлення неправомірне і фактично не виправдане, оскільки численні форми антиінтелектуалізму і філософського ірраціоналізму, як звичайно, живлять і доповнюють одна одну.

зирство до культури інших народів, ставлення до знання лише як до «засобу», популярність астрології, магії тощо. Агентами таких дій в антагоністичних суспільствах можуть виступати будь-які верстви суспільства, але буржуазні соціологи уникають визнання того, що власть імуші, монополізуючи духовне виробництво і культуру, завжди намагаються штучно закріпити в масовій свідомості негативні «кліше» стосовно інтелігенції. Буржуазні автори, як звичайно, нехтують тим, що ініціаторами і маніпуляторами таких кампаній є пануючі класи суспільства, заінтересовані в збереженні «статус-кво».

Наведені визначення стосуються комплексних явищ капіталістичного суспільства, які мають глибокі історичні і соціальні корені і часто-густо перебувають в складних і суперечливих взаємодіях. Перш ніж перейти до аналізу реальних суперечностей і двоїстості становища інтелігенції в капіталістичному суспільстві та його оцінок буржуазною соціологією, стисло розглянемо історичний генезис сучасного стану справ. Власне, тут слід осмислити два важливі питання: процес перетворення інтелігенції в органічну складову частину буржуазного суспільства, формування її соціально-класової неоднорідності і проникнення в усі ланки соціальних механізмів, а також місце, яке посідають «інтелектуали» серед груп самої інтелігенції (соціально-історичні і культурні умови, в яких відбулося становлення цих груп).

Уся суспільно-історична, матеріальна і духовно-культурна діяльність людства засвідчує неможливість існування розумової і фізичної праці лише в «чистому» вигляді; вони взаємопроникають, єдині. Єдність ця, проте, не означає тотожності. Саме розумова праця — «субстанція» інтелігенції, але, як показують дослідження, для того, щоб окремі представники цієї «субстанції» виступили як специфічний соціальний прошарок, потрібний цілий ряд історичних передумов. Передусім розумова праця інтелігенції має професійний характер, вона — результат певних суспільних відносин: поділу праці, закріплення окремих її видів за певними соціальними групами тощо⁸. Це зумовлює два дуже важливі моменти: потребу у формуванні нового численного споживача духовної продукції — масової публіки, яке гарантувало б інтелігенції самостійне існування на особисті доходи; а також потребу в інституалізації регулярних контактів між самими «інтелектуальними одиницями», що сприяє самоусвідомленню інтелігенції як особливої соціальної групи.

Перелічені умови склалися на історичній арені в різноманітних варіантах досить давно. Уже в Стародавній Греції ми знаходимо широке професіональне коло осіб, що беруть плату за навчання (софісти), перші академії як центри багатоговікового інтелектуального спілкування і навіть як ранні форми професійного самозахисту⁹. Університетські диспути в XII—XIII ст., особисте листування в XVI—XVII ст. були свого часу найпопулярнішими формами теоретичного спілкування філософів і вчених Європи. Але особлива взаємодія, виявлення і реалізація відзначених вище історичних умов, що склалися як фактори, які сприяли утвердженню інтелігенції, потребували ще одного історичного кроку — усунення станової ієрархії. Саме тому щодо рабовласницького і феодального суспільства можна мовити лише про наявність в їх надрах «інтелектуальних одиниць», які були органічним компонентом в структурі пануючих класів, обслуговували й задовольняли їхні духовні потреби. Перетворення цих «одиниць» (А. Грамші називав

⁸ Докладніше про це див.: Амелін П. П. Интеллигенция и социализм. Л., 1970, с. 48—55.

⁹ Див.: Цветаев И. Из жизни высших школ Римской империи.— «Вопросы философии и психологии», кн. 62—63, М., 1902.

їх «традиційними інтелектуалами») в масовий соціальний прошарок з певним соціальним статусом і більш універсальними соціальними ролями — наслідок становлення і розвитку саме капіталістичного способу виробництва, потреб капіталістичної надбудови, відзначав А. Грамші¹⁰⁻¹¹. «Безстановість» соціальної природи буржуазної інтелігенції не повинна вводити в оману дослідника, оскільки, як показав В. І. Ленін, інтелігенція капіталістичного світу саме тому «являє собою «реальну суспільну силу», оскільки вона заступає загальнобуржуазні інтереси»¹².

Отже, наведені вище історичні передумови конституювання інтелігенції в самостійний соціальний прошарок формувались і актуалізувались не одночасно, а виявлялися, реалізувались і діяли по-різному в ході дальшої еволюції капіталістичного суспільства, мірою того, як змінювався характер «загальнобуржуазних інтересів». Ці інтереси, як відомо, були відносно прогресивними на ранніх стадіях розвитку капіталізму, набуваючи рис реакційності внаслідок становлення і зрілості. Відповідно до цих змін змінювалося соціальне і політичне становище інтелігенції.

Наприкінці XVII і XVIII ст. склалася така ситуація: аристократична монополія на духовне виробництво, принцип патронату і обмеження кола обраних споживачів культури зазнає краху. Салон часів Дідро і Д'Аламбера, вільний від жорстких рамок, станових традицій, слугує каналом для формування нових традицій і ідей. Про цю нову роль французького салону XVI ст. проникливо-емоційно писав ще А. Герцен в «Минулому і думках»: «це були дивні вітальні, де під пудрою і мереживами аристократичними руками вихохали і відгодували аристократичним молоком левеня, з якого виросла гігантська революція». Справді, дух аристократизму, що панував спочатку в салонах, поступається місцем духові третього стану. Саме в цій атмосфері і народилася ідея «Енциклопедії», що уособила новий тип інтелектуально-го спілкування і колективної філософської праці¹³.

Загалом же інтелігенція початкового періоду розвитку капіталізму в усіх її національних різновидах лишається ще несформованою групою, її самосвідомість практично не розвинута. Інтелігенція як специфічна соціальна група остаточно формується лише в XIX ст. під впливом досить істотних змін в усій соціальній структурі суспільства.

Зростання міст, індустріалізація і концентрація виробництва в XIX ст. породжують великі соціальні запити на працівників розумової праці різноманітних професій. Споживач продукції культури стає масовим, і потреба в інтелектуальних продуктах і спілкуванні швидко переростає рамки кафе, салону, клубу. Хоч ці старі інститути й не зникають, вони явно поступаються місцем новим. Виникає сучасна преса і створюються її інститути: журнали, газети, систематичні огляди новин, загальнодоступні публічні бібліотеки. В Росії з'являється навіть новий термін (пізніше він стає інтернаціональним) для позначення нового прошарку, що розвивається, — інтелігенції.

Протягом всього XIX ст. відбуваються глибинні процеси диференціації і класового розмежування цього прошарку. Однією з особливих рис інтелігенції як соціальної групи буржуазного суспільства є те, що в ній внутрішні конфлікти і класові суперечності досягають такого розмаху, який завжди ламає відчуття групової і професійної спільно-

¹⁰⁻¹¹ Грамші А. Избранные произведения, т. 3, М., 1959, с. 457.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 412.

¹³ Про особливості інтелектуального спілкування в Англії цього періоду див.: Левидов М. Путешествие в некоторые отдаленные страны мысли и чувства Джонатана Свифта. М., 1964.

сті і тому вона, як показав В. І. Ленін, не будучи *самостійним* економічним класом, ніколи не досягає статусу «самостійної політичної сили»¹⁴. Внаслідок власного соціального становища (відносна професійна автономність, розмаїття соціального походження) і функцій інтелігенція змушена ідейно, духовно розробляти те, що потім іншими реалізується в матеріальній сфері політики і економіки. Історичний парадокс тут полягає в тому, що інтелігенція, ставши самостійною соціальною групою, завжди змінює цю якість в ім'я інтересів інших суспільних груп і передусім — основних класів даного суспільства. «Інтелігенція, — відзначав В. І. Ленін, вказуючи на спорідненість понять «інтелект» і «інтелігенція», — через те й зветься інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві»¹⁵.

Породжуючи зростаючі потреби суспільства на інтелігенцію, капіталістичний спосіб виробництва досить швидко легалізує водночас свої ж власні антиінтелектуалістські тенденції. Позбавивши інтелігенцію примхливої опіки меценату (XVII—XVIII ст.), буржуазний ринок сам інтенсивно поневолює її. Виникає нова тенденція (вона постійно посилюється з еволюцією капіталізму і в наш час перетворюється в «драматичне напруження»), яка полягає в пристосуванні продуктів творчості до смаків «масової публіки», до ринку, влади. Водночас саме ринок і бюрократична влада в зрілому буржуазному суспільстві, як показав К. Маркс, характеризується глибокою ворожістю до інтелекту і справжніх здобутків духовної культури¹⁶. Так формується одна з характерних суперечностей капіталістичного світу — потреба в інтелігенції і водночас «біологічна» ворожість до неї так званих хазяїв життя.

Відзначимо, що антиінтелектуалізм — не випадкове і епізодичне явище капіталістичного суспільства, він має глибокі історичні і соціальні корені, виступаючи у своїх конкретно-історичних формах щоразу як концентроване вираження багатьох сторін суспільного життя і пов'язуючи їх інколи в один ланцюг. Один із прикладів цього: значну роль в становленні антиінтелектуалізму в США наприкінці минулого — на початку нинішнього століття відіграли нападки духовенства на дарвінізм (згадаймо, зокрема, горезвісний процес у Скопсі). Згодом виявився прямий зв'язок багатьох крайніх правих діячів 20—30-х років з церквою. Деякі з цих лідерів пізніше стали відвертими фашистами («Християнські хрестоносці», «Товариство Джона Берча» та ін.).

Що ж до сучасного стану згаданої суперечності в капіталістичному суспільстві, то з приводу неї в нинішній буржуазній філософії історії і соціології відбувається гостра дискусія. Назвемо такі основні підходи до її осмислення. 1) Романтична критика сучасного капіталістичного суспільства, представники якої і собі поділяються на два табори: «демократичний» (Адорно, Фромм, Міллс) і «консервативний» (Ортега-і-Гассет, Еліот, Сорокін). Перші гостро критикують феномен відчуження «сучасного» (тобто капіталістичного) суспільства, а саме бюрократизацію соціально-культурного життя, обмеження прав особи, дегуманізацію діяльності, відпочинку, споживання. Другі вважають, що «сучасна культура» перебуває в стані глибокої кризи через занепад «творчої елі-

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 14, с. 177.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 326.

¹⁶ У буржуазній, зокрема американській, соціології досить докладно описані лише процеси взаємодії інтелігенції з політичними інститутами капіталістичного суспільства. Частіше за все опис типології цих взаємодій має суто абстрактний характер, оскільки буржуазно-класова природа влади в капіталістичному суспільстві нехтується. Див.: наприклад: Merton R. *Social Theory and Social Structure*, N. Y., 1965; Shils E. "The Intellectuals and The Power".— *Comparative Studies in Society and History*, Oct. I, 1958.

ти», втрату «релігійних цінностей», «бездуховність» способу життя тощо. Як бачимо, відрізняються лише вихідні постулати й аргументи названих двох таборів, але всі погоджуються з тим, що нинішня «індустріальна ера» придушує інтелектуалізм, творчі зусилля людей знання.

Протилежний підхід, представники якого (Парсонс, Белл, Ростоу, Ліпсет) дотримуються оптимістичних прогнозів, згідно з якими нині відбуваються посилення мобільності людей і цінностей, посилення диференціації соціальних позицій, взаємної солідарності людей і суспільств. Звідси робиться висновок: обов'язки інтелектуала — не втратити цих можливостей.

Згадана дискусія продовжується в буржуазній соціології вже тривалий час, охоплюючи дедалі більше дослідників, які залучають нові аргументи для доведення тих самих думок. А тим часом у кожній зі сторін є свої переваги, якщо не містифікуються посилення на реальні факти, і свої хиби там, де з буржуазно-апологетичному дусі приховується класово-антагоністична природа капіталістичного суспільства і його інтелігенції.

Нині, за даними численних емпіричних і статистичних досліджень, в капіталістичному суспільстві відбувається інтенсивне кількісне зростання соціального прошарку, який охоплений розумовою працею. Воно обіймає десятки мільйонів людей, випереджаючи за кількістю і питомою вагою в самостійному населенні такі традиційно-виробничі групи, як фермерство (наприклад, в США і Англії). На думку самих буржуазних соціологів, ці процеси викликані комплексом взаємозв'язаних причин, серед яких на перший план ставляться потреби великих державних систем, створення змішаної економіки, змагання з соціалізмом на світовій арені; потреби науково-технічної революції, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу; поява «супермасової публіки» і, відповідно, «масової культури»¹⁷. Розглянемо дію цих причин докладніше.

Суперечливі умови розгортання науково-технічної революції в капіталістичних країнах вносять істотні зміни в умови праці інтелігенції, які тривалий час були більш-менш стабільними. Передусім було нанесено значного удару по відносній професійній автономії інтелігенції (значна частина навіть буржуазних соціологів вважає тепер горезвісну автономність університетів «міфом») і пов'язаній з нею елітарно-корпоративній орієнтації самої інтелігенції. Зростання впливу буржуазної держави на матеріальне і духовне виробництво, посилення втручання інститутів буржуазної надбудови (особливо через мережу масових комунікацій) в суспільні процеси значно збільшили значущість інтелігенції і водночас її залежність від цих організацій. Сучасна технологія промислового виробництва потребує різкого зростання освіченості населення; останнє — функціональне поле діяльності інтелігенції і стимулятор підвищення запитів на неї ж.

З кінця 50-х років буржуазні суспільствознавці майже одночасно заговорили про «революцію в освіті» і «кризу системи освіти». Парадоксально, але цими, такими несхожими термінами, намагалися описати і пояснити те саме явище. З середини 60-х років у багатьох капіталістичних країнах посилюється активність студентів, які винесли проблеми освіти зі стін університетів на рівень загальних суспільних проблем. Усі ці явища — модифікації суперечностей соціального статусу інтелігенції в капіталістичних країнах, яка болісно переживає стару антиномію інтелектуалізму і антиінтелектуалізму на новому етапі.

Нині в капіталістичних країнах під впливом явищ загальної кризи

¹⁷ Див.: Coşer L. Ibid., p. 263—274.

капіталізму і загострення класової боротьби відбувається бурхливий процес соціально-класової і політичної диференціації інтелігенції, яка, як було показано, взагалі ніколи й не була абсолютно монолітною соціальною групою ні за походженням, ні за функціями. Крім горизонтального розшарування за професійними полями, — система освіти, промисловість, армія, система управління, адміністративно-господарські організації, торгівля, мережа масових комунікацій, — нині набуває дедалі більшої гостроти вертикальна стратифікація різних груп інтелігенції, розшарування її відповідно до класового поділу буржуазного суспільства. Вона розпадається на верхні шари високооплачуваних «технопрацівників», «експертів» (нове пробуржуазно настроєне «промислове і академічне дворянство»), середній прошарок, що становить основну масу інтелігенції (творчі функціонери в системах «масового виробництва» і «масової культури») і нижні верстви (технічні виконавці). Okремо можна виділити групу студентства (доінтелігенція) і групу «традиційних інтелектуалів», що постійно зменшується.

Соціальне становище і ідеологічні вподобання цих груп далеко не однакові, хоча спільними для них є праця по найму і остаточне розмивання престижу «вільних професій». Загалом же інтелігенція своєю структурою відтворює соціальну структуру суспільства. «Склад «інтелігенції», — підкреслював В. І. Ленін, — вирисовується так само ясно, як і склад суспільства»¹⁸. Як масовий прошарок, інтелігенція — копія конкретного суспільства, вона специфічно відтворює його класову структуру й ідейно-політичні орієнтації, усвідомлюючи свій соціальний статус відповідно до того місця, яке займає кожний з її представників у певній ієрархії. Так, технологічна верхівка сучасної буржуазної інтелігенції відверто пробуржуазна — за розміром доходів, способом життя, характером освіти, ставленням до національно-визвольного і робітничого руху. Середні її прошарки частіше за все перебувають на ідеологічному і політичному роздоріжжі, демонструючи в сфері політики й ідеології хитання, широкий і суперечливий діапазон установок: від відвертого захисту й апологетики капіталізму до дрібнобуржуазної революційності.

Нарешті, нижній прошарок сучасної буржуазної інтелігенції за своїми численними об'єктивними показниками наближається до пролетаріату, часто свідомо виступаючи його союзником в класовій боротьбі. Посиленню класової поляризації інтелігенції капіталістичного суспільства приділяв постійну увагу В. І. Ленін, вбачаючи в цій поляризації специфіку її соціальної гетерогенності. Інтелігенція, зазначає В. І. Ленін, «займає своєрідне становище серед інших класів, примикаючи почасти до буржуазії за своїми зв'язками, поглядами та ін., почасти до найманих робітників, в міру того, як капіталізм все більше і більше віднімає самостійне становище у інтелігента, перетворює його в залежного наймита, загрожує знизити його життєвий рівень»¹⁹. За сучасних умов загальної кризи капіталізму цінності «споживацького суспільства» значною мірою девальвувались, особливо в свідомості західноєвропейської інтелігенції, поступаючись місцем розумінню необхідності серйозних демократичних перетворень в галузі освіти, управління і виробництва²⁰. Усі ці явища, — як обуржуазнення певних груп інтелігенції в капіталістичному суспільстві, так і її зростаюча проле-

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 1, с. 284.

¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 4, с. 200.

²⁰ Див.: Кувалдин В. Интеллигенция в современной Италии. М., 1973; Айвазова С., Горелова В., Оныщук И., Великовский С. Трудовая интеллигенция Франции. — «Рабочий класс и современный мир», 1974, № 1, № 2.

таризація, засвідчують втрату нею навіть тієї відносної самостійності, яку вона мала в епоху домонополістичного капіталізму.

За нинішньої ситуації, коли в високорозвинутих капіталістичних країнах зростає справді масова потреба в освіті, науці, культурі, державно-монополістичний капіталізм логікою усіх своїх внутрішніх суперечностей вимушений пригноблювати, загальмовувати свободу наукових досліджень, художньої творчості, утримувати інтелігенцію в межах утилітарних корпоративних інтересів. Відповідно до цього процеси масової інтеграції діяльності інтелігенції в систему цінностей і стосунків буржуазного суспільства супроводжуються падінням і деградацією численних її функцій. Поряд з відверто антиінтелектуалістськими кампаніями (типу маккартизму, антикомунізму, заборон на професії) стара ворожнеча набуває нових, більш прихованих і замаскованих форм.

Розглянемо кілька прикладів. Натрикінци 50-х років серед осіб, що займали командні висоти в ділових колах, процент тих, що здобули спеціальну освіту, становив понад 75. Однак визнання важливості спеціальних знань поєднувалось з новою формою ворожості до знання — засудженням здобування освіти в «неділових» коледжах та ін., оскільки, мовляв, від знання завжди очікуються безпосередні економічні і політичні вигоди²¹. «Престижне споживання» культури — специфічна форма її обезкровлення і приниження. Стосовно політичної історії США інший парадокс полягає в тому, що в ній, де в період становлення державності видатну роль відігравали інтелігенти (Д. Адамс, Б. Франклін, А. Гамільтон, Т. Джефферсон, М. Медісон та ін.), їх згодом насильно усували від суспільної влади в країні. Першою жертвою грубої сили став Т. Джефферсон, на якого обрушили антиінтелектуалістську лайку і брехню феодалів і духовенства. З того часу ця традиція постійно «удосконалюється», її останнім історичним вираженням став маккартизм. З цього приводу американський соціолог Л. Козер навіть не погоджується з популярною в США думкою, що адміністрація президента Дж. Кеннеді мала лише інтелектуалістський характер, на відміну від своїх попередниць. Люди, що оточували Кеннеді, пише він, були тільки добре навченими експертами, вони не кидали викликів усталеним традиціям і рутині американського життя²².

Інакше кажучи, «бізнес» і «політика» змушені шукати компромісів, оскільки вони усвідомили необхідність існування інтелігентів і власну залежність від них.

Інтелект, в очах властей імущих, набуває нового, більш позитивного (навіть продуктивного) статусу, що і приводить до інтенсивного втілення його в численних частинах «істеблішменту». Але чи залишиться він, виступаючи в ролі добре оплаченого «експерта», вільним інтелектом? Адаже, якщо, за Л. Козером, «вільне практичне дослідження — пряма дорога інтелектуалізму», то нині дослідження (особливо соціальних структур) потребують значних коштів. Де їх взяти? «Комплекс клієнтізму» — добре відома хвороба американської культури, залежної від приватного фінансування. Чи зможуть інтелектуали вижити на духовному ринку, підпорядкованому стандартам політичних й ідеологічних організацій капіталізму? Навіть численні буржуазні соціологи, що вивчали це питання, дають невтішну відповідь: «Поки що можуть, але це стає все більш неможливим, автономність і незалежність інтелектуалів катастрофічно тануть в міру поглинання їх світом корпорацій і організацій»²³. Дослідники відзначають, що хоч це поневолення і від-

²¹ Див.: Hofstadter R. Ibid., p. 305.

²² Див.: Coser L., Ibid., p. 324.

²³ Hughes H. "Is the Intellectual Obsolete?" — An Approach to Peace and Other Essays. N. Y., 1962.

бувається непомітно, його смисл цілком очевидний і воно викликає страх, особливо у молодого покоління. Той же Л. Козер заявляє, що один із «парадоксів» сучасної історії полягає в тому, що інтелектуали, які в минулому завжди потерпали від гонінь і недовіря з боку офіційного суспільства, тепер повинні боятись довгожданого визнання і «задушливих» дружніх обіймів. Причина цього полягає в тому, що сучасні буржуазні організації хоч і потребують об'єктивно «людей ідеї», проте відразу ж накладають на них печатку професіонального «кретинізму», перетворюють їх в консультантів і техніків. Якщо довести ці процеси до закономірного кінця, то сучасний капіталізм, будучи за самою своєю природою ворожим науці, знанню, розуму, означає смерть «інтелектуальних груп», засвідчуючи тим самим несумісність своєї соціальної природи зі всебічним розвитком людини.

Привертають увагу ті оцінки, які дають самі буржуазні соціологи цим явищам, подекуди фіксуючи їх досить точно і однозначно. Так, наприклад, Л. Козер і Р. Хофштадтер, вступаючи в суперечність із зібраними ними фактами, нав'язують думку, що цілковита асиміляція і розчинення «вільного інтелекту» в бюрократичних організаціях бізнесу неможливі. Це нібито «реальна тенденція», проте «лише тенденція». Доти, доки «європейське суспільство» залишається «демократичним» і «плюралістичним», просторікують вони в буржуазно-апологетичному дусі, інтелектуали будуть відігравати в ньому важливу роль.

Інтелектуалізм в інтерпретації буржуазних соціологів — це особлива характеристика певної соціальної групи. Ігнорується те, що цієї характеристики явно не достань для виділення соціального статусу цієї групи. Л. Козер, наприклад, переводить відповідь на це питання тільки в площину «самосвідомості» інтелектуалів, нехтуючи іншими, базисними характеристиками і атрибутами цієї соціальної групи, зокрема — механізмами самозахисту, внутрішньої консолідації, причинами відособлення від інших груп. Навіть соціальні ролі «інтелектуала» виявляються в такій інтерпретації «несподіваними», нестабільними. Інакше кажучи, перед нами соціальна група без чітких ролей, тобто суто «номінальна» група.

Що ж стосується «ідей як таких», поза змістовим врахуванням хоч би того, істинні вони, чи хибні, то це така ж пуста позаісторична категорія, як і «людина загалом», чи «суспільство загалом». До того ж «інтелектуали» розшаровуються за найважливішими лініями міжкласових відносин, формулюючи і розробляючи часто протилежні ідейно-політичні орієнтації і установки: від анархо-радикальних (типу «нових лівих») до консервативних. Л. Козер же, аналізуючи культурне життя класового суспільства, намагається використати позакласові категорії. Тому він і не розрізняє складних процесів духовної поляризації в буржуазному суспільстві, вбачаючи порівняно «незалежні» і «залежні» групи інтелігенції там, де насправді перед нами буржуазний ринок, контрольований монополіями. Відповідно і боротьбу проти адаптації і стереотипізації, що свідомо культивуються монополіями, він трактує ідеалістично обмежено: лише як вічну «гру» думки проти рутини.

Феномен віри в «інтелектуалів», як єдине знаряддя соціальних перетворень суспільства (особливо на противагу соціальним функціям робітничого класу), — сучасний різновид утопічної віри в «філософа на троні», тільки (на відміну, наприклад, від Платона) колективного. Відмовитись від цієї ілюзії лібералізм не може, оскільки це означало б визнання свого ідейного краху, безперспективності. Чіпляючись за ці ілюзії, сучасний лібералізм схильний приховувати справжнє обличчя імперіалізму.

Отже, розглянуті доктрини буржуазних соціологів про соціальне становище «інтелектуалів», тобто певних груп інтелігенції в капіталістичному суспільстві, мають ідеалістично-обмежений, політично-реакційний характер. Основна світоглядно-методологічна хиба буржуазної соціології в осмисленні суперечностей соціального становища інтелігенції в капіталістичному суспільстві полягає в нерозумінні або свідомому ігноруванні об'єктивних соціально-економічних основ діяльності людей розумової праці, у неправомірному відриві цієї діяльності від соціально-класової структури буржуазного суспільства, приватної власності, влади, політики. Констатація буржуазними соціологами окремих фактів суперечливого соціального статусу інтелігенції за капіталізму і абстрактна, позаісторична «романтична» критика капіталізму не виходять за межі буржуазного світогляду. Суперечлива двоїстість соціального становища інтелігенції якщо й визнається буржуазними соціологами, то тлумачиться в їхніх концепціях як позакласове, неполітичне, неантагоністичне явище. Відповідно і критика деяких вад капіталізму, здійснювана буржуазними соціологами з цих хибних світоглядно-методологічних позицій, об'єктивно спрямована на те, щоб обеззброїти справжніх класових його критиків, які виступають за революційну заміну капіталізму соціалізмом.

* * *

В социальной структуре современного капиталистического общества происходит значительное возрастание удельного веса интеллигенции: мало ее количественное возрастание и расширение профессий. Это вызвано усилением государственно-монополистических тенденций империализма — концентрацией производства и капитала и связанным с ней расширением административно-управленческого аппарата монополий.

Социально-классовое положение интеллигенции в современном буржуазном обществе, как и ранее, неоднородно, двойственно-противоречивое. Главной тенденцией ее развития является пролетаризация, которая выражается в переходе все большего числа людей умственного труда к работе по найму, в их эксплуатации монополистическим капиталом.

Внутренняя классовая дифференциация и политическая поляризация интеллигенции в капиталистическом мире привлекают внимание буржуазных социологов к ее социальному положению и ролям. В статье рассматриваются попытки буржуазных социологов (Р. Хофштадтера, С. Липсета, Л. Козера, Р. Нисбета, Р. Мертон) определить причины такого явления буржуазного образа жизни, как антиинтеллектуализм, который проявляется во враждебности империализма к людям умственного труда, знаменуя непримиримость империализма с наукой, со свободным исследованием и творчеством.

В общем случае рассматриваемые доктрины буржуазных социологов, пытающихся осмыслить противоречия социального статуса интеллигенции, имеют идеалистически ограниченный, политически реакционный характер. Основной мировоззренческо-методологический недостаток буржуазной социологии состоит в непонимании или сознательном игнорировании объективных социально-экономических основ деятельности людей умственного труда, в отрыве этой деятельности от социально-классовой структуры общества, от собственности, власти, политики.

А. С. КОЛЕСНИКОВ

Критичний аналіз філософії моралі Б. Рассела

Важливе місце в сучасній ідеологічній боротьбі посідає тлумачення питань етики. Буржуазні ідеологи другої половини XIX—XX ст., разом з ревізіоністами неодноразово робили спроби спростувати марксизм, спираючись на ідеалістичні доктрини «етичного соціалізму». «Істинні соціалісти», неокантіанці, а також Бернштейн, Форлендер, Струве, Кальвез, Фромм, Сартр, Враницький, Маркузе і багато інших буржуазних філософів і соціологів намагались здійснити «етичну» ревізію марксизму. Боротьба між протилежними напрямками в етиці, як одна з форм боротьби між комуністичною і буржуазною ідеологією, стосується питань філософського обґрунтування етики, сутності комуністичної моралі і її відношення до моралі буржуазного суспільства.

Критичне дослідження джерел буржуазної етики, що безуспішно намагається розв'язати питання зв'язку між науковою і моральною свідомістю, сприяє розкриттю неспроможності ідеалізму в осмисленні проблем моралі. Ця неспроможність особливо чітко виявляється в розумінні буржуазними філософами походження моральних норм, у з'ясуванні критеріїв моральних оцінок. У цій площині становить чималий інтерес критичний аналіз філософії моралі Б. Рассела (1872—1970 рр.)—англійського логіка і математика, філософа і громадського діяча.

В особі Б. Рассела перед нами постає складна і суперечлива фігура буржуазного філософа XX ст., який химерно поєднував у своїх поглядах ідеї старого вікторіанського лібералізму в політиці і ідеалістично-агностичні заблудження в гносеології з просвітницьким гуманізмом, установками буржуазного атеїзму, ненавистю до лицемірства і релігії. Він не лише розробляв з деякими досить оригінальними рішеннями основні положення інтуїтивізму, емотивізму і натуралізму, властивих сучасній буржуазній етиці, але й намагався застосовувати свої теорії до розв'язання практичних проблем.

У радянській філософській літературі є чимало серйозних критичних досліджень філософії неопозитивізму (праці І. Нарського, В. Мшвенієрадзе, А. Богомолова, Д. Ходалевича, А. Корнеєвої, Р. Скайгірриса, Л. Скворцова, В. Швириєва та ін.), з критики сучасних буржуазних етичних теорій (праці К. Шварцман, О. Дробницького, Т. Кузьміної), однак філософія моралі неопозитивіста Рассела донині не була предметом спеціального вивчення. В історії ж буржуазних вчень і історичній еволюції інтуїтивізму, емотивізму і натуралізму теоретичні побудови цього філософа відіграли значну роль. У цій статті ми спинимо свою увагу на висвітленні розвитку філософії моралі Рассела, еволюції його позицій щодо обґрунтування морального знання, виникнення моральних норм і з'ясування критерію моральних оцінок.

Еволюція філософії Рассела становить досить складний і суперечливий процес: вона охоплює абсолютний ідеалізм і неореалізм, обґрун-

тування логіко-гносеологічної концепції «нейтралізму», позитивізм і ортодоксальний юмізм. Рассел намагався здійснювати логічний і математичний аналіз етичних понять, соціальної психології, політичних вчень і соціології, займався літературною працею і критикою релігії. Погляди Платона, Гегеля, Мактаггарта, Бредлі, Бозанкета, концепції Мура, Мейнонга, Уайтхеда, вчення Декарта, Гоббса, Локка, Юма, Руссо, Лейбніца, Канта, Мілля, Джемса, Дьюї, Вітгенштейна, Фрейда дістали в ідеалістичних побудовах Рассела своєрідне відображення.

Расселу були властиві хитання між різними напрямками у філософії, що призводило до компіляції і еклектики. Так, поєднання метафізичних, натуралістичних, феноменалістських, реформістських, соціально-критичних і буржуазно-атеїстичних ідей ґрунтується на загальній ідеалістичній платформі його поглядів. Разом з тим у процесі еволюції філософії Рассела, у кількох етапах тієї затяжної кризи, що їх зазнавали його погляди, відбувається критичне переосмислення філософом деяких ідеалістичних установок і розробка досить значних логіко-математичних, етичних концепцій, висувуються прогресивні соціально-політичні ідеї, спрямовані проти буржуазної моралі, релігії, людиноненавистницької політики. Нерідко філософія Рассела набуває утилітарного, характеру, засвідчуючи прагматизм, характерний для англійських буржуазних філософів ХІХ ст. з їх наслідуванням «моді», політичним міркуванням, даниною традиціям і претензіям на розробку «нейтральних» філософських концепцій. Домінанта філософії Рассела зумовлена не наукою і науковою обґрунтованістю висунутих положень, а буржуазно-класовими соціальними позиціями, гносеологічним ідеалізмом в поєднанні з аналітичними традиціями емпіричної філософії.

Те, що у Рассела ідеалістичні погляди поєднуються з стихійно-матеріалістичними, а буржуазний атеїзм — з поступками релігії, спричинювалось суперечностями відображення буржуазною свідомістю тих реальних процесів, які відбуваються в капіталістичному суспільстві. Філософія Рассела, весь його суперечливий світогляд були реакцією на кризу класичних форм буржуазного світорозуміння, утопічною спробою врятувати деякі класичні цінності, що були певний період домінуючими в буржуазній свідомості.

Загальною ж тенденцією еволюції філософії Рассела є скептичне переоцінювання минулих буржуазно-ліберальних цінностей, які розроблялися в етичних концепціях Спінози, Гоббса, Юма, Руссо, Канта, Мілля, Мура, Сантаяни та ін. Від інтуїтивістських тверджень про те, що етика має своїм предметом специфічні ідеальні поняття «морального світу», Рассел переходить до емотивізму, до заперечення об'єктивного змісту моральних суджень, а в останні роки життя звертається до натуралістської етики, обстоюючи погляди, близькі до «теорії інтересу» американського неореаліста Р. Перрі.

Першими виступами Рассела в питаннях етики були публікації декількох журнальних статей в 1908—1910 рр. Згодом вони були об'єднані автором в «Елементах етики» — першій частині «Філософських есе». Зазнаючи значного впливу філософії Бредлі і Уайтхеда, які в галузі аксіології були платоніками, Рассел у своїх перших дослідженнях з філософії моралі вважав, що основоположні духовні цінності мають самостійне ідеальне буття. Природа цих цінностей, на думку Рассела, як і природа логічних норм операцій з числами, позачасова і позаісторична, а моральне знання нібито має суто інтуїтивістське походження. В «Елементах етики» Рассел намагається знайти основи морального знання, але доходить висновку, що поняття добра, як істотна властивість «об'єктів морального світу», не підлягає визначенню і водночас не є природною властивістю, що оприймається людиною за до-

помогою чуттів. Моральне знання, гадає Рассел, цілком унікальне, воно є «позаприродною» властивістю, що досягається не емпірико-раціональними засобами, а за допомогою безпосереднього «бачення», суто інтуїтивно. Рассел твердить, що добро і зло є специфічною сферою реальності, моральні цілі виявляються в істинності положень щодо доброго і злого, а моральність становить особливу автономну сферу, засновану на містичній інтуїції, не пов'язаній ні з психологічним досвідом людини, ні з емпіричними фактами. Тим самим Рассел обстоює позиції формалізму в етиці, ідеалістично заперечуючи можливість визначення добра і його раціонального аналізу. Усе це призводить до того, що інтуїтивістська концепція Рассела заперечує науковий аналіз моралі, неправомірно протиставляючи мораль і науку. У Рассела виходить, що моральні обов'язки не мають жодних основ в соціальних потребах людей, вони нібито очевидні самі собою, вічні і незмінні. Таке тлумачення моральних норм об'єктивно виступає апологетикою буржуазної моралі.

Людина, за Расселом, виконує певні дії і уникає виконувати інші, виходячи передусім з їх наслідків. Передбачувана правильність дії доводиться добрими наслідками, тобто досягненням добра. Критерієм істинності є задоволення від зробленого. Дія буде об'єктивно правильною, зазначає Рассел, «коли з усіх, які можливі, вона є єдиною, що буде з певністю мати кращі результати»¹⁻³. Оскільки ж оцінки дій розрізняються в зв'язку з визначенням їх правильності, чи неправильності, люди, вважає Рассел, будуть завжди приходити до протилежних суджень щодо засобів, навіть коли вони досягають згоди щодо цілей. Центральною проблемою етики Рассел вважає питання про визначення морального знання на основі аналізу ідеї добра. Ідеалістична обмеженість і метафізичність кантівського протиставлення природної доцільності і вільного цілепокладання доходить у нього до крайніх меж, набуваючи вигляду антиномії «цінності самої по собі» і «цінності для іншого».

Такий підхід до морально-етичних проблем зберігається Б. Расселом і в «Принципах соціальної реконструкції» (1916 р.), де він здійснює спробу розробити концепцію «імпульсів» як засобу морального вдосконалення людини. Оскільки ця концепція поідає досить істотне місце у «філософії моралі» Рассела, розглянемо її докладніше.

«Імпульси», на думку Б. Рассела, бувають двох різновидів: «творчі» і «власницькі». Приватна власність, держава, війни — це нібито втілення власницьких імпульсів, а виховання, шлюб, релігія — це реалізація «творчих». Усю історію людства Рассел неправомірно зображає як результат вияву і дії цих інстинктивних «імпульсів». На його погляд, не спосіб виробництва і відтворення матеріальних умов життя, не соціально-економічні чинники лежать в основі історичного процесу, а різноманітні «інстинкти-імпульси», серед яких нібито найважливіший — прагнення до панування. Рассел вважає, що «творчі імпульси» спрямовують людину на проникнення в сутність добра або цінність таких предметів, як знання, мистецтво, добропорядність. У зв'язку з цим Рассел здійснює спробу визначити поняття добра і зла на основі бажання. Він твердить, що вся людська діяльність засновується на двох началах: «імпульсах» і бажаннях і послідовність усвідомлених станів індивіда ідентична з послідовністю бажань. Ця теорія іменується Расселом «атомістичною концепцією станів». Бажання і імпульси, зазначає він, «походять від центрального принципу зростання, від інтенсивної настирливості», а не лише від примусу чи уяви. «Центральний принцип зростання» інтерпретується Расселом як «інстинкт, що приво-

¹⁻³ Russell B. Philosophical Essays. London, 1910, p. 30.

дить людину в руслі центрального напрямку, подібно до того, як дерева інстинктивно шукають світло»⁴. Концепцію «природних імпульсів» Рассел розробляє в дусі вчення Руссо, як «слідування природній сутності людини», проте «модернізує» її положеннями психоаналітичної теорії про детермінацію поведінки людини несвідомими потягами (З. Фрейд). Зрештою, неправомірно натуралізуючи соціальну сутність людини, Рассел дає суто суб'єктивістське тлумачення моральнісних критеріїв діяльності особи, ставлячи їх в цілковиту залежність від індивідуалістичних імпульсів і намірів суб'єкта діяльності.

Отже, в концепції «творчих імпульсів» ми маємо неправомірну суб'єктивізацію моральної діяльності, згідно з якою людина повинна здійснювати моральний вибір незалежно від будь-яких соціальних законів і норм, довільно визначати свою мораль, керуючись лише егоїстичними бажаннями. Етичний релятивізм, в основі якого лежить ідеалістично фальсифіковане розуміння моральної свободи людини, самодіяльності і творчості в моралі, набуває у Рассела крайніх форм вираження. Концепція «творчих імпульсів», виражаючи точку зору індивідуалізму, призводить зрештою до аморалізму.

Аналізуючи далі основи поведінки людини, Рассел виводить різновиди її діяльності з трьох джерел — «інстинкту, розуму і духу»⁵. Життя розуму, на його думку, це «пошук знання»; життя духу — це діяльність наявних відчуттів і релігійної свідомості. Імпульси і бажання нібито збуджують, стимулюють діяльність і поведінку людини. Рассел вважає, що вся багатоманітність людської діяльності і різновиди поведінки можуть бути зведені до трьох вказаних джерел. Такий підхід — суто метафізичний, ідеалістично-обмежений, оскільки Рассел в «людській природі» акцентує саме «людську природу» і цілком протиставляє її соціальному середовищу, історії. Тим самим мораль неправомірно проголошується ним істотним «виміром» самого природного, а моральна філософія, або етика, — натуралізується.

Призначенням моралі, на думку Рассела, є створення необхідних умов для досягнення «добраго загалом». Але цьому «заважають» самі ж люди, оскільки вони за своєю природою наділені «певною кількістю активної недоброзичливості», шукають «силу і славу»⁶. Основою «моральної необхідності» Рассел проголошує створення людині можливостей для розвитку «інстинктивної наполегливості». Будь-які перепони і невдачі, на його думку, не заважають людині залишатись вільним і потенціально досконалим індивідом доти, доки вона не зіткнеться з «природним зростанням» — тим «внутрішнім центром» в кожній людині, який відрізняє її від інших і визначає для неї той «тип досконалості», на який вона здатна. Найбільше, що можуть дати людині соціальні інститути, твердить Рассел, — це не заважати «людському зростанню», забезпечувати його «енергійність». Отже, роль соціального середовища в моральному становленні людини зводиться Расселом лише до того, щоб усунути деякі перепони на шляху слідування і реалізації якихось таємничих моральних законів. Неправомірно натуралізувавши етику, Рассел цілком заперечує соціальне походження моральних законів, їх детермінованість суспільно-класовими конкретно-історичними умовами.

⁴ «Центральний принцип зростання» нагадує містичну силу «горме» — основу всіх форм людської діяльності у В. Мак-Дугалла (1871—1838). Як і Рассел, Мак-Дугалл вважає, що несвідомі імпульси є тією духовною силою, яка визначає, підтримує і формує все життя особи. Вони нібито — головне джерело і рушійна сила діяльності як індивіда, так і суспільства загалом.

⁵ Russell B. Principles of Social Reconstruction. London, 1916, p. 205.

⁶ Russell B. What I Believe? London, 1925, p. 67.

Рассел взагалі нехтує конкретно-історичним підходом до осмислення ідеально-нормативних регуляторів поведінки людини. У своїх теоретичних працях він завжди розглядає мораль, владу тощо надто абстрактно, «загалом». Якщо, наприклад, жадоба влади — це природний інстинкт, притаманний людині «як такій», то панування буржуазії — «вічний закон», «природний стан речей», незалежний від змін соціально-історичних умов життя людей. Рассел аналізує людину, моральність чи аморальність її дій з позаісторичних, позакласових позицій як суто механістичну суму «добрих» або «злих» мотивів поведінки.

Ідеал «повного морального розвитку», за Расселом, не може бути визначеним, оскільки нібито є «невловимим, складним і незбагненим». Він може бути даний лише у відчутті, за допомогою «чуттєвої інтуїції», спрямованої уяви і відношення. Сама мета знання, вважає Рассел, тут відсутня, оскільки доцільність чуттєвості доступна лише для інтуїції. Відповідно до цього схвалення чи несхвалення поведінки не залежить від пізнавальних здатностей і знання, воно нібито самогарантується суто інтуїтивно, не допускаючи «співробітництва» з рефлексією.

Виходячи з наведених визначень, Рассел намагається встановити фактори вибору суб'єктом діяльності і твердить, що вони полягають або в якомусь «особливому смислі», або в особливих можливостях прямого відчуття. Кожний моральний вибір, на його думку, є вираження певного «морального тону», тобто певної основи індивідуально спрямованої чуттєвості щодо моральних ситуацій. Такий вибір, твердить Рассел, цілком довільний, в ньому не бере участі розум і людина оцінює моральність своєї поведінки, як і поведінки інших, керуючись почуттям згоди. Характерні моральні вибори особи і становлять, в концепції Рассела, «моральний тон», який в поєднанні з природним імпульсом «інстинктивної настирливості» наявний в моральній поведінці людини. Рассел вважає, що природний імпульс означає лише схильність індивіда до спонукань, а не досягнення моральної свідомості і поглядів. Останні нібито зумовлюються наявністю «морального тону», яким і покладається необхідність морального вибору, що відповідає інтуїтивному відчуттю.

Поняття «імпульсу» формулюється Расселом в суто біологічних термінах. Поняття «тону» — в психологічних і соціально-психологічних. За допомогою цих засобів просто неможливо вийти за межі феноменологічної наявності моральної ситуації в свідомості людини, розкрити соціальну зумовленість морального вибору, показати детермінованість певних моральних норм характером суспільного співжиття людей в конкретних соціально-історичних умовах. Крайній індивідуалізм, неправомірна натуралізація моралі — закономірний наслідок асоціального, суто антропологічного підходу Рассела до моральних норм і мотивів. Констатує лицемерство й оманливість духовних цінностей буржуазного суспільства, його моральних вимог і настанов, він неспроможний запропонувати якісь ефективні альтернативи існуючому стану речей, схиляючись, в кращому випадку, до абстрактного соціального критицизму і утопічного моралізування.

Так, наприклад, суто утопічною є програма Рассела, за допомогою якої нібито можливо усунути негативні емоції, зокрема — почуття провини, страху тощо. Він вважає, що за наявності множинності моральних виборів ми повинні вибирати таку лінію поведінки, яка приносить найбільше задоволення. Тут особа має покладатись на свої природні потяги і спонукки, не спотворені впливом соціального середовища. Людина нібито здатна уникнути негативних емоцій, лише покладаючись на природний «імпульс зростання», який, мовляв, завжди виведе її в правильному напрямі. «Природні імпульси» трактуються Расселом як такі,

що обіцяють «благо», а «штучні», набути, соціально контрольовані і тому спотворені — як джерело «зла». Оскільки інстинкт — це нібито основа життєздатності і без нього людина не може контролювати власну природу, вона виявляється залежною від «імпульсу зростання». Наведені міркування засвідчують цілковиту безпорадність Рассела в цьому питанні.

Та, незважаючи на всю принципову асоціальність і позаісторичність підходу Рассела до морально-етичних проблем, він не міг не брати до уваги те, що особа живе і діє не в незайманій природі, не в якомусь вакуумі, а в соціальному середовищі, серед інших людей, бажання і «природні імпульси» яких можуть зашкодити їй, бути перешкодою для досягнення нею «блага». Намагаючись знайти якийсь компромісне рішення, Рассел апелює, за визначенням Д. Монро, до «фрейдистського гоббізму»⁷, використовуючи категорію «духу». Ця апеляція є еклектичним поєднанням психоаналітичних уявлень про структуру особи з теорією «природної сутності» людини Т. Гоббса. Якщо розум, гадає Рассел, здатний визволити нас від рабства неприборканих інстинктів безсторонньою силою думки, яка дає нам право критично оцінювати суто біологічні цілі, які ставляться інстинктом, то він же водночас породжує цинізм⁸. Тим самим перед особою виникає альтернатива: або сліпо підкорятися інстинктивним цілям, або відмовитись від природних інстинктів і спонук. Якщо вибираємо перше — ми щасливі (як правило — за рахунок щастя інших), вибираємо друге — залишаємось без мети. Тут-то «дух» нібито і вирішує дилему: він дає нам право зберегти емоції, започатковані інстинктами і водночас робить нас несприйнятливими до розумової критики, яка приводить до цинізму.

Апеляція до «духу» покликана приховати конформізм етичного вчення Б. Рассела. На практиці це означає, що індивід, який керується подібними моральними принципами у розв'язанні суспільних і моральних проблем, не сам вибирає рішення, а стає на позиції пасивного, некритичного, пристосовницького прийняття існуючого порядку речей. Така позиція, як відомо, означає відмову людини від суверенності свого морального розуму, від власного морального вибору і покладання відповідальності за свої дії на зовнішні фактори (соціальні інститути тощо), а отже, — заперечення себе як особистості. Як бачимо, звернення до «духу» як посередника в моральному виборі виявляється досить зручною формою апологетики традиційних норм буржуазної моралі.

«Дух» нібито допомагає людині помічати в хвилини відвертості в усіх людських істотах таке, що заслуговує любові, щось незбагненне, божественне, яке і дає можливість відчувати радості і скорботи інших як свої власні, любити і ненавидіти, піклуватись про людей, не думаючи про себе особисто. Тут Рассел виступає проти Гоббса, намагаючись довести, що «щастя інших необхідне для врятування особи від незгод». Він протиставляє «сліпе підкорення» цілям природи — «неупередженим бажанням», які нібито здатні забезпечити щастя людини. У «Нарисі філософії» (1927 р.) Рассел навіть робить спробу довести в суто суб'єктивістському дусі, що добро і зло похідні від людського бажання⁹. Але оскільки бажання людини суперечливі, а деякі з них є не бажаннями, а просто неусвідомленими потягами, то, щоб уникнути суперечностей, людина має довіритись інстинктові. Та довіритись інстинкту, на думку Рассела — означає «опинитись у рабстві пристра-

⁷ Monro D. N. Russell's moral theories.— "Philosophy", vol. XXXV, 1960, N. 132, p. 39.

⁸ Russell B. Principles of Social Reconstruction, p. 209, 219.

⁹ Russell B. An Outline of Philosophy. London-N. Y., 1928, p. 242; Russell B. Religion and Science. London, 1961, p. 241-250.

стей». Розум, рятуючи нас від рабства, призводить до цинізму, позбавляє мети. «Дух», протистоячи цинізові, нібито обстоює емоції і пристрасті, засновані на інстинктах. Зрештою, в пошуках виходу з цієї суперечності Рассел робить абстрактний, позаісторичний висновок в дусі Руссо: нам, мовляв, потрібні такі пристрасті, які може схвалити розум. Проте реальних шляхів досягнення такої «гармонії пристрастей і розуму» він нездатний визначити, залишаючись у межах просвітництва і поділяючи його основні хиби.

В 30-х роках Рассел переходить, головним чином, під впливом ідей неопозитивізму до спроб дослідження моралі і побудови етичної теорії на основі методу «емпіризму і морального суб'єктивізму»¹⁰, тобто позитивістського емотивізму. Найчіткіше цей метод сформульований в розділі «Наука і етика» праці «Релігія і наука» (1935 р.). У «Людському суспільстві в етиці і політиці» (1954 р.) він знову повертається до утилітаристських принципів «найбільшої користі» і «натуралізму».

В емотивістсько-натуралістичній етиці Рассела еклектично поєднуються принципи феноменології, філософії аналізу, біхевіоризму в розумінні поведінки людини. Головним завданням етики Рассел вважає ліквідацію релігійної моралі і аморалізму буржуазного суспільства, створення, за допомогою здійснення реформ, «гармонії людських відносин». Проте науці він відводить лише роль «статиста», що обговорює причини виникнення людських бажань і засоби їх реалізації і нездатний виразити моральні оцінки в суто етичних судженнях. Слідуючи неопозитивістській філософії, Рассел здійснює лінгвістичний аналіз форми і лексики мови етики і доходить висновку про те, що взагалі етика як наука неможлива, що етичні терміни мають лише «емотивний» зміст і позбавлені будь-якого пізнавального значення¹¹. Відповідно до цього моральні теорії Рассела будуються не як система категорій етики і принципів моральної поведінки людини, а як розробка засобів «збудження чуттів», перенесення «колективного бажання групи» на індивідуальні бажання тощо. Рассел навіть здійснює спроби конструювання «ідеального людського характеру», в якому б «енергійність», «хорообрість», «чуттєвість» і «поняттєвість» надійно захищали особу від засилення традиційної буржуазно-релігійної моралі¹². У зв'язку з цим Рассел, попри весь свій лібералізм, вважає можливим «фізичне», «логічне» і «психологічне» насильство над особою з наміром змінити лінію її поведінки щодо вибору мети діяльності¹³. Таке насильство потрібне, вважає Рассел, для цілей «етичного виховання», тобто культивування в людині «добрих» пристрастей і бажань. Засобом такого виховання вважається посилення в особі певних, прийнятних схильностей і послаблення, стримування інших — неприйнятних і небажаних. Під «етичним вихованням» в даному випадку криється не що інше, як інтеграція індивіда в систему буржуазних відносин і цінностей. Для досягнення цього, незважаючи на свій «гуманізм», Рассел пропонує не спинятись навіть перед насильством в справі прищеплення індивідові норм і принципів буржуазної моралі.

Аналізуючи етичні поняття і принципи, Рассел доходить висновку, що вся поведінка людини залежить безпосередньо від бажань. Згідно з цим він намагається розробити логічні і психологічні основи для поєднання моральних цінностей з бажаннями людини. В результаті, в концепції Рассела морально-етичні поняття позбавляються будь-якого

¹⁰ Див.: Монго D. N. Ibidem, p. 45.

¹¹ Russell B. Religion and Science, p. 230-231.

¹² Ibidem, p. 241-243; 247.

¹³ Russell B. Power. A new Social Analysis. London, 1938, p. 142.

об'єктивного змісту і їх значення зводиться лише до чинників певного впливу на бажання людини. Хоч раселівське поєднання цінностей з бажаннями і не набуло ірраціоналістичного звучання, воно, проте, санкціонувало моральний релятивізм і посилювало утилітаристські тенденції його ранніх морально-етичних поглядів, за якими моральними є лише ті дії, які завершуються «добрими» наслідками. Суб'єктивістський релятивізм в етиці Рассела особливо помітно проступає в положеннях про те, що етичні речення нічого не стверджують і не можуть бути метою для науки, що наука, будучи здатною щось сказати стосовно засобів, нічого не спроможна сказати про мету. Отже, підсумовує Рассел, ціннісні твердження виражають лише наші суб'єктивні відчуття і уподобання, а не факти, які могли б бути істинними. Оскільки «наука нічого нездатна сказати стосовно цінностей»¹⁴, твердить Рассел, — етика як наука неможлива, в ній відсутні істини з об'єктивним змістом, який міг би перевірятись наукою. В кінцевому підсумку морально-етичні цінності й норми, в інтерпретації Рассела, виявляються «справою суб'єкта», а сама мораль водночас інтерпретується в суто позитивістському дусі, необмежено: як «ідеологія». Моральні ж переконання виявляються лише мовною формою, якої набуває буржуазна пропаганда і проповідь.

Отже, Рассел, по-суб'єктивістському інтегруючи моральні категорії, релятивізуючи моральні норми і принципи у волюнтаристському дусі (будь-яке сильне бажання, пристрасть, наприклад — «любов до влади», може створити «свою» мораль) ігнорує тим самим справжні соціальні джерела правил і норм поведінки людини, їх класову зумовленість. Претендуючи на неупереджену, «загальнолюдську», позакласову оцінку моральних цінностей, він не виходить за межі суб'єктивного ідеалізму. Обстоюючи індивідуалізм в моралі, Рассел помилково вважає, що людські бажання є рушійними силами історії. Тут він дотримується поширеної в буржуазній соціології концепції «множинності чинників» розвитку суспільства. Він твердить, що у сукупності чинників, які визначають історичні зміни, неможливо вичленувати якісь головні і визначальні, можливо лише встановити між ними якісь взаємодії. Так, у праці «Шлюб і мораль» Рассел намагається довести, що економічно-виробничі чинники і сімейно-шлюбні відносини виступають в історії як «рівнодіючі». З їх взаємного зв'язку, твердить він, неможливо довести «перевагу одного чинника над іншим з погляду детермінації впливу»¹⁵. Спираючись на ці положення, Рассел робить висновок про неможливість встановлення ніяких об'єктивних законів історичного розвитку. В історичному аналізі він висуває на перший план морально-психологічні аспекти, схилиючись до того, що вони є підґрунтям соціально-політичних подій. Характер підходу до осмислення згаданих питань і визначає докорінну протилежність між суб'єктивним ідеалізмом і волюнтаризмом Рассела і діалектико-матеріалістичним, об'єктивно-науковим розв'язанням морально-етичних проблем в марксистсько-ленінізмі.

Основоположники марксистсько-ленінізму завжди проводили безкомпромісну боротьбу зі спробою затушкувати політичну суть суспільних явищ філософським моралізуванням. Лише матеріалістичне розуміння історії — теоретична основа революційної перебудови суспільства, — орієнтуючи суспільну, революційно-перетворюючу діяльність людей на усунення приватновласницьких суспільних відносин, дає можливість забезпечити реальний ґрунт для докорінного подолання традиційної

¹⁴ Russell B. Religion and Science, p. 223-224.

¹⁵ Russell B. Marriage and Morals. London, 1961, p. 10.

буржуазної моралі і забезпечення норм справжнього людського співжиття.

У філософії моралі Рассела буржуазно-класової тенденційності загальносвітоглядних позицій, вузькість і обмеженість суто феноменалістських поглядів на природу моралі досить часто приходили в суперечність з гуманістичними деклараціями філософа, з равильними оцінками і розумінням сутності буржуазної моралі, заснованої на «евангелії бізнесу»¹⁶. Загалом же міркування Рассела з цих питань мають суто просвітницький, абстрактно-гуманістичний характер. Аналізуючи джерела моральних вірувань (табу, волю бога, індивідуальну овідомість) і показуючи суперечливість і непридатність загальноприйнятої моралі, Рассел неправомірно абсолютизує принцип корисності, вбачаючи в ньому єдиний фундамент людської моралі. Така абсолютизація ґрунтується на реальних принципах людського співжиття в буржуазному суспільстві, де, за визначенням К. Маркса, наявне «цілкомте підпорядкування всіх існуючих відносин відносинам корисності», безумовне зведення цих відносин корисності в єдиний зміст людського спілкування¹⁷. Рассел помиляється, вважаючи, що в основі моральності лежить принцип корисності. Вона є результатом усіх чинників суспільного розвитку, передусім — класової боротьби і підпорядкована їм. Справжня моральність, прийнятна для більшості народних мас, за визначенням В. І. Леніна, має «служити зруйнуванню старого експлуататорського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який буде нове суспільство комуністів»¹⁸.

Суперечності між суб'єктивізмом в етиці і пагненням до об'єктивності етичного знання, між індивідуальною свідомістю і спробами обґрунтувати «єдність інтересів всього людства», які ми подибуємо в поглядах Рассела, є наслідком не лише кризи ідеїстичної філософії, але і об'єктивних суперечностей буржуазного суспільства, коли загальний занепад, який сприяє аморалізму й нігілізму, привертає увагу навіть ліберально настроєних діячів буржуазного суспільства. Стосовно Рассела тут простежується досить цікава метаморфоза: від ірраціоналізму «спонукань» і «теорії пристрастей» в етиці він переходить до обґрунтування «раціональної системи моралі», яка виховує класову боротьбу в буржуазному суспільстві «змінюючи свідомість» і створенням «громадянської моралі», заснованої на «законі, влнності і справедливості»¹⁹. У концепції «громадянської моралі» Рассела поєднуються крайня споглядальність з претензіями на практичне ставлення до людей. В результаті, він може запропонувати лише ізоляційні засоби створення «нової моралі», оскільки мораль істинно людська, вища від класових суперечностей, стає можливою не на основі «фільтрації» небажаних пристрастей і спонук, а на комуністичній стадії розвитку суспільства.

Відзначаючи певні заслуги Рассела в справі захисту миру, його гуманістичні позиції, заперечення християнської релігії й моралі, не можна не помічати принципової помилковості його теорій. Рассел убаचाє значний прогрес у тому, що держава бере на себе функції регулювання народження і виховання підростаючого покоління. Вважаючи, що окремі держави здатні сприяти зростанню населення у мілітаристських цілях і виховувати молодь у дусі шовінізму і ацизму, він вважає необхідним створити міжнародний уряд, який має «запобігати війнам,

¹⁶ Ibidem, p. 63, 156.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 394.

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 296.

¹⁹ Russell B. Human Society in Ethic and Politics. London, 1954, p. 34-36.

виступати проти насильства і релігії, встановити контроль над виконанням існуючих моральних норм «всіми в усьому світі» за принципами «істинної моралі»²⁰. Не викликає сумніву, що відродження в сучасних умовах ідей «Левіафана» Т. Гоббса стосовно створення нового суспільства є справою утопічною і політично шкідливою.

У своїй концепції «Міжнародного уряду» Рассел метафізично відриває теоретичні дослідження — від дійсного життя, розсудок — від етики і політики, мораль — від людини і її гуманності. У своїх останніх працях «Чи є у людини майбутнє?» (1961 р.), «Факти і вигадки» (1961 р.), «Злочинна війна у В'єтнамі» (1967 р.) Рассел кається в рецидивах своїх антигуманних міркувань в 50-і роки.

Пропоновані Расселом нові моральні правила і норми характеризуються крайньою абстрактністю, «надкласовістю», за якими приховується їх буржуазно-класова обмеженість. Зрештою Рассел намагається лише «поліпшити» традиційну буржуазну мораль. В кінцевому підсумку, ідеалістичні світоглядно-методологічні засновки, класова обмеженість і буржуазно-апологетична сутність неопозитивізму не дали можливості Расселу розкрити причини активності моралі, суспільну зумовленість людських потреб і інтересів, які знаходять в моральних принципах і нормах своє специфічне вираження.

* * *

Идеологическая борьба в этике, как отражение борьбы между коммунистической и буржуазной идеологией, касается философского обоснования этики, сущности коммунистической морали и ее отношения к морали буржуазного общества. Критическое изучение эволюции буржуазной этической мысли, в частности философии морали Б. Рассела, пытающейся решить вопросы обоснования морального знания, происхождения и природы нравственных норм, выяснения критерия нравственных оценок, способствует доказательству несостоятельности идеалистического подхода к вопросам морали. Несмотря на либерально-демократическую ориентацию, неопозитивист Рассел не смог отойти от традиционных для буржуазной философии способов рассмотрения моральных проблем, предложить их позитивное решение. В конечном счете идеалистические мировоззренческо-методологические посылки, классовая ограниченность и буржуазно-апологетическая сущность неопозитивизма не позволили Расселу вскрыть причины активности морали, общественную обусловленность человеческих потребностей и интересов, которые находят в моральных принципах и нормах свое специфическое выражение.

²⁰ Рассел Б., Холден Б. Дедал и Икар. Будущее науки. М.—Л., 1926, с. 83—84; Рассел Б. История западной философии. М., 1956, с. 214.

В. Г. МАРАХОВ, А. П. МОЗЕЛОВ

Науково-дослідницька робота філософів Ленінграда

У своїй дослідницькій роботі протягом останніх років філософи Ленінграда спиралися на постанову ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» (1972 р.), постанову ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (1974 р.), рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, на положення і висновки, зроблені у доповідях і виступах тов. Л. І. Брежнєва.

Тов. Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді відзначив: «Партія і держава потребують досліджень проблем, зв'язаних насамперед з всебічним розвитком виробництва і управління виробництвом, рекомендацій, які дають можливість істотно підвищувати його ефективність.

Істотно важливим є поглиблене дослідження питань, які стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил. Сюди належать, наприклад, характер і зміст праці в умовах зрілого соціалізму, зміни соціальної структури»¹.

Зв'язок теоретичних досліджень з життям, практикою комуністичного будівництва завжди виступав одним з керівних принципів наукової роботи. Це дозволило колективу суспільствознавців вийти на передові рубежі у дослідженні актуальних проблем філософії і наукового комунізму.

У розвитку філософських досліджень у Ленінграді можна виділити принаймні два напрями. Перший — це розробка категоріального і понятійного апарата марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму. У розв'язанні цього завдання взяли участь викладачі й аспіранти усіх кафедр філософії і наукового комунізму вузів Ленінграда. Дослідження зазначених питань оприяє теоретичному зростанню

кадрів, підвищенню їхньої філософської культури, дальшому розвитку марксистсько-ленінської філософії і теорії наукового комунізму.

Успіхи комуністичного будівництва, розгортання науково-технічної революції, активна політика Радянського Союзу, спрямована на розрядку міжнародної напруженості, історичні рішення партії і уряду націлюють радянських філософів, соціологів і спеціалістів у галузі наукового комунізму на дальше посилення зв'язку дослідницької роботи з життям, практикою комуністичного будівництва.

Другий напрям, в якому працюють суспільствознавці Ленінграда вкупі з ученими всієї країни, — поглиблене вивчення фундаментальних комплексних проблем марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму. Потрібно сказати про участь філософів Ленінграда у розробці теорії розвинутого соціалістичного суспільства, теорії науково-технічної революції, радянського способу життя, взаємовідносин особи і колективу і низки інших проблем. Певна річ, розрізнення двох названих напрямів має відносний характер.

До найактуальніших проблем, як відомо, належать питання теорії матеріалістичної діалектики. Суспільствознавці з великою відповідальністю поставилися до цього комплексного завдання. Спираючись на Північно-Західне відділення Філософського товариства СРСР, Проблемну раду з матеріалістичної діалектики Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР, колектив філософського факультету ЛДУ спільно з усіма філософами Ленінграда та інших міст Радянського Союзу розпочав створювати багатотомну працю з матеріалістичної діалектики. Для виконання такої роботи є потрібні передумови. Викладачами філософського факультету ЛДУ та багатьма іншими спеціалістами в галузі філософії, які працюють у Ленінграді, здійснені серйозні дослідження з проблем матеріалістичної діалектики. Уже з'ясовані основні загальні ідеї всієї праці, обговорено перший том, підготовлені розділи наступних томів.

Основним напрямом у дослідженнях багатьох ленінградських філософів і їхнім внеском у розробку теорії матеріалістич-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

ної діалектики є аналіз онтологічних аспектів діалектики, її об'єктивно-матеріалістичного змісту. Велика увага приділяється вивченню різних аспектів діалектико-матеріалістичної теорії руху і розвитку (див.: Бранський В. П. Философские основания проблемы синтеза релятивистских и квантовых принципов. Л., 1973; Вяккерев Ф. Ф. Проблемы самодвижения в материалистической диалектике. Л., 1972; Проблема развития в материалистической диалектике. Вып. 5. Л., 1975; Современные проблемы материалистической диалектики. М., 1971), діалектичної інтерпретації простору і часу (див.: Мостепаненко А. М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире. М., 1974; Його ж. Методологические и философские проблемы современной физики. Л., 1976), а також аналізу атрибутів матерії. Важливе місце у дослідженнях, присвячених матеріалістичній діалектиці, посідає розкриття основних законів і категорій діалектики (див.: Вопросы диалектико-материалистической теории противоречия. Вып. 3. Л., 1973; Иванов В. Г. Причинность и детерминизм. Л., 1974; Сержантов В. Ф. Принципы диалектического противоречия и основные типы законов современной биологии. Л., 1971; Смирнов Л. В. Вероятность и ее роль в научном познании. Л., 1971; Солопов Е. Ф. Движение и развитие. Л., 1974 та ін.).

Останніми роками, поряд з розробкою онтологічної сторони діалектики, дедалі більше вивчаються логіко-гносеологічні і особливо методологічні аспекти діалектичного матеріалізму (див.: Эвристическая и прогностическая функции философии в формировании научных теорий. Л., 1976; Материалистическая диалектика как философская наука. Л., 1976; Слинин Я. И. Современная модальная логика. Л., 1976). Підготовлені до друку колективні монографії «Функції марксистсько-ленінської філософії» під редакцією В. П. Рожина та «Матеріалістична діалектика як методологія природничонаукового і соціального дослідження» під редакцією В. В. Ільїна і О. А. Королькова.

У філософських працях останніх років велика увага приділялась діалектико-матеріалістичній інтерпретації системно-структурного підходу. Незважаючи на деяке перебільшення окремими авторами ролі цього підходу, загалом було дано правильне тлумачення змісту категорій «система», «структура», «елемент» і низки інших, а також статусу відповідних методів дослідження.

На філософському факультеті Ленінградського університету 1970 р. була організована Проблема рада з матеріалістичної діалектики при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР, яка координує роботу філософів у масштабах РРФСР, а також розробку проблем діалектики в ряді інших союзних республік. При раді систематично функціо-

нують два теоретичні семінари. Щорічно відбувається розширене пленарне засідання.

У галузі історичного матеріалізму філософи Ленінграда розробляють низку актуальних проблем розвинутого соціалізму і науково-технічної революції (див.: Перфильев М. Н., Орлова Л. П. Социальные отношения. Л., 1973; Суслов В. Я. Труд в условиях развитого социализма. Л., 1976; Овчинников Л. С. Мироззрение как явление духовной жизни общества. Л., 1975; Рогов И. М. Научно-технический прогресс и развитие личности. Л., 1974; Лисовский П. Т. Что значит быть современным. М., 1976; Политика и общество. Л., 1975 та ін.). Центральне місце в дослідженнях посідає розробка марксистсько-ленінської теорії науково-технічної революції і теорії продуктивних сил, у якій беруть участь Б. Л. Власов, В. Д. Комаров, В. Г. Марахов, В. П. Носов, Ю. В. Петров та ін. (див.: Марахов В. Г. Научно-техническая революция и ее социальные последствия. М., 1975; Проблемы исторического материализма. Философские и социологические проблемы научно-технической революции. Вып. 3. Л., 1973). На базі філософського факультету діє Проблема рада Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР з науково-технічної революції і її соціальних наслідків. За участю Проблемної ради і Північно-Західного відділення Філософського товариства СРСР здійснюється низка комплексних теоретичних досліджень. У 1973 р. була організована теоретична конференція на тему «Науково-технічна революція, людина, її природне і соціальне середовище», в якій взяли участь філософи, економісти, географи, біологи, геологи, юристи та ін. Готується до видання монографія, до якої ввійдуть матеріали цієї конференції.

У розв'язанні проблем науково-технічної революції колективи кафедр суспільних наук керуються соціальним замовленням, яке висуває перед радянською наукою практика комуністичного будівництва. «Ми підійшли тепер до такого рубежу, — відзначив тов. Л. І. Брежнев, — коли на весь зріст постало питання про генеральні напрями дальшого техніко-економічного розвитку, про вироблення на тривалий строк стратегії науково-технічного прогресу. Будуючи комунізм, ми повинні якомога ясніше уявляти собі, яким буде виробничий апарат майбутнього суспільства»².

Колективний, комплексний характер досліджень крупних проблем стає дедалі поширенішим явищем. Взаємні творчі контакти сприяли створенню низки спільних праць філософів і економістів (див.: Социализм: диалектика развития производительных сил и производственных отноше-

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 5. К., 1976, с. 358.

ний. М., 1975), а також представників інших галузей науки. Спеціалісти в галузі історичного матеріалізму взяли участь і в розробці проблем матеріалістичної діалектики, зокрема у підготовці монографії з діалектики суспільного розвитку.

Важливе місце у дослідницькій роботі посідають методологічні питання суспільних і природничих наук. Дослідження в цьому напрямі з 1971—1972 рр. стали систематичними. Результати роботи в цій галузі викладені у монографії Г. Г. Караваєва «Історичний матеріалізм — метод пізнання суспільних явищ» (1974 р.), у серії збірників «Методологічні питання суспільних наук» (вип. 1—4), у збірнику «Проблеми закону і закономірності в суспільствознавстві», у праці В. П. Тугаринова і Т. І. Румянцевой «Передбачення і сучасність» (1976 р.).

Однією з важливих комплексних тем, що спільно розробляються в ЛДУ філософами і представниками природничих факультетів (фізичного, біологічного та ін.), є тема «Діалектика і методологія конкретних наук». У сучасній біології, фізиці та інших природничих науках склалося шпироке коло питань, для розв'язання яких потрібне поєднання зусиль філософів і природознавців. Філософські питання природознавства — це комплекс проблем, до якого входять дослідження діалектико-матеріалістичних законів і категорій на основі природничонаукового знання, що бурхливо розвивається. Вивчення цих проблем оприяє збагаченню категоріального апарату марксистсько-ленінської філософії і водночас розв'язанню ключових методологічних питань природознавства. Зрозуміло, що завдання розробки філософських проблем природознавства полягає не у збільшенні кількості ілюстрацій, прикладів для підтвердження відомих діалектичних положень, а в збагаченні матеріалістичної діалектики на основі дослідження особливого об'єкта — науки, на основі аналізу її історії і актуальних проблем її сучасного розвитку. В галузі філософських питань природознавства в Ленінграді успішно працюють В. Ф. Сержантов, В. П. Бранський, О. М. Мостепаненко, Ю. І. Єфімов, О. А. Корольков та ін (див.: Сержантов В. Ф. Філософські проблеми біології человека. Л., 1976; Иванов П. Г. Физика и мировоззрение. Л., 1976; Корольков А. А. Мозелов А. П. Диалектика и метафизика.— «Природа», 1976, № 3 та ін.).

Важливу роль у перспективі відіграватимуть дослідження методологічних питань інтеграції природничих, суспільних і технічних наук. Уже є деякий досвід вивчення фундаментальних проблем технічних наук (Ю. М. Абабков, В. І. Кобзар, В. Д. Комаров та ін.).

Розробка теоретичних проблем природничих, технічних і суспільних наук на філософському рівні сприятиме зміцненню взаємозв'язків учених, які працюють у цих галузях науки, як у Ленінградському уні-

верситеті, так і в інших вузах і наукових установах Ленінграда.

Історія філософської думки, як відомо, є одним із джерел розвитку матеріалістичної діалектики. Тому історичному вивченню філософської і соціологічної науки надається особливе значення. Перспективний розвиток цих наукових досліджень іде в таких трьох напрямках: а) актуальні питання ленінського етапу в розвитку марксистської філософії і науково-атеїзму (основна наукова база — кафедра історії марксистсько-ленінської філософії ЛДУ); б) проблеми різних етапів в історії світової і російської філософської думки (кафедра історії філософії ЛДУ); критика сучасної зарубіжної філософії і соціології (кафедра сучасної зарубіжної філософії і соціології ЛДУ).

Деякі результати досліджень з цієї проблематики висвітлені в друкованих працях (див., наприклад: Комарова В. Я. Становление философского материализма в Древней Греции. Логико-гносеологический аспект диалектики философского познания. Л., 1975; Корнеев М. Я. Критика буржуазных концепций личности М., 1975; Киссель М. А. Судьба старой дилеммы. Рационализм и эмпиризм в буржуазной философии XX в. М., 1974; Його ж. Философская эволюция Ж.—П. Сартра. Л., 1976; Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования. Критика методологических основ современной буржуазной политологии. Л., 1974; Савельев С. Н. Емельян Ярославский — пропагандист марксистского атеизма. Л., 1976). На базі кафедри сучасної зарубіжної філософії і соціології ЛДУ в 1974 р. створена Проблемна рада Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР з критики сучасної буржуазної філософії і соціології. За активною участю викладачів цієї кафедри перші результати здійснених досліджень узагальнені у збірнику «Капіталізм, людина і науково-технічний прогрес», що зданий у видавництво.

Науково-дослідницька робота в галузі етики й естетики ведеться в двох напрямках: а) історія етичних і естетичних учень; б) морально-естетичне виховання нової людини. Крім викладачів кафедри етики й естетики ЛДУ, у дослідженнях беруть участь представники інших кафедр. Результати здійсненої роботи опубліковані у збірниках, монографіях, брошурах, у періодичній пресі (див., зокрема: Иванов В. Г. Коллектив и личность. Л., 1971); Рыбаков в. Н. В. Моральные отношения и их структура. Л., 1974; Смольянинова И. Ф. Проблема человека в марксистско-ленинской философии и эстетике. Л., 1975; Лекции по истории эстетики. Учебное пособие. Л., 1973; Проблемы этики и эстетики. Вып. 3. Л., 1976).

У наукових дослідженнях в галузі теорії наукового комунізму можна виділити три основні напрями: а) теорія розвину-

того соціалістичного суспільства; б) сучасна епоха і світовий революційний процес; в) історія наукового комунізму і критика антикомунізму.

Особливо активно останнім часом розробляється проблематика розвинутого соціалізму. Всебічному аналізу піддані такі питання, як політична організація розвинутого соціалізму і управління соціальними процесами, провідна роль робітничого класу і керівна роль КПРС в комуністичному будівництві, соціалістична культура і виховання комуністичної особи. Результатом комплексного дослідження проблем зрілого соціалістичного суспільства і закономірностей його розвитку є видання низки колективних й індивідуальних монографій (див.: Коммунизм и управление общественными процессами. Т. 1—2. Л., 1972, 1975; Политика и общество. Социально-политические проблемы развитого социализма. Л., 1975; Развитие социалистического общества и общественный прогресс. Л., 1975; Проблемы научного коммунизма. Л., 1976; Амелин П. П. Интеллигенция и социализм. Л., 1970; Бельх А. К. Управление и самоуправление. Л., 1972.).

Другий напрям у дослідженнях наукового комунізму пов'язаний з аналізом питань впливу країн світової соціалістичної співдружності на поглиблення світового революційного процесу, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху (див.: Мутагиров Д. З. Класс-созидатель. Л., 1973; Селезнев Л. И. Национально-освободительные революции современной эпохи. Л., 1971; Суриц В. И. Социализм и мировой социальный прогресс. Л., 1972; Почепко В. А. Ленин и проблемы мирового революционного процесса. Л., 1975).

У центрі уваги досліджень третього напрямку — історія домарксистської соціально-політичної думки, викриття буржуазних і опортуністичних концепцій, що опотворюють всесвітньо-історичні завоювання соціалізму.

Теоретичні розробки на кафедрах наукового комунізму органічно пов'язані з удосконаленням навчального процесу, підготовкою висококваліфікованих спеціалістів. Глибоке вивчення проблем теорії наукового комунізму є підґрунтям для створення оригінальних спецкурсів для студентів.

Предметові наукового комунізму, співвідношенню його з іншими складовими частинами марксистсько-ленінського вчення присвячений збірник праць, що становлять усебічний аналіз методологічних питань наукового комунізму (див.: Методологические проблемы теории научного коммунизма. Ученые записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда. Вып. 7, Л., 1973).

Разом з великою науково-дослідницькою роботою суспільствознавці Ленінграда

здійснюють підготовку навчально-методичних посібників з марксистсько-ленінської філософії (див., наприклад: Рожин В. П. Методика преподавания марксистско-ленинской философии. М., 1975; Основы коммунистической морали. М., 1976; Проблемы методики проведения семинарских занятий по философии. Л., 1976 та ін.).

Протягом останніх років філософи Ленінграда взяли участь у XV Всесвітньому філософському конгресі (1973, Болгарія), VIII Всесвітньому конгресі (1974, Канада), XI Міжнародному гегелівському конгресі (1974, Москва), V Міжнародному конгресі з логіки, методології і філософії науки (1975, Канада).

Значною подією у житті наукової громадськості Ленінграда була Всесоюзна Наукова конференція «Теоретичні проблеми з'єднання досягнень НТР з перевагами соціалістичної системи господарювання в умовах розвинутого соціалізму» (грудень 1976 р.). Участь у роботі конференції філософів, економістів, істориків, соціологів, представників технічних і природничих наук забезпечила комплексне висвітлення проблеми. Застосування такого комплексного підходу посідає важливе місце серед завдань, поставлених перед науковцями XXV з'їздом КПРС. Рекомендації, прийняті Всесоюзна науковою конференцією за ініціативою вчених філософського і економічного факультетів ЛДУ, дозволять поліпшити дослідницьку і практичну роботу, спрямовану на з'єднання досягнень НТР з перевагами соціалізму, і сприятимуть розвитку у вузах країни навчально-методичної діяльності, удосконаленню викладання цих питань.

Низка праць учених філософського факультету ЛДУ перекладена і видана закордоном, здебільшого в країнах соціалістичної співдружності (наприклад, праці П. П. Амеліна, А. К. Белих, В. Г. Іванова, В. Г. Марахова, В. П. Рожина, В. П. Тугаринова, А. А. Федосеева та ін.). Факультет нині підтримує тісні контакти з ученими вищих навчальних закладів НДР, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Куби та інших соціалістичних країн.

Професорсько-викладацький склад суспільствознавців-філософів Ленінграда удосконалює свою роботу відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС, директивних документів партії і уряду. Перед колективом філософів Ленінграда відкриті якнайширші можливості для дальшого піднесення рівня дослідницької роботи, поглиблення її зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва, для посилення наступальної критики буржуазної філософії, соціології, антикомунізму. Всі зусилля науковців спрямовані на реалізацію цих можливостей, на виконання великих і відповідальних завдань, поставлених XXV з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу.

Ідейна єдність суспільства розвинутого соціалізму

Дослідження закономірностей розвитку радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму — важливе завдання суспільствознавства. Найвище досягнення соціального прогресу — суспільство розвинутого соціалізму характеризується ідейною єдністю трудящих, пануванням у суспільній свідомості наукового, матеріалістичного світогляду. Аналізові процесу становлення, соціальної ролі і шляхів дальшого зміцнення єдності радянського суспільства і присвячена книжка В. С. Овчинникова*.

Обраний автором предмет дослідження — ідейна єдність соціалістичного суспільства — розглядається у книжці в таких трьох аспектах: 1) як закономірний наслідок тих глибоких змін у всіх сферах життя, що відбулися в нашому суспільстві за шість пройдених десятиріч; 2) як результат планомерної цілеспрямованої діяльності Комуністичної партії; 3) під кутом зору перспектив і цілей суспільства розвинутого соціалізму. Єдність зазначених аспектів і визначає особливість авторського підходу до проблеми, аналіз якої вдало поєднується з критикою антинаукових концепцій ідеологів імперіалістичної буржуазії.

Відповідно до поставлених завдань побудована структура книжки: опочатку показаний об'єктивний процес становлення соціально однорідного суспільства, обґрунтовується необхідність і закономірність ідейно-політичної згуртованості трудящих у боротьбі за комунізм. Далі розкривається зміст ідейної єдності суспільства як визначного історичного здобутку соціалізму, провідної риси духовного життя суспільства зрілого соціалізму. І, зрештою, ідейна єдність суспільства розглядається як фактор розв'язання назрілих завдань комуністичного будівництва, обов'язкова умова формування комуністичної свідомості радянських людей.

Рецензована праця відзначається уважним ставленням автора до понятійного апарату. У ній визначаються і розкриваються основні для розглядуваного кола питань поняття: «ідея», «ідеологія», «ідейність», «світогляд».

Характеризуючи ідеологію революційного пролетаріату, автор головну увагу зосереджує на таких її рисах, як органічне

поєднання науковості і партійності, революційності і акумуляція духовних цінностей, вироблених людством, висока теоретичність і практична спрямованість на розв'язання злободенних завдань класової боротьби пролетаріату. На багатьох прикладах у книжці розкривається благотворний вплив марксистсько-ленінської ідеології на розвиток особи.

Автор переконливо доводить, що комуністична ідейність — одна з найважливіших сторін самосвідомості й життєдіяльності особи розвинутого соціалізму. Вона означає усвідомлення об'єктивної істинності і глибокої відповідності марксистсько-ленінських ідей корінним інтересам трудящих, перетворення комуністичних ідей в особисті переконання, оприйняття їх як керівництва до дії, орієнтира у житті. Комуністична ідейність глибоко гуманістична за своїм змістом. Вона оповнює людські помисли і дії оптимізмом, впевненістю у неодолимій перемозі комунізму. Водночас автор розкриває і шкідливість безідейності, яка призводить до політичної аморфності, моральної нестійкості, безпринципності. Людина, яка не може або не хоче визначити свою ідейну позицію, не витримує серйозних випробувань життя. В умовах ідейного протистояння двох систем безідейність — союзник і опора реакції. Автор цілком слушно зауважує, що безідейність зовсім не означає відсутності будь-яких ідей взагалі. Вона означає відсутність ідей передових, прогресивних. Безідейна поведінка — це поведінка, продиктована низькими мотивами, безпринципністю.

На великому фактичному матеріалі у праці показано, що наукова, марксистсько-ленінська ідеологія стала невід'ємною рисою свідомості мільйонів людей нашої країни, крайні соціалістичної співдружності, представників світового комуністичного і робітничого руху. У той же час автор підкреслює, що комуністична ідейність не має нічого спільного ні з фанатизмом, ні з нівелюванням особи, як це намагаються зобразити ідеологи антикомунізму, поборники ідеологічного плюралізму.

Які ж компоненти, структура і критерії ідейної єдності соціалістичного суспільства? Невід'ємними компонентами структури ідейної єдності нашого суспільства, на думку автора, є: 1) властива радянським людям відданість справі й ідеалам комунізму; 2) панування в суспільній свідомості нашо-

* Овчинников В. С. Идейное единство развитого социалистического общества. Л., 1976, 183 стр.

го суспільства єдиного, марксистсько-ленінського світогляду; 3) патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм радянських людей; 4) науково-атеїстичний напрям думок; 5) непримиренність трудящих до виявів буржуазної ідеології; 6) додержання норм і принципів комуністичної моралі. Що ж до критерію ідейної єдності соціалістичного суспільства, то ним, як показано у книжці, виступає вся соціальна практика радянських людей.

Важливим у праці є розділ, присвячений науковому світогляду як серцевині духовного життя особи, провідному елементу структури ідейної єдності радянського суспільства.

Розглядаючи специфіку світоглядного відображення дійсності і ставлення до неї, автор виступає як проти надмірного звучення цього поняття, ототожнення світогляду з філософією, так і проти надмірного розширення його, яке веде фактично до заперечення будь-яких відмінностей між світоглядом і духовним світом особи.

У книжці порушується мало досліджене в нашій літературі питання про нетотожність світогляду як явища суспільної свідомості і світогляду як характеристики індивідуальної свідомості. Розгляд цього питання має важливе значення для практики комуністичного виховання. Реалізація програмного завдання КПРС — формування у кожного члена суспільства наукового світогляду — передбачає дальшу конкретизацію уявлень про природу світогляду, дослідження його специфіки на рівні індивідуальної свідомості, з'ясування шляхів і засобів його формування, критеріїв його оцінки. Автор обстоює точку зору, згідно з якою науковий світогляд особи не зводиться до її знань, хоч без них він немислимий. Знання стають елементом світогляду особи тоді, коли перетворюються в переконання. Тому проблема формування наукового світогляду у найширших мас трудящих розглядається у праці як проблема перетворення марксистсько-ленінських знань у переконання.

Формування наукового світогляду — ідейної основи ціннісної орієнтації радянських людей, соціальної активності, трудового ентузіазму — процес цілеспрямований, планомірний, який здійснюється під керівництвом Комуністичної партії на основі свідомого використання ефективних закономірностей суспільного розвитку. Важливими принципами виховання, з якими автор пов'язує ефективність ідейного формування трудящих, є: 1) виховання через безпосередню участь в суспільній практиці перетворення дійсності на комуністичних засадах; 2) суворе додержання класових позицій, інтересів робітничого класу у всій справі виховання; 3) науковий підхід до розв'язання питань, що постають у виховній пра-

ктиці; 4) органічне поєднання ідейно-політичного, трудового і морального виховання.

Спеціальний розділ у книжці присвячений проблемам дальшого вдосконалення засобів ідейно-виховної роботи. Центральне місце у ньому посідають питання, пов'язані з підвищенням наукового рівня й ефективності ідеологічної роботи в масах і, зокрема, з удосконаленням практики соціального планування. Як відомо, протягом останніх років у трудових колективах розробляються і здійснюються комплексні плани економічного і соціального розвитку. Комплексне планування — важливий засіб удосконалення наукового управління соціальними процесами. Воно дає можливість ефективніше використовувати переваги соціалістичного ладу, економічні і культурні досягнення нашого суспільства для комуністичного виховання трудящих, формування нової людини. Однак у цій важливій справі ще є нерозв'язані проблеми. Практичні працівники зустрічаються, наприклад із значними труднощами у складанні комплексних планів, у визначенні їх структури, системи показників, конкретних об'єктів комплексного планування, тих рубежів, які мають бути досягнуті тим чи тим колективом. Потребує наукової розробки питання про критерії рівня духовного розвитку членів колективу, засвоєння ними наукового світогляду.

Аналізуючи ці питання, В. С. Овчинников подає низку рекомендацій, які, сподіваємось, привернуть увагу спеціалістів, усіх, хто безпосередньо має справу з розробкою планів комплексного економічного і соціального розвитку. Рецензована праця корисна ще й тим, що в ній узагальнюються досвід трудових колективів Ленінграда, де, як відомо, і народилася ініціатива складання комплексних планів соціально-економічного розвитку.

Рецензована книжка не позбавлена і окремих недоліків. Поставлені в ній проблеми висвітлюються не завжди глибоко і повно. Іноді автор задовольняється тезисною формою викладу думок, що призводить до деякої поверховості. Це стосується передусім гносеологічного, соціологічного і психологічного аспектів ідеології (стор. 34—35). Деяким положенням бракує аргументованості, доказовості. Є в книжці і спірні твердження. Наприклад, твердження про картину світу як про «чуттєво сприйнятливую форму» систематизації наслідків пізнання об'єктивної реальності (стор. 91).

Загалом же книжка В. С. Овчинникова заслуговує на високу оцінку. Вона є вагомим внеском у дослідження соціальних процесів і закономірностей суспільства розвинутого соціалізму — найважливішого наслідку перемоги Великого Жовтня.

Єдність радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму

Радянський патріотизм є одним з вагомих факторів, що впливає на розвиток соціалістичного суспільства. Його роль особливо зростає в наш час, коли завдання будівництва комунізму вимагають від кожної радянської людини глибоких наукових знань, стійких ідейно-політичних переконань, активної діяльності в усіх сферах суспільного життя. Тому «утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹.

Патріотизм — явище конкретно-історичне; воно постійно змінюється й розвивається, отож — потребує глибокого наукового вивчення, нових теоретичних узагальнень. Дослідженою сутності радянського соціалістичного патріотизму, загальнонаціональної гордості радянських людей, основних етапів їх розвитку і ролі цих категорій порівняно з іншими поняттями суспільних наук присвячена рецензована монографія*.

Провідною думкою монографії є те, що соціалістичний патріотизм становить один з могутніх засобів суспільного розвитку. Сутність патріотизму, показано в книзі, визначається не расово-біологічними чи психологічними чинниками, не якимсь індивідуальним чи абсолютним духом, як це твердять автори різного роду ідеалістичних і метафізичних концепцій. Патріотизм має передусім соціальну природу, зумовлюється характером відносин і справляє зворотний вплив на всі сторони соціально-економічного, політичного і культурного життя суспільства.

Розглядаючи патріотизм як конкретно-історичне явище, автор досліджує характерні особливості соціальних функцій патріотизму на головних етапах його розвитку, показує, що з виникненням класів, держави, народностей він набуває класового змісту, стає для трудового народу виявом любові до батьківщини і найбільш яскраво виявляється у його боротьбі з зовнішніми ворогами, із «власними» експлуататорами.

У період становлення капіталізму патріотизм, зазначає автор, є виявом дальшого розвитку визвольної боротьби; він пов'язаний із становленням економічних

відносин буржуазного суспільства, з'єднанням феодално-роздроблених земель, з формуванням національних мов, звичаїв і обрядів.

М. М. Росенко показує, як у сучасній ідеологічній боротьбі буржуазія використовує націоналізм для ідеологічного обробки трудящих мас з метою роз'єднання їхніх сил в антиімперіалістичній боротьбі. Разом з тим буржуазний космополітизм, підкреслюється в книжці, не тільки не суперечить націоналізмові, а органічно з'єднаний з ним і так само слугує засобом апологетизації капіталізму. У капіталістичному суспільстві носієм справжнього патріотизму є робітничий клас, бо пролетарський патріотизм втілює в собі «не лише почуття любові до Батьківщини, але й науково розроблені ідеологічні принципи, що визначають ставлення робітничого класу до Вітчизни» (с. 45—46). Патріотизм робітничого класу тісно пов'язаний з його революційно-перетворюючою діяльністю. Формуючись на національному ґрунті, цей патріотизм є разом з тим інтернаціональним за своєю сутністю, сприяє становленню нових, вищих форм людського співжиття.

В окремому розділі автор розглядає проблему патріотизму трудящих і пролетарського інтернаціоналізму, показує, що в умовах капіталізму робітничий клас різних країн і націй згуртовує і зміцнює свою єдність насамперед з метою розв'язання інтернаціонального завдання — повалення влади буржуазії. За соціалізму вперше в історії людства єдність патріотизму й інтернаціоналізму набирає чинності принцип державної ідеології. На основі розширення і поглиблення процесу інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя за соціалізму відбувається постійне збагачення змісту патріотизму. Радянський патріотизм і собі сприяє розвитку соціалістичного інтернаціоналізму. На революційних, бойових і трудових прикладах минулого і сучасності М. М. Росенко показує, що «патріотизм як найвище ставлення громадянина до своєї Вітчизни, як почуття глибокої любові і обов'язку перед своєю Батьківщиною, не може бути справжнім без інтернаціоналістського ставлення до народів інших країн, без розуміння цілей світового визвольного руху, без правильного усвідомлення своєї особистої ролі і ролі своєї країни в цьому грандіозному русі сучасності. Справжнім патріотом своєї країни, свого народу може бути лише та людина, яка розуміє завдання, що стоять перед її країною, і веде боротьбу за їх розв'язання, виходячи з розуміння загальних цілей сучасного революційного руху. Справжній патріотизм з необхідністю включає в себе інтернаціоналізм» (с. 62—63).

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, с. 84

* Росенко М. Н. Патріотизм и общенациональная гордость советского народа. Л., 1977, 173 стор.

Оцінюючи соціалістичний патріотизм як вищий тип патріотизму в сучасному суспільстві, автор розкриває його докорінну відмінність від патріотизму попередніх епох. Соціалістичний патріотизм формується на якісно вищій соціально-економічній основі, переростає межі, окреслені національно належністю, зміцнює інтернаціональну єдність робітничого класу соціалістичних країн з трудящими інших країн світу. Він ґрунтується на ідеології марксизму-ленінізму, є надбанням всіх членів соціалістичного суспільства, має дійсний, революційний, активно-перетворюючий характер.

У монографії на численних прикладах показано, як під керівництвом Комуністичної партії радянський робітничий клас здійснює свою авангардну роль в усіх патріотичних рухах і починаннях. Почуття соціалістичного патріотизму, вироблене робітничим класом, відзначає автор, не залишається незмінним, воно росте й міцніє з розвитком радянського суспільства, відбувається все більший збіг і злиття патріотичних почуттів всіх класів і соціальних груп. Цей процес сприяє стиранню класових відмінностей, дальшому зближенню й розвитку націй у процесі комуністичного будівництва. «Патріотизм радянських людей водночас національний і інтернаціональний» (с. 103). Він національний, оскільки завжди пов'язаний з характерними особливостями життя націй і народностей. Він інтернаціональний, бо є вираженням загальнонаціональних почуттів радянських людей, емоційним вираженням процесу становлення і зміцнення нової історичної спільності людей — радянського народу. Якщо складовою частиною патріотизму окремої нації чи народності, продовжує автор, є національна гордість, то соціалістичний патріотизм радянського народу відповідно включає в себе загальнонаціональну гордість радянських людей, яка виростає з почуття любові усіх народів до своєї соціалістичної Вітчизни, з почуття задоволення великими успіхами радянського народу. Соціалістичний патріотизм і загальнонаціональна гордість, що взаємно збагачуються у процесі становлення соціальної однорідності радянського суспільства, сповнені активної будівничої сили і сприяють дальшому розширенню і поглибленню процесу інтернаціоналізації всіх сфер життєдіяльності суспільства розвинутого соціалізму.

М. М. Росенко, відзначаючи вагомий внесок усіх радянських соціалістичних націй і народностей у справу комуністичного будівництва, розкриває разом з тим провідну роль російської радянської соціалі-

стичної нації у розвитку співдружності радянських народів, зумовлену її визначним внеском у зміцнення економіки, оборонної могутності, у зовнішню та внутрішню політику Радянського Союзу, в розвиток культури, духовного життя у нашій країні.

В останньому розділі монографії досліджується роль патріотичного виховання в умовах розвинутого соціалізму. М. М. Росенко відзначає, що головною метою патріотичного виховання є формування і дальший розвиток благородних почуттів любові до соціалістичної Вітчизни. На кожному новому етапі комуністичного будівництва необхідно на науковій основі розробляти конкретні й чіткі цілі, завдання, форми і методи патріотичного виховання, оскільки на кожному з цих етапів патріотичні почуття набувають все нових і нових ознак, нових форм виявлення.

Монографія не позбавлена недоліків. Так, наприклад, думка автора про те, що «спосіб життя за своїм змістом завжди становить єдність інтернаціональних і національних сторін життя суспільства» (с. 121), на погляд рецензентів, хибна, оскільки явище інтернаціоналізації виникає лише з появою націй. Викликає заперечення і вислів: «Випливаючи і розвиваючись в рамках політичної форми суспільної свідомості, патріотизм...» (с. 24). Як відомо, політична свідомість з'являється в класовому суспільстві, а патріотизм, за твердженням самого ж автора, «виник разом з утворенням перших історичних форм спільності людей — родоплемінних об'єднань» (с. 31). Не можна погодитися і з положенням про те, що «органічний взаємозв'язок цих двох тенденцій (дві тенденції в національному питанні за капіталізму — Л. Ф. і П. І.) в розвитку націй і національних відносин є об'єктивною основою єдності патріотизму і інтернаціоналізму в ідеології і політиці робітничого класу в сучасному суспільстві» (с. 51). В дійсності в буржуазному суспільстві основою єдності пролетарського патріотизму й інтернаціоналізму є революційна класова боротьба робітничого класу, спрямована на знищення капіталізму й побудову соціалізму. Саме в ході цієї боротьби буржуазна інтернаціоналізація замінюється соціалістичною інтернаціоналізацією, про що, до речі, пише й сам автор.

Зазначені недоліки не знижують в цілому високої теоретичної цінності рецензованої книги, яка, гадаємо, з інтересом буде прийнята читачами.

Л. Ф. ЛАВРОВА, П. І. БОЖКО